

**Ж.Ә. Аймұхамбет, Қ.М. Байтанасова,
С.Б. Жұмағұлов**

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

**Жалпы білім беретін 11 жылдық орта мектептің
8-сыныбына арналған оқулық**

**Алматы
Жазушы
2016**

Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін 11 жылдық орта мектептің 8-сыныбына арналған оқулық / *Ж.Ә.Аймұхамбет, Қ. М. Байтанасова, С.Б.Жұмағұлов.* Алматы: «Жазушы», 2016. –240 бет.

© Ж.Ә. Аймұхамбет, Қ.М. Байтанасова,
С.Б.Жұмағұлов, 2012, 2016
© «Жазушы» баспасы, 2012, 2016

КІРІСПЕ

Орта мектептің 8-сыныбына арналған бұл оқулықта оқу бағдарламасына сәйкес қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірінен бастап қазіргі кезеңге дейінгі әдеби шығармашылық даму қамтылған.

Әдебиет – әр ұлттың рухани болмысы мен мәдени танымының көрсеткіші әрі ол қоғамдық құбылыстардан тыс қала алмайды.

8-сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінің оқулығы 11 жылдық мектеп моделінің мақсаттары мен күтілетін нәтижелерін негізге ала отырып әзірленді.

Мемлекетіміздің тәуелсіздігін нығайтып, халықтың қымбат қазынасын – әдеби-мәдени мұраларды жандандырып, ұлттық тектілікті сақтау жолындағы қадамдар алдымен білім мекемелерімен байланысты. Шәкірт мектеп табалдырығын аттап, сауат ашуға ден қоя бастаған кезінен туған тілінің, көркем сөздің құпиясына бойлайды.

Әдебиет – халықтың ұлттық сана-сезімін, эстетикалық-көркемдік ойлау қабілетін байытатын қымбат дүние, сондай-ақ ғасырлар қойнауынан бүгінге дейін жалғасқан рухани құндылық. Әдеби туындыға адамның болашақтағы жақсылықты аңсаған асыл арманы, ұшқыр қиялы, оған жету жолындағы күрес-тартысы, халқымыз басынан өткен тарихи оқиғалар, ерлік пен елдік арқау болады.

Әдебиеттің өзіне тән осындай басты ерекшелігін негізге ала отырып, жаңа сипатта берілетін білім мазмұнын тереңдету және ұрпаққа мәдени құндылықтарды таныту, жас ұрпақтың ұлттық тіл байлығын терең меңгеруіне жол ашып, бағыт беру, ұлттық рухты жеткіншектер бойына сіңіру, эстетикалық көзқарастарын қалыптастыру – пәнді оқытудағы басты ұстанымдар болып табылады.

8-сыныпта «Қазақ әдебиеті» пәнін оқытудың мақсаты – ұлттық және жалпыадамзаттық әдеби дамуға тән сипат-

тардың үндестігі мен дербестігін саралау үстінде, ұлттық құндылықтарды, халықтық мәдениет пен салт-дәстүрді құрметтейтін рухани жағынан толысқан, әдеби туындылардың табиғатын терең түйсінетін отансүйгіш ұрпақты тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жету үшін оқушы көркем туындыны мазмұн мен түр, маңызды әдеби-тарихи мағлұматтар және теориялық-әдеби ұғымдар бірлігі тұрғысынан танып, білуге, әдебиет тарихы бойынша тиісті мәліметтер мен әдебиеттану ұғымдарын пайдалана отырып, көркем шығармаларды оқу мен талдау дағдыларын меңгеруге, бейнелі ойлау жүйесі мен шығармашылық қиялдауды, оқырмандық мәдениет пен авторлық ұстанымды түсінуге, көркем туындыдағы нақты тарихи және жалпы көркем мазмұнды анықтай алуға, көркем шығарманың тақырыптық-идеялық мәнін және көркемдік-бейнелілік құрылымын талдай білуге міндетті. Осы мақсат-міндет оқулықты құрастыруда басты назарға алынды.

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІ

Біздің төл әдебиетіміздің бастау көзі өте көне замандарда жатыр. Бүгінгі күні біздің жыл санауымызға дейінгі YII ғасырларда пайда болған әдеби жәдігерліктер анықталып отыр.

Қазақ халқының дербес әдебиеті қазақ халқы этнос ретінде қалыптасқан XY ғасырдан басталғанымен өзінің бастау арналарын қазіргі Қазақстан территориясын мекендеген түркі тайпаларының әдебиетінен алатыны ақиқат. XY ғасырға дейін жасалған жалпы түркі әлемінің әдеби мұрасына қазақ халқы да ортақ.

Ежелгі дәуір әдебиеті санатына кіретін мың жарым жылды қамтыған әдебиетіміздің, ұзақ тарихына қатысты ескерткіштер, шығармалар аз емес. Олардың алғашқылары деп сак, ғұн, үйсін тайпаларының аңыз-жырларын (б.з.д. YII ғ.– б.з. YI ғ.ғ.), түркі ру-тайпаларына ортақ Орхон ескерткіштерін (VII ғ.), «Қорқыт ата кітабы» мен (VIII ғ.) және «Оғыз-наманы» (IX ғ.) атаймыз.

Ежелгі дәуір әдебиетінің жалғасы ретінде Мұхаммед Хорезми, Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Райхан әл-Бируни,

Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Яссауи, Сүлеймен Бақырғани, Жүсіп Баласағұни тәрізді түркі халықтарының біразына ортақ ойшылдары мен ғалымдарын, ақындарын айтуға болады (X-XII ғғ.). Аталған ғұламалар түркі халықтарынан шыға тұра кезінде араб әдебиетін, араб ғылымын, сонымен бірге дүние жүзі ғылымын дамытуға үлкен үлес қосқан.

Ежелгі дәуір әдебиетінің негізіне қыпшақ тілінде дамыған кезеңінде (XIII-XVI ғғ.) «Кодекс куманикус», «Махаббатнама», «Жүсіп-Зылиха», «Гүлстан», «Домбауыл», т.б. киссалар, дастандар, шежірелер, тарихи мұралар енеді.

Ежелгі түркі тайпаларына қатысты туралы алғашқы мәліметтер көне грек тарихшылары мен ойшылдарының, қытай жылнамашыларының еңбектерінде кездеседі. Грек тарихшылары Геродот, Страбон, Полиэн, Эфор еңбектерінде, Гомердің «Одиссея», «Иллиада» эпопеясы және Эллада ақыны Эсхил шығармаларында, «Авеста» кітабында, Фирдоусидің «Шаһнамасында», сондай-ақ Қашғари, Хамза Исфакхани, Рашид-ад-дин, Мұхаммед Хайдар Дулати, Әбілғазы еңбектерінде сақтар әлеміне әрі олардың шаруа-кәсібі, наным-сенімдеріне, Тұран елінің әміршілеріне, батырларына қатысты құнды деректер, мағлұматтар келтірілген.

Сақтар біздің заманымыздан бұрын Монғолия мен Дунайдың арасын мекендеген. «Сақ» сөзі қазақ тілінде күні бүгінге дейін сақталған. Мысалы: сақа (асық), сақшы, сақпан, қарсақ, сақсыну тағы басқа. «Сақты» грек тарихшылары – искит, еуропалықтар скиф дейді. Сақтар жауынгер болған. Жауынгер көшпелілердің батырлары туралы аңыз-әңгімелері б.з.б. V ғасырда өмір сүрген грек тарихшысы Геродоттың «Тарих» атты кітабында, қытайлықтар Сыма-цяньның «Жылнама», Бань-Гудің «Ханнама» атты кітабында жазылған. Олар біздің заманымыздан бұрын гректермен мәдени, сауда-саттық байланысын орнатқан. Византиялық Феофилакт Симокатта: «Күншығыста тұрған скифтерді біз түріктер деп атаймыз», – деген. Көне Грециядағы жеті ғұламаның бірі саналған Анахарсис (Анарыс) көшпелі скифтер тайпасынан делінеді.

Сақтардың біздің заманымызға дейінгі дәуірлерде-ак 26 әріппен тұратын өз жазуы болған. Оған дәлел ретінде Алматы жанындағы Есік қаласынан табылған Алтын Адамның жанындағы күміс тостағандағы жазуларды айтуға болады.

Сақ тайпалары тайқазанға жылқының етін асып, аталарына ас берген. Сол дәстүр қазақтарда бүгінге дейін сақталып келеді. Түркістанда Қожа Ахмет Йасауи кесенесінде тұрған тайқазан – көне дәуірден бері үзілмей келе жатқан дәстүріміздің белгісі.

Скифтердің тағы бір дәстүрі – бие сауып, қымыз ашытқан.

Ерте замандағы грек тарихшыларының суреттеуіне қарағанда, олардың көшіп қонатын көлігі – екі, төрт, алты дөңгелекті арба, оған екі, үш жұп өгіз, ат немесе түйе жегілген. Осы арба күймесінің сырты киізбен қапталған. Бұлар шөптің сонысы мен судың тұнығын іздеп, малдарын оттатып көшіп жүрген. Сақтар көшкенде отбасымен, үй мүлкімен күймелі арбада, қонғанда киіз үйде отырған. Олардың қыстауларында кесектен салынған (сабан араласқан балшық кірпіштен) там үйлер болған. Мал шаруашылығымен шұғылданған сақтар, жылқы, қой, сиыр, түйе өсірген, егіншілікпен шұғылданушылар тары, арпа, бидай еккен. Тіпті мал шаруашылығымен шұғылданушылардың да қыстауларының маңында шағын егіншілігі болған.

Сақтар дәуірінен бізге жеткен аңыздардың ішінде Томирис (Тұмар патшайым), Зарина, Шырақ батыр туралы аңыздар бар. Бұл аңыздарда сақтардың парсы патшалары Кир мен Дарийге қарсы соғысы баяндалады. Осы аңыздардан сақтардың аса намысты, ержүрек, жауынгер халық екенін көреміз. Тұмар патшайымның, Шырақ батырдың керемет ерлік істері, отаншылдық рухының асқақтығы, тактикалық, стратегиялық шеберлігі, тапқырлықтары ұрпаққа үлгі. Өз халқының азаттығы жолында ерлікпен күрескен Тұмар ана, өз бақыты мен махаббатын елінің егемендігі жолына құрбан еткен Зарина ару, ел тәуелсіздігі жолында жанын қиған Шырақ батыр тура-

лы аңыздар қазіргі ұрпақтың рухын көтеретін, патриоттық сезімін күшейтетін өнегелі мұра.

Сақ мемлекеттігінен кейін тарих сахнасына ғұндар келді. Академик Ә.Х.Марғұланның Ғұн мемлекеті туралы тұжырымды ой-пікірлері аса құнды. Ғұндардың кемелденген, өркен жайған, айбарлы мемлекетке айналған заманы б.з.д. ІҮ-ІІІ ғасырлар еді. Ғұндар мен Қытайлар ондаған ғасырлар бойы күресті. Ғұндардың жауынгерлігі мен қаһармандығы «Қытай қорғанының» салынуына себеп болды. Түркілерді киетегі Көкбөрінің қасиеті дарыған Тәңірқұт – Мөде қаған. «Мөденің дәуірі – ғұн тарихында ерлік жырын шығарудың бір жарқын дәуірі» деген болатын Ә.Марғұлан. Ғұн жерінде темір қорыту, қару-жарақ өндіру, алтын, күміс, қола сияқты асыл тастарды балқыту ісі кең өріс алған. Әлкей Марғұланның айтуынша, сом алтыннан жасалынған білезіктер, сәукеленің маңдайына тағатын тәжілер, алтын белбеулер, алтын, күміс, қоладан жасалған ілгектер, кестеленген қамқа шапандар, мамық ішіктер, қымбат көркем тондар асқан шеберлікпен жасалынған.

Ғұндар тарихы Скандинавия халықтарының жырлауында, неміс халқының «Нибелунгтер туралы жыр» эпосында, «Ұлы Эдда», «Кіші Эдда» шығармаларына негізгі арқауы болған.

Ұлттың рухани-мәдени тұрғыдан көркеюі жолында қадым замандағы рухани сұлулыққа бөленген ізденістер, ізгі мұраттар, идеялық-көркемдік дәстүрлер кейіннен қазақ эпостарында және аңыздарында жалғасын тапты.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Ежелгі сақ, ғұн, үйсін тайпаларының тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті туралы айтып бер.
2. Көне түркілер туралы грек тарихшылары мен қытай жылнамашылары еңбектеріндегі мәліметтерді келтір.
3. Мөде қаған туралы аңызда не айтылады?
4. Томирис, Зарина, Шырақ батыр аңыздарының мазмұнын айтыңыз.
5. Ғұндар туралы қандай әдеби ескерткіштерде мәліметтер бар?

Әдебиеттер

1. Аманжолов А. Түркі филологиясы. Алматы: Санат, 1996.
2. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерлер. Алматы, 2004.

АЛЫП ЕР ТҰҢҒА (Б.З.Б. VII-II ғ.)

Алып Ер Тұңға – ежелгі түркі мемлекетінің көсемі. Ол замандағы түріктер Енесай мен Ертіс, Дунай бойлары, Ауғанстан мен Иран, Сирия, Түркия жерлерін мекендеген.

Алып Ер Тұңға парсының ұлы ақыны Әбілқасым Фирдоусидің «Шаһнама» кітабына кейіпкер болған. Онда Афрасияп, Тұран патшасы болып суреттеледі. «Тұран» – Тұр елі – түріктер елі деген сөз. Иран патшалары мен Афрасияптың соғысы Сейхұн (Сырдария) – Жейхун (Әмудария) шекарасында болған Афрасияптың аңыздағы бейнесі Қорқытқа ұқсайды. Ол өмірінің ақырында адам бойынан мың есе ұзын, есік-тесігі түгел бекітілген қорған салып алып, сонда жатыпты. Алтын мен күмістен бірі – ай, бірі – күн, екі шам орнатыпты. Қорғанның іші асыл тастардың жарқылынан күндізгідей жарық болып тұрады екен. Бірақ ажалдан құтыла алмапты. Ажал адам кейпіне еніп келіп, жанын алыпты. Афрасияп сияқты, Қорқыт ата да ажалдан қашқан. Өздері өлсе де, жасаған жақсы ісі, даналық сөздері қалды. Өлмеудің жолы сол екен.

Алып – Ер Тұңға – тарихи адам. Ақыл-айласымен, күшімен, айтса сөзін өткізіп, тірессе жеңіп, елді – ел қылған батыр әрі көсем. Ол қайтыс болғанда, артында қалған елі жоқтау шығарған. Сол жоқтау ауыздан-ауызға тарап, одан XI ғасырда түрік ғалымы Махмұт Қашқаридің «Түркіше сөздігіне» кірген, сөйтіп біздің дәуірімізге жеткен.

Алып Ер Тұңғаға арналған жоқтау – ежелгі түрік әдебиетінің алғашқы нұсқаларының бірі болып есептелген.

Махмұт Қашқаридің «Түркіше сөздігінде» Афрасияптың, яғни Алып Ер Тұңғаның Қаз есімді қызы болғандығын айтады. Қаздың екі шаһары болыпты. Бірі – Қазойын. Қаз үнемі сонда тұрып, серуен құрған. (Қазойын – «Қаздың ойыны» деген мағынаны білдіреді). Екінші шаһары – Қазсуы. Ол Ілеге құятын өзеннің бой-

ында. Қаздың күйеуі – «Шаһнама» дастанында айтылатын Құсрау патшаның ұлы Сияуыш.

Батырға арналған жоқтау жыры Алып Ер Тұңғаның түріктерді жау табына салдырмаған аяулы ұлы болғандығын көрсетеді.

АЛЫП ЕР ТҰҢҒАНЫ ЖОҚТАУ

Алып Ер Тұңға өлді ме?
Опасыз дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар...

Бектер атын болдырып,
Қайғы оларды солдырып,
Меңді жүзі сарғайып,
Запыран рең сүртілер.

Бөрідей жұрт ұлысып,
Айқаймен жаға жыртысып,
Өкірген үнін өшіртіп,
Жылаған көзден жас өрер.

Көңілім ішті жандырды,
Жазылған жара жаңғырды.
Кешкен күндер көзге ұрды,
Күн-түн демей ізделер.

Тағдыр кезін келтірді,
Ұры тұзағын ілдірді.
Бектердің бегін ап кетті,
Қашса қалай құтылар.

Тағдырдың күнін тербетер,
Пенденің күшін мендетер.
Пәниді жұрттан тазартар,
Қашсаң тағы артылар.

Тербетер салты мұндай-ақ,
Бұдан да басқа сыр көп-ақ.
Заман атса кезеп-ақ,
Таулардың басы күйрелер.

Оған атса дәл кезеп,
Кім тоқтатар көлбеу кеп.
Тауды атса көздеп кеп,
Шың шатқалы қарқырар.

Замана түгел күйреді,
Білімді жақсы сиреді.
Жаман-жәутік түптеді,
Ізгі бектер шертілер.

Білімді батыр жүнжіді,
Замана аты жаншыды.
Ізгілер тәні жидіді,
Жерге тиіп сүртілер.

Аударған А.Егеубай

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Алып Ер Тұңға кім? Ол туралы не білесің?
2. Алып Ер Тұңға туралы қандай еңбектерде мәліметтер кездеседі?
3. «Алып Ер Тұңғаны» жоқтау жырын оқып, талдау жаса.

Әдебиет

1. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерлер. Астана, 2004.
2. Қыраубайқызы А., Ежелгі әдебиет. А., 1999.
3. Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1986.

ОРХОН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Біздің заманымыздағы алтыншы ғасырдың ортасына таман Көкбөрінің шөбересі Бумын (Түмен) қаған түркі тайпаларының басын қосып, әлемге әйгілі түркі қағанатының негізін құрды, Елхан атанады. Бұмын 552-жылы қайтыс болды.

Бұмынның мұрагері Мұқан қаған Сары теңізден (Хуэнхэ) – Каспийге, Гобиден Байкал көліне дейінгі аралыққа созылып жатқан түркі қағанатының батыс өлкесінің билігін әкесінің інісі Естемиге берді де, өзі Орхон өзенінің ағысындағы хан ордасында болды. Орхон – Моңғұлиядағы өзен. Рим тарихшысы Менандрдың айтуынша, осы жерде 568 жылы Византия елшісі Земарх келген. Түріктердің алтын, күмістен жасалған ыдыс-аяқ, түрлі шебер бұйымдарын көріп, таң-тамаша қалған.

Мұқан мен Естемиден соң олардың ұлдары билікті екіге бөлді. 582 жылдар шамасында Түркі қағанаты батыс және шығыс қағанаты болып екіге айырылды. Әлсіреген қағанат осыдан былай көрші Қытайдың Таң империясының уысына түсе бастады. Қытай ханшаларын ханымдыққа алды. Ішінара күрестен ештеңе шықпай, 630 жылы шығыс және батыс Түркі қағанаты құлады. Осыдан былайғы жарты ғасыр табғаштарға құлдықта өтті. Олардың есін жиған кезі Елтеріс пен Тоныкөктің тұсында болды. Елтеріс қаған 682-жылы көтеріліс жасап, тайпаның басын біріктірді. Елтерістен соң таққа Қапаған отырды. 715 жылы Қапаған қаза тапқаннан кейін жаужүрек Күлтегіннің көмегімен ағасы Білге қаған болды. Ол қасына Тоныкөк жырауды ақылшы етіп, Күлтегінге әскердің билігін берген. Сөйтіп осы үш ердің тұсында түркілер айбынды жұрт болып, бір тілек, бір мақсатта өмір сүрген. Күлтегін 731-жылы, Білге қаған 734-жылы дүниеден озған. Тоныкөктің қай жылы қайтыс болғаны белгісіз.

Орхон ескерткіштеріне YІ ғ. аяғы мен YІІІ ғ. басындағы Орхон, Селенгі, Тола өзендері мен Минусинск ойпатынан табылған Құтлығ қаған (Онгин), Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Мойын Чор, Күллі Чор, Суджы ескерткіштері жатады.

«Білге қаған» (683-734) ескерткішін 1889 ж. Монғолиядағы Орхон өзені бойындағы Эрдени Цэу монастырының жанынан Ядринцев тапқан. Білге қаған Қапаған қаған қайтыс болған соң таққа отырған Құтлығ қағанның үлкен ұлы. Ескерткіштегі жазуды жазған қағанның туысы Иоллығ Тегін делінеді.

«Тоныкөк» ескерткішін 1897 ж. Селенгі өзені бойынан Д.Клеменц тапқан. Тоныкөк үш қағанның – 692 жылы қайтыс болған Құтлығтың, 716 жылы қайтыс болған Қапағанның және 734 жылы қайтыс болған Білгенің әскери кеңесшісі болған. Ол табғаш елінде оқып, тәлім-тәрбие, әскери білім алған. Зерттеушілердің пікірінше Тоныкөк 716 жылдан кейін қайтыс болды деп жорамалданады. Ескерткіштегі жазуды жазған Тоныкөк. Әйтсе де жыр жазылу стилі, композициялық құрылымы, идеялық мазмұны жағынан «Күлтегінге» ұқсас. «Күлтегін» жырында негізгі нәрсе – Күлтегіннің ерлігі болса, «Тоныкөк» жырында Тоныкөктің өз атынан баяндалып, «ақыл иесі мен болдым» деп, түркі жұрты үшін жасаған қызметі айтылады. Бұл жырда уағыз – өсиет, нақыл сөздер көп.

Мыс: Жұқаны бүктеу – оңай
Жіңішкені үзу – оңай
Қол қосылса күш өсер
Өлімнен ұят күшті

«Күлтегін» (684-731) ескерткіші «Білге қаған» ескерткішімен бір жерден табылған. Тастағы жазуға жүгінсек, Күлтегін 731 жылы 27 ақпанда 47 жасында қайтыс болған. «Күлтегін» жыры өз алдына дербес сегіз циклдан тұрады. Әрбір цикл мазмұны жағынан дербес хикая болып келеді.

1. Қағанның өз халқына қарата айтқан үндеуі
2. Түрік қағанаты жерінің кеңдігін суреттейді
3. Түріктердің әскери жорықтарын хикая етеді
4. Көршілес табғач халқының қастандық әрекеттері туралы әңгіме
5. Табғаштармен қатынасу түріктерге ажал қатерін төндіретіні жайындағы хикая
6. Түркі халқының көреген емес екенін өкінішпен

жырлауға арналған

7. Түркі халқының даңқын көкке көтерген қаған екендігі жөнінде айтылған жыр

8. Ескерткіш-жырды жазуға себеп болған жәйттерді баяндауға арналған

Жалпы жырда Күлтегін түркі елінің «төрт бұрышындағы» барлық жауды жеңіп, елде тыныштық, бейбіт өмір орнатады. Күлтегін түркі халқын тәуелсіз етіп, байлыққа кенелткен. Жырдың идеясы – түркі халқын ауыз бірлікке, сыртқы жауға қарсы ұйымдасқан күреске, ата –баба жолын берік ұстауға шақыру болып табылады.

«Күлтегін» жырының қазақ эпостарымен ұқсастығы туралы айтатын болсақ, қазақ эпосында, әсіресе, батырдың жан серігі атының түр-түсін, шабысын суреттеуге ерекше назар аударады.

Мысалы, Күлтегін мінген аттардың сыр-сипаты осылай суреттеледі:

Күлтегін боз ат мініп шапты,
Ол ат сонда өлді
Ерттеулі торы атын мініп шапты
Ол ат сонда өлді
Күлтегін алып шамшы ақбоз мініп
Жауға қарсы ұмтылды.

Сонымен бірге батыр өлгенде бүкіл елдің жоқтау айтуы эпостық жырларымен сарындас. Сонымен қатар Күлтегіннің 16 жасынан 47 жасқа дейінгі өмірін суреттеу, Алпамыс батыр секілді Күлтегін де суға салса батпайды, отқа салса күймейді. Оны төмендегі жолдардан байқаймыз:

Жүзден артық оқ тиді,
Бірі де дарыған жоқ.

Қазақ халқындағы бай жыр дәстүрінің негізі сол Орхон ескерткіштерінде қаланған. Орхон ескерткіштері – алғашқы ерлік жырларының бірі. Бұған тағы бір дәлел – жырда Білге Қаған, Күлтегін батыр, Тоныккөк жырау сияқты кейіпкерлер образдық дәрежеге жеткізіле жан-жақты суреттелген. Білгенің жырда қайда, қандай жорықтарға

барғаны, қандай, қаншалықты ерлік көрсеткені толық суреттеледі, ол халықты жинап ұйымдастырушы ретінде бейнеленеді. Білгенің іс-әрекеттері ғана емес, көңіл-күйі де баяндалады. Ол дұшпандар салған іріткіге еріп, қырылып-жойылып бара жатқан халқына қатты назаланады.

Жырда Күлтегін бейнесі үнемі өсу үстінде болады. Күлтегін – түркі халқының ерлік сипаттарын бойына дарытқан жиынтық образ. Оның тұлғасында бір кездерде жалпақ даланы еркін билеген түркі тайпаларының өршіл, қайтпас мінезі бар. Оның тұлғасында халықтың сондай батырым болса деген арманы бар. Жырда батыр мерт болғанда, қазасына досы ғана емес, дұшпандарының да қосыла жылауының кең суреттелуі халықтық бұлжымас ерлік дәстүрлерді қасиеттейтінін дәйектей түседі.

Орхон жырларындағы Тоныкөк көптеген қағандарға кемеңгер ақылгөй болумен бірге небір жорықтардың куәгері, ізінше сол жорықтар жайында жырлар тудырып, тасқа қашатып жазғызған автор екені де байқалады. Сөйтіп, Тоныкөк әрі батыр, әрі ақылгөй, әрі жырау бейнесінде сомдалады.

Орхон ескерткіштерін арнайы зерттеген ғалымдар М.В.Стеблева, Ғ.Айдаров, М.Жолдасбеков, Қ.Өміралиевтер жанры жөнінде әр түрлі пікірлер айтты. Бірі қара сөз, бірі өлең, бірі өлең мен қара сөз аралас жазылған деп бағалайды. Осының ішінде толымды дәлелді пікірді М.Жолдасбеков айтты. Ол қазақтың жыр дәстүріне ұқсас екендігін нақты зерттеп, қазіргі тілге солай аударып шықты.

Қорыта айтқанда, Күлтегін, Білге Қаған және Тоныкөк ескерткіштері (Орхон-Енисей) – мазмұны мен түрі жағынан да, тілі мен көркемдету құралдары жағынан да, өлең құрылысы, композициясы жағынан да ежелгі түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен бірге, ол қазақ әдебиетінің де асыл қазынасына енетін әдеби мұра.

ТОНЫКӨК

(М.Жолдасбеков аударған нұсқа)

1

Білге Тоныкөк, мен өзім,
Табғаш елінде тәрбиелендім.
Түркі халқы (ол кезде)
Табғаштарға кіріптар еді.

2

Түркі халқы, қағаны болмай,
Табғаштардан ажырады,
Қағанды болды.
Қағанын тастап,
Табғашқа қайта бағынды.
Тәңірі (сонда) былай деген екен:
Қаған бердім,

3

Қағаныңды тастап, бағындың.
Бағынғаның үшін (басқаға)
Тәңірі (сені) өлімші етті.
Түркі халқы қырылды,
Өлсіреді, жойылды.
Түркі-сір халқы жерінде тірлік
Қалмады.

4

Ойда-қырда қалғаны
Жиылып, жеті жүз болды.
Екі бөлігі атты еді,
Бір бөлігі жаяу еді.
Жеті жүз кісіні ерткен

5

Ұлығы шад еді.
– Ілесіндер, – деді.

Ілескені мен едім –
Білге Тоныкөк
Қаған көтерсем ше?– дедім.

7

(Мен, Елтеріс қаған болайын (деді).
Түстікте – табғашты,
Шығыста – құтанды,
Терістікте оғузды өте көп қырды.
Ақыл иесі,
Сөз иесі мен болдым.
Шұғай құзында,
Қара құмда отырушы едік,

8

Киік жеп,
Қоян жеп отырушы едік.
Халқы тамағы тоқ еді,
Жауымыз тегіс жыртқыш құстай еді,
Біз жемтік едік.
Осылай отырған шақта оғуздардан елші келді.

9

Елші сөзі мынадай:
Тоғыз оғуз халқының үстіне
Қаған отырды деді,
Табғаштарға Құн сеңүнді жіберді.
Құтандарға Тоңра семді жіберді.
Сөзді былай жіберді:
Азғана түркі халқы көшпелі еді,

10

Қағаны алып еді,
Ақылгөйі білге еді.
Ол екі кісі бар болса,
Сені – табғашты қырады,
Шығыста – құтанды қырады,
Мені – оғузды қырады¹.

(М.Жолдасбеков аударған нұсқа)

...Түркі халқы үшін
Түн ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Інім Күлтегінмен бірге,
Екі шадпен бірге,
Өліп-тіріліп ұлғайттым.
Біраз ұлғайтып,
Біріккен халықты от-су¹ қылмадым.

Мен өзім қаған боп отырғанда,
Жер-сайда босыған халық
Өліп-жітіп,
Жаяу-жалпы
Келіп жатты.
Халықты көтермек боп:
Терістікте – оғуз халқына қарсы,
Шығыста – қытай, татабы
халқына қарсы
Түстікте – табғашқа қарсы
Көп қолмен он екі жорық жасадым.

...Сөйтіп, Тәңірі жарылқады.
Бағым болғандықтан,
Сәті түскендіктен
Өлімші халықты тірілттім.

17

Жалаңаш халықты тонды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым.

Төрт бұрыштағы халықты
Бәрін бейбіт қылдым,
Тату қылдым,
Бәрі маған бағынды.
Ісін-күшін беріп, осынша ел жиып,
інім Күлтегін өзі қайтыс болды.

Әкем қаған өлгенде
Інім Күлтегін жеті жаста қалды.

31

Он жаста Умай текті шешем
Қатынның бағына
Інім Күлтегін ер атағын алды.
Он алты жасқа (келгенде)
Ағам қағанның ел-жұртын
Сонша молайтты,
Алты чуб, соғдаларға қарсы
Аттандық, талқандадық.
Табғаш, Оңтүтұқтың бес мың
Әскері келді,
Соғыстық.

35

Күлтегін жиырма алты жасқа (келгенде)
Қырғыздарға қарсы аттандық.
Найза бойлар қардан өтіп,
Көгмен қойнауына жетіп,
Қырғыз халқын ұйқыда бастық.
Қағанмен Сұңа қойнауында айқастық.
Күлтегін Байырқының ақ айғырына мініп,
Шабуылға ұмтылды...

Әдебиет теориясы. Композиция (латынша composito – құрастыру, қиыстыру) – көркем шығарманың құрылысы.

Композиция шығарманың сюжетімен тығыз байланысты: сюжет те, композиция да әдеби шығарманың мазмұнын жинақтап, мазмұнды пішінге көшірудің амал-тәсілі. Сюжет болу үшін оның барлық кезең-кезеңі түп-түгел белгілі бір композициялық жүйеге түсіп, бірлік табуы қажет.

Композиция сюжеттің өрбу кезеңдерін жүйеге түсіріп қана қоймайды, сюжеттен тыс нәрселерді де өзара қиюластырып, белгілі бір арнаға салады.

Композиция – әдеби-көркем шығарманың құрылыс, оның үлкен-кішілі бөлімдерін бір-бірімен қиюластырып, әр түрлі тәсілмен байланыстырылған тұтастық-бірлігі. Шығарманың құрылысы шымыр болуы, бас-аяғы жеке тараулары жинақы келуі жекелеген бөлімдердің орынды жалғасуына байланысты.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Түркі жазба ескерткіштерінің табылуы, зерттелуі туралы айтып беріңдер..
2. Орхон жазба ескерткіштерінің қазақ ауыз әдебиетімен үндестігі туралы айтыңдар..
3. Орхон жазба ескерткіштерінің кейіпкерлері кімдер? Білге қаған мен Күлтегін бейнелеріне талдау жасаңдар.
4. Тоныкөк бейнесін Асан Қайғы, Бұқар жыраулармен салыстырыңыз.

Әдебиет

1. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерлер.. Астана, 2004.
2. Қыраубайқызы А., Ежелгі әдебиет. А., 1999.
3. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері. Астана, 2001.
4. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. А., 1996.
5. https://kk.wikipedia.org/wiki/Көне_түркі_жазуы.

«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ»

(VIII – IX ғасырлар)

Қазақ және басқа да түркі тектес халықтарда Қорқыт туралы аңыздар өте көп кездеседі. Аңыз бойынша Қорқыт туғанда Қарааспан тауын қалың қара бұлт жауып, күн түнеріп тұрыпты. Ел аузында:

Қорқыт туар кезінде
Қара аспанды бу алған,
Қара жерді су алған,
Ол туарда ел қорқып,
туған соң әбден қуанған, –

деп айтылады.

Жұртты қорқытып туғандықтан жаңа туған сәбидің атын Қорқыт деп қойған екен. Аңыздардың айтуы бойынша Қорқыт Сыр бойында дүниеге келген. Қорқыттың бейіті дейтін жер қазіргі Қызылорда облысына қарасты Қармақшы станциясынан он сегіз шақырым жерде орналасқан. Оның басында қобыз мүсіндес алып ескерткіш орнатылған. Ескерткіш желді күндері қобыз сазының сарынын ойнап тұрады.

Қазақ арасындағы Қорқыт туралы аңыздардың барлығы оның ажалдан, өлімнен қашуына байланысты. «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі» деген мәтел қазақ халқының қолданысынан әлі күнге дейін түскен жоқ.

Аңызда Қорқыт қайда барса да, өзінің көрін қазып жатқан адамдарды көреді. Өлімнен қашқан Қорқыт қобыз жасап алып Сырдария өзенінің үстінде қобыз ойнап отырады. Қобыз сарынына еліткен ажал Қорқытқа жақындай алмайды. Алайда Қорқыттың шаршап, қалғып кеткен сәтін аңдыған ажал қарақұрт кейпінде келіп Қорқытты өлтірген екен.

«Қорқыт» сөзінің шығуы жөнінде тағы бір пікір, оның «хұр» және «құт» сөздерінен біріккендігін айтады. Мұндағы «құт» «береке» ұғымын білдіретін түркі сөзі. Қорқыт – түркілердің исламға дейінгі әйгілі ойшылы,

бақсы-жырауы, озаны, адамзат баласына ажалдан араша іздеген ұлы тұлғасы, түркі мәдениетінің құты.

«Қорқыт ата кітабын» зерттеуші еуропа ғалымдары да, түркі, қазақ ғалымдары да оның алғашында поэзия-жыр үлгісінде туып, ХҮ ғасырда проза түрінде хатқа түскендігін айтады. Бұл жырды тудырған түркілердің ұлы жырауы – Қорқыт ата. «Қорқыт ата» кітабының» біздің заманымызға жеткен екі нұсқасы бар. Оның біріншісі он екі жырдан тұратын Германияның Дрезден қаласынан табылған нұсқа. Алты жырдан тұратын екінші нұсқасы Ватиканда сақтаулы тұр. ТМД елдерінде де 1950 жылы Бакуден («Деде Қорқыт»), 1982 жылы Мәскеуде («Книга моего деда Коркут») басылған. Орыс, неміс, итальян тілдерінде аударылған. Қазақ тіліне аударып бастырғандар Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбеков, Ш.Ыбыраев, Б.Ысқаков.

Шет елдерде үстіміздегі ғасырдың бас кезінде-ақ зерттеліп, аударылған. Тілі жағынан қазіргі қазақ, түрікпен, әзірбайжан тілдерімен, ал эпикалық сарындары түркі эпостарымен ұқсас жыр. «Қорқыт жырларының арғы тегі – Сыр бойындағы Жанкент маңында туылған болса, онда оғыз-қыпшақ ұлысының тууы, пешенекпен, түрікпен арасындағы соғыстар, одан соң Жанкент ханы шах Мәліктің сырттап кетуі суреттелсе керек.

Ежелден Сыр бойын мекендеген оғыз тайпалары қазақ халқын құрауға зор үлес қосқан (кете, кердері, адай рулары). «Қорқыт ата» кітабында әңгіме болған оғыз тайпаларының оқиғасы қазақ тарихына, қазақ әдебиетіне тікелей қатысты.

«Қорқыт ата» YIII ғасырларда, одан да бұрын туған аңыздардың уақыт бедерінен біраз өзгеріп, хатқа түскен түрі. Кітапта төмендегідей жырлар бар: «Дерсеханұлы Бұқаш туралы жыр», «Байбөрі баласы Бамсы Байрақ», «Тоқа баласы Ержүрек Темірұл», «Төбекөз дәуді өлтірген Бисат батыр», «Оғыз қаңлы баласы хан Төрәлі» т.б.

Қорқыт ата нақылдары

Алла, Алла демейінше, іс түзелмес, Тәңірі бермейінше, ер байымас.

Әзелде жазылмаса, құл басына қаза келмес, ажал уақыты жетпейінше ешкім де өлмес.

Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес.

Ер жігітке қара құрым мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес.

Гүрілдей – шұбыра сулар тасыса, теңіз болмас.

Тәкаппарлықты Тәңірі сүймес.

Көңілі пасық ерде дәулет болмас.

Жат Баланы қанша сақтасаң да, ол ұл болмас, ол ішіп-жер, киер де кетер, бірақ көрдім демес.

Құл төбе болмас, күйеу бала ұл болмас.

Күнге қамқа тон жапсаң да, ол ханым болмас.

Қара есек басына жүген кигізесің де, тұлпар болмас.

Жапалақ-жапалақ қар жауса, жазға қалмас.

Ескі қамыс біз болмас.

Ежелгі дұшпан дос болмас.

Мінген атың қиналмайынша, жол алынбас.

Ер малын қимайынша, аты шықпас.

Дерсе хан ұлы Бұқаш туралы жыр

Ей, хан-ием! Бір күні Қам-Ған ұлы хан Байындыр орнынан тұрыпты; Шам күндігін жер үстіне тіктіріпті; ала ордасын көкке тірей құрыпты; мың жерге жібек кілем төсетіпті. Хандар ханы мен Байындыр жылда бір рет той жасап, аттан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойдырыпты. Бір жерге ақ отау, бір жерге қызыл отау, бір жерге қара отау тіктіріпті.

«Кім де кімнің ұлы, қызы жоқ, қара отауға қондырыңдар, қара киіз астына төсеңдер, қара қойдың етін алдына тартыңдар, жесе жесін, жемесе тұрсын да кетсін, – депті. Ұлы барын ақ отауға, қызы барын қызыл отауға қондырыңдар, ұлы, қызы жоқты Алла Тағала қарғапты, біз де қарғаймыз, мейлі білсін», – депті.

Оғыз бектері бір-бірлеп келіп жинала бастады. Сөйтсе Дерсе хан деген бір бектің баласы жоқ-ты. Сөйлейді, көрелік, хан-ием, не сөйлейді:

Салқын-салқын таң самалы өскенде,
Сақалды боз торғай сайрағанда,
Сақалы ұзын азаншы жар салғанда,
Бәдәуи аттар иесін көріп оқыранғанда.

Ала таңмен бірге Дерсе хан орнынан тұрып, қырық жігітін жанына алып, Байындыр ханның сұхбатына келді.

Байындыр ханның жігіттері Дерсеханды қарсы алады, ертіп апарып қара отауына қондырады, қара киізді астына төсейді, қара қойдың етінен алдына тартады.

– Байындыр ханның бұйрығы осылай еді, хан-еке, – деседі. Дерсе хан айтты:

– Байындыр хан менен не жамандық көрді, қылышымнан жаулық көрді ме, қонақ асымнан тарлық көрді ме? Менен төмен кісілерді ақ отауға, қызыл отауға қондырды, менің кінәм не болды екен, қара отауға қондыратындай, – дейді.

– Хан-екем, бұл күн Байындыр ханнан бұйрық болды, «ұлы, қызы жоқты Тәңірі – Тағала қарғапты, біз-дағы қарғаймыз деген-ді», – депті.

Дерсе хан орнынан тұрып айтыпты:

– Тұрыңдар, жігіттерім, орындарыңнан. Бұл қара айып мына менен-ді, не қатынымнан-ды, -дейді.

Дерсе хан еліне келеді. Әйелін шақыртып алып сөйлейді. Көрелік, хан ием, не сөйлейді:

Жыр

Бері келгін басымның бағы, үйімнің тағы,
Үйден шықса кипаристей сұңғақ бойлым,
Тобылғыңа шырмалған қара шаштым,
Толғаулы иір садақтай қиғаш қастым.
Қос бадам симайтұғын тар ауыздым,
Құз алмасындай құлпырған бал-бұл жүздім
Бал татыған қауындай бек ләззатым
Көрермісің нелер болды?

Хан Байындыр орнынан тұрыпты, бір жерге ақ отау, бір жерге қызыл отау, бір жерге қара отау тіктіріпті.

«Ұлдысын ақ отауға, қыздысын қызыл отауға, ұлы-қызы жоғын қара отауға қондырыңдар, қара киізді астына төсеп, қара қойдың етін алдына тартыңдар, жесе жесін, жемесе тұрсын да кетсін; кімнің ұлы, қызы жоқ, Тәңірі Тағала оны қарғапты, біз-дағы қарғаймыз», – депті. Келіп мені қарсы алды, қара отауға қондырды, қара киізді астына төседі, қара қойдың етін алдыма тартты, «ұлы, қызы жоқты Тәңірі Тағала қарғапты, біз-дағы қарғаймыз, мейлі біл» деді. Сенен болды ма, менен болды ма? Тәңірі тағала бізге бір батпан ұл бермеуі неден-ді? деді, сөйледі:

Жыр

Хан қызы! Орынымнан тұрайын ба?
Жағаңнан алқымыңнан алайын ба?
Табанымның астына салайын ба?
Қара болат өз қылышым қолыма алайын ба?
Өз кеудеңнен басыңды кесейін бе?
Жан тәттісін саған білдірейін бе?
Алау қаныңды жер үстінен төгейін бе?
Хан қызы, себебі неден-ді, айтшы маған?
Қатты қысым етермін енді саған, –

деді. Дерсе ханның әйелі сөйлейді, көрелік не сөйлейді:

– Ей, Дерсе хан! Мені азаптама, ісініп ащы сөздер сөйлеме, орныңнан тұр; ала орданды жер үстіне тіктіріп, аттан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойдыр; Ішкі оғыздарды, Тысқы оғыздарды жи, аш көрсең тойдыр, жалаңаш көрсең киіндір; борыштыны борышынан құтқар; төбедей қылып ет үй; көлдей қылып қымыз саудыр; ұлы той жаса, тілек тіле, бәлкім бір аузы дуалының алғысы келіп, Тәңірі бізге бір батпан ұл берер...

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қорқыт ата кім? Ол туралы қандай аңыздарды білесің?
2. «Қорқыт ата кітабының» неше нұсқасы бар? Олар қайда сақталған?
3. Қорқыт атаның нақыл сөздерін жатқа оқы.
4. «Қорқыт ата кітабының» бірінші жыры қалай аталады? Мазмұнын айтып бер.

Әдебиет

1. Қыраубайқызы А., Ежелгі әдебиет. А., 1999.
2. Келімбетов Б. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиеті. А., 1991
3. Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1986.
4. Қорқыт ата кітабы. Аударғандар: Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. Алматы: Жазушы, 1994.
5. Қорқыт ата. Энциклопедиялық жинақ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999
6. <http://www.tarih.spring.kz/kk/history/medieval/figures/korkyt/>.

«ОҒЫЗ ҚАҒАН» ЖЫРЫ (ҮІІІ – ІХ ҒАСЫРЛАР)

Ежелгі дәуірлерден жеткен әдеби ескерткіштеріміздің бірі – «Оғыз-наме» туындысы. Бұл мұра оғыз-қыпшақ дәуірінің туындысы. Бұл әдеби жәдігерлікті әрі тарихи, әрі көркем туынды деуге болады. Түркі тектес тайпалардың шығу тарихын аңыздық тұрғыда көркем тілмен баяндайтын бұл мұраның әдеттегі прозадан өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда белгілі бір ырғақ, сөздердің ішкі ұйқасы орын алған. Белгілі бір мақаммен орындалғаны анық. Сондықтан ба бұл туындыны «Оғыз қаған жыры» деп те атау орын алған.

«Оғыз наме» эпосында Оғыз қағанның жорықтары мен ерлік істері, іргелі мемлекет құрғаны, баяндалады. Негізінен, Оғыз туралы аңыздар түркі тектес халықтар арасына кең тараған. Қағаз бетіне де тым ерте дәуірлерде түскен. Бізге жеткен екі жазба нұсқасы бар. Олардың бірі – ұйғыр әрпімен көшіріліп жазылған. Бұл нұсқа Парижд ұлттық кітапханасы қорында сақтаулы. Екіншісі араб әрпімен жазылған. Бұл нұсқаның авторы – атақты тарихшы, әскери қолбасшы Әбілғазы ибн Араб Мұхаммедхан (1603-1663). Әбілғазының Оғыз қаған жорықтары мен ерліктерін баяндайтын еңбегі «Түрікмен шежіресі» деп аталады.

«Оғыз-наме» эпосының Париж ұлттық кітапханасында сақталған нұсқасы көлемі жағынан шағын. Небары қырық екі бет қана. Әрбір бетке тоғыз жол жазылған. Қырықтан астам цикл-жырдан құралған. Ең басында Ай қаған бо-

санып, ұл туады. Одан кейін дүниеге келген Оғыздың қырық күнде өсіп, ер жеткені айтылады. Келесі циклдарда Оғыздың аң аулауға шыққаны, Қат деген аңды өлтіргені баяндалады.

Оғыз қағанның үйлену оқиғасы да ерекше суреттеледі. Күндердің бір күнінде Оғыз Көк тәңіріге жалбарынады. Сол сәтте аспаннан бір көгілдір сәуле төгіледі. Сол сәуленің ішінде ғажайып сұлу қыз отырады. Оғыз осы қызға үйленеді. Осы әйелінен туған үш ұлына Күн, Ай, Жұлдыз деп ат қояды. Бір күні, аң аулап жүріп, ағаштың қуысында отырған сұлу қызды көреді. Бұл қызға үйленіп, одан туған балаларына Көк, Тау, Теңіз деп ат қояды.

Келесі желілерде Оғыз дүниенің төрт бұрышына аттанып, өзіне бағындырмақ болады. Алтын қаған өз еркімен бағынады. Үрім қағанға қарсы жорыққа аттанып бара жатып, жолда шатыр тігіп, тынығады. Сонда, Оғыздың шатырына көктен бір жарық сәуле түсіп, арасына Көкжал бөрі шығады да, «О, Оғыз, мен сені Үрімге қарсы бастап жүрейін» дейді.

Оғыздың Ұрыс бекпен соғыспақ болғанда оның баласы Саклаб бек қаланы өз еркімен береді. Сондай-ақ қыпшақ-бек, Қаңғалық бек және қалач бектер туралы да қызғылықты баяндалған. Тибетке, Сирияға, Мысыр қағанға жорық жасап, жеңіске жеткен Оғыз қағанның қасында Ұлұғ Түрк деген данышпан болады. Осы қария түсінде үш алтын, үш күміс садақ көреді. Алтын садақтар күннің шығысында, күміс садақтар күннің батысында жатыр екен дейді. Осы түсін Оғызға айтып, «жаулап алған жерлеріңді ұлдарына бөліп бер» дейді. Сөйтіп, Оғыз қаған үлкен кеңес құрып, иелігіндегі жерлерді ұлдарына бөліп береді.

«Оғыз-наме» жырының идеясы – бүкіл түркі тайпаларын бірлікке, сыртқы жаумен күресіп, ел іргесін нығайтуға, достық пен адамгершілікке шақыру.

«ОҒЫЗ ҚАҒАН» ЖЫРЫНАН ҮЗІНДІ

Оғуз қағанның үйлену баяны.

Ай, Күн, Иулдыз, Тағ, Көк, Теңіз деген балаларының тууы баяны

Күндерде бір күн Оғуз қаған бір жерде Тәңірге жалбарынып отыр еді. Қараңғы болды. Көктен бір жарық (сәуле) түсті. Күннен аян, айдан қуқылырақ еді. Оғуз қаған (көк жарыққа қарай) жүрді, көрді. Көрсен алғи жарықтың арасында бір қыз бар екен, жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың маңдайында оттай сәуле шашқан бір меңі бар екен. Алтын қазықтай екен.

Осы қыз сондай көрікті еді: күлсе Көк Тәңірі (нің өзі) күлетіндей, жыласа Көк Тәңірі (нің өзі) жылайтындай еді.

Оғуз қағанның оны көргенде жаны қалмады.

8. (Ол) қызды алып үйіне кетті. (Оны) сүйді, алды тілегі қабыл болды. (Сол қыз) жүкті болды. Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп, көзі жарыды, үш ер бала туды. Біріншісін Күн (деп) ат қойды, екіншісіне Ай деп ат қойды, үшіншісіне Жұлдыз (деп) ат қойды. Бір күндері Оғуз қаған тағы да аңға кетті. (Анда жүрсе) бір көлдің ортасынан бір ағаш көрді. Бұл ағаштың қуысында бір қыз бар екен. Жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз бар екен. Ол қыздың көзі көктен де көгірек екен, оның шашы теңіз толқынындай екен, тісі інжудей екен.

(Осы қыз) сондай көрікті еді: жер басқан ел-жұрт оны көрсе: «Ай, ай! Ах,ах! Өлерміз!» – деп сүттен қымыз болатындай еді. Оғуз қағанның оны көргенде ынтығы кетті, жүрегіне от түсті. (Оны) сүйіп алды, Тілегі қабыл болды. (Сол қыз) жүкті болды.

Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп көзі жарыды, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк деп ат қойды, екіншісіне Тау деп ат қойды, Үшіншісіне Теңіз деп ат қойды.

Оғузднң қаған болуы және үлкен той жасауы,
төрт тараптағы елдерге елшілер жіберуінің баяны

Бұдан соң (бір күні) Оғуз қаған үлкен той берді, ел-жұртын жарлық шашып шақырды. (Тойға жұрт көп) келді. Үлкен жиын болды.

(Тойғақ арнап) кырық орындық, кырық стол шаптырды. Неше түрлі тамақ, неше түрлі шарап, сорпа-су, қымыз ішіп-жеді. Тойдан соң Оғуз қаған бектеріне, ел-жұртына жарлық берді. Тағы да айтты:

Мен сендерге болдым қаған,
Аралық жай, тағы қалқан!
Тамға бізге болсын, бұйан
Көк бөрі болсын ұран!

Және бұдан соң Оғуз қаған төрт тарапқа жарлық жүргізді. Білдіргілік жазып елшілеріне беріп жіберді. Әлгі білдіргілікте былай деп жазылған еді, – деп айтты.

Мен Ұйғырдың қағаны боламын,
Жердің төрт бұрышының қағаны болмас керек-ті.
13. Сендерден бас имек \\\ тілеймін, көнсең керек-ті.
Кімде-кім аузыма қарар болса,
Тарту тартып, дос тұтармын.
Кімде-кім аузыма қарамас болса,
Шамырқанып, әскер құрып, дұшпан тұтармын!
Үдере басып, асып-састырып,
Жоқ ету үшін қыларымды қылармын! –

деп айтты.

14. Сол заманда оң жағында Алтын қаған деген бір қаған бар еді. Сол Алтын қаған Оғуз қағанға елшілерін жұмсады, жіберді. Қыруар көп алтын-күміс бастатып, нешеме қымбат жақұт тас алып, есепсіз асыл бұйымдар жіберіп, жұмсап, Оғуз қағанға сыйға берді. Аузына қарады. Жақсылап бергі (төлеп) достасты, онымен жақындықта болды.

15. Сол жағында Урум деген бір қаған бар еді. Сол Урум қаған Оғуз қағанның жарлығын тұтпас еді. Қатағлағу бармас еді. «Мұның сөзі қабыл алмайтын! (Тұрысатын болса) тұрысамын!» – деп жарлығына бағынбады.

Оғуз қағанның Урум қағанға қарсы аттануы (ның) баяны.

Оғуз әскерін көк бөрінің бастап жүруінің баяны

Оғуз қаған қатты қаһар шақырып, Урум қағанға аттануға ниет қылды. Әскермен бірге аттанып, туларын ұстап жүріп кетті. Қырық күннен соң Мұзтау деген таудың түбіне келді.

16. Шатырларын түсіріп, шөк болып ұйықтап кетті. Танертең болғанда Оғуз қағанның шатырына күндей бір жарық кірді. Ол жарықтан көк түкті, көк жалды бір еркек бөрі шықты. Осы бөрі Оғуз қағанға сөз беріп тұрып, былай деді:

17. «Ай, ай Оғуз! Урум үстіне сен аттанар боласың!

Ай, ай Оғуз! Қызметінде мен жүрер боламын! –

деп айтты.

Бұдан соң Оғуз қаған, шатырын түргізіп, (жүріп) кетті. (Бір уақытта) қарады, (қараса) әскердің алдын бастап көк түкті, көк жалды үлкен бір еркек бөрі шауып барады екен. (Оғуз да әскерімен) ол бөрінің артынан соңына түсіп, шаба жөнелді.

18. Бірнеше күндерден соң көк түкті, көк жалды бұл үлкен бөрі тоқтады. Оғуз да әскерімен тоқтады.

Әдебиет теориясы. Тақырып және идея. Тақырып – өнер туындысының іргетасы. Тақырып ең алдымен пайда болады. Өмірдегі кез-келген құбылыс тақырып бола бермейді.

Тақырып дегеніміз – жазушының шындық болмыстан таңдап, толғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобын тақырып дейміз.

Жазушы өмір құбылысын таңдап алғанда, енді соған өзінің көзқарасын білдіріп, бағасын береді. Демек, идея дегеніміз жазушының өзі суреттеп отырған өмір құбылыстары туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылыстарына берген бағасы. Жазушы өзі бейнелеп отырған көркемдік шындық арқылы оқырман назарын неге аудартса, сол – идея! Идея мен тақырып тығыз

бірлікте. Шартты түрде шығарманың тақырыбы – сауал да, идеясы – жауап деуге болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Оғыз дәуіріндегі негізгі әдеби мұралар туралы әңгімелеңіз.
2. Қорқыт туралы аңыздар еске түсіріп, салыстыру.
3. «Оғызнаманың» негізгі нұсқалары қандай? Сипаттама жаса.
4. «Оғызнама» дастанының зерттелуі туралы не білесіңдер?
5. «Оғызнама» дастанының мазмұнына тоқталыңдар.

Әдебиет

1. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерлер. Астана, 2004.
2. Қыраубайқызы А., Ежелгі әдебиет. А., 2001.
3. Келімбетов Б. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиеті. А., 1991
4. Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1986.
5. https://kk.wikipedia.org/wiki/Оғыз_қаған_жыры.

ИСЛАМ ДӘУІРІНДЕГІ ӘДЕБИЕТ (IX – XII ғасырлар)

IX–XII яғни Орта ғасырлар – Қазақстан мен Орта Азия халықтарының мәдени дамуда жаңа арнаға түсті. Түркі әдеби тілі жан-жақты дамып, жетілді, түркі тектес тайпалардың этникалық құрамы қалыптаса бастады.

Бұл ғасырлар Қазақстан даласына ислам дінінің кеңінен қанат жайған уақыты еді. Көшпелі түркі тайпалары ислам дінін қабылдап, өздерінің салт-дәстүрлері мен дүниетанымдарын сол ислам қағидаларымен байланыстырды.

X ғасырларда қазақ даласында ірге көтерген Қарахан мемлекетінің негізін салушы (шамамен 915 – 955 жылдар) Боғра-хан болды. Кейінірек бұл мемлекеттің жері кеңейіп, Түркістан, Шу, Талас, Сырдария территориясын қамтыды. Қарахан мемлекетінің негізгі құрамы қаңлы, қарлұқ, шігіл, т.б. түркі тайпалары еді. Қарахан мемлекетінің алғашқы астанасы Қашқар қаласы, кейіннен Баласағұн, сосын Үзген қаласы болды.

XI ғасырдың басында қазіргі қазақ даласында қыпшақ мемлекеттік бірлестігі пайда болды. Олар нығайып, өз шекарасын кеңейтті. Сырдария, Арал мен Каспий маңын

өздеріне қаратты. Хорезммен шекаралас болып, саудасаттық байланысын жасады. XI ғасырдың аяғында Ертіспен Еділге дейінгі ұлан-ғайыр далаға иелік етті.

IX–XII ғасырларда Қазақстан мен Орта Азия халықтарының мәдени өмірінде үлкен жаңалықтар болған еді. Қазақстан топырағындағы Отырар қаласының ролі ерекше болды. Жетісу өңіріндегі мәдениет ошағы Тараз қаласы еді. Шығыс пен батысты бір-біріне жалғастырған Испиджаб (Сайрам), Сығанақ, мәдени дамуда маңызды роль атқарды. Құла, Мерке, Баласағұн сияқты қалалар да мәдениет ошақтарына айналды. Сәулетшілік өнер едәуір дамып, Айша-бیبі кесенесі, бабаджа Хатун мазары, Алаша хан күмбезі бой көтерді.

Орта Азия мен Қазақстанда әлемге мәшһүр Әл-Фараби, Әбу Әли Ибн Сина, Әбу Райхан Бируни сияқты энциклопедист ғалымдар өздерінің еңбектерін дүниеге әкелді. Бұл аталған ғалымдар тарих, тіл білімі, әдебиеттану, математика, астрономия, логика, медицина, т.б. ғылым салаларына үлкен үлес қосты.

Осыкезеңде Махмұд Қашғаридың, Жүсіп Баласағұнның, Ахмет Иүгнекидің, Ахмет Йасауидің түркі тіліндегі әйгілі еңбектері жазылды.

ӘЛ-ФАРАБИ **(870-950)**

Әбу Насыр Мухаммед ибн Узлағ Тархан әл-Фараби (870 – 950 ж.) ойшыл, философ, әлеуметтанушы, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логик, музыка зерттеушісі, түркі халықтарынан шыққан тұңғыш ірі энциклопедист ғалым. Ол қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Шәуілдір елді мекенінің маңындағы Отырар қаласында дүниеге келген.

Отырарды арабтар «Фараб» деп атаған. Өзі өмір сүрген дәуірдегі дәстүр бойынша ұлы ғалым аты– жөніне өзінің туған мекенінің атауын тіркеп жазып, ғылым әлемінде әл-

Фараби деген атпен танылған. Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегінде Фараб қаласының түрікше аты «Қарашоқы» деп көрсетеді.

Әл-Фараби заманында бүкіл Орта Азия мен Түркістан Араб халифатының қол астында болған. Сауда-саттық, экономикалық және мәдени байланыстар халық арасында араб, парсы, түркі тілдерінің қатар қолдануына ықпал етті. Соның ішінде рухани, ғылыми тіл араб тілі болған. Сондықтан да, осы қалада туып-өсіп, сауатын ашқан әл-Фараби үш тілге де жетік болды. Ол кейін білім ғылым іздеп, көп жерді аралайды. Хорасан, Шам, Аллепа, Мысыр елдерін аралап, білім нәрімен сусындап, өз өмірінің көп уақытын сол кездегі араб халифатының саяси әрі мәдени орталығы Бағдатта өткізеді. Грек, латын, санскрит және басқа тілдерді үйренеді. Мұнда ол өз білімін әбден тиянақты меңгеріп, толықтырады, көрнекті ғалымдармен байланыс жасайды, сөйтіп өзінің білімдарлығы, ақылының алғырлығы және асқан байсалдылығы арқасында көп ұзамай олардың арасында үлкен аброй-беделге ие болды. Бірақ өресі тайыз кертартпа хадисшілер оны жек көріп, күндей бастаған, әсіресе, олар әл-Фарабидің бүкіл ойының негізгі мәніне қарсы шыққан, өйткені, оның дүниеге көзқарасы шынайы болмысты танып білуге, адам бақытын о дүниеден іздеп табуға мезгейтін еді. Ақыр сонында әл-Фараби амалсыздан Бағдаттан кетеді.

Біздің заманға әл-Фарабидің тек негізгі шығармалары ғана келіп жетті. Ол шығармалардың ежелден бері-ақ жұртшылыққа танымал болып, философиялық және ғылыми ойдың одан кейінгі дамуына тигізген әсері толассыз.

Фараби Аристотельдің, Әл-Киндидің ізін қуып, философия мен ғылымның барлық салалары бойынша үлкен жетістіктерге жетеді. Мәселен, Фараби шығармаларының санын неміс ғалымы Ш. Штейшнейдер 117 еңбек десе, түрік ғалымы А. Атеш – 160, ал тәжік ғалымы Б. Ғафуров – 200 трактат деп көрсетеді.

Фараби философия саласы бойынша грек ойшылы Аристотельдің «категориялар», «метафизика», «Герменевтика», «Риторика», «Поэтика», бірінші және екінші «Аналитика», «Топикасы» мен 4 сопылық еңбектеріне

түсініктемелер жазды. Ол еңбектері күні бүгінге дейін де мәні – маңызын жоғалтқан жоқ. Сөйтіп, Фараби Шығыспен Батыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін таныстыруда зор роль атқарды.

Аристотель шығармалары сол кездің өзінде-ақ араб тіліне аударылып үлгірген-ді. Араб шығысында Аристотельдің кейбір құнды ойлары бұрмаланып көрсетілді. Бірақ көп еңбектері тәржімаланбағандықтан ұлы грек философиясының ойын түсіну қиын болды. Сондықтан да, көп тілдерді жетік білген ұлы ғалым жерлесіміз Аристотель шығармаларына араб тілінде түсіндірме жазуды ұйғарды. Сөйтіп, ол ұлы философтың мұраларын жаңсақ пікірлерден тазартып, өз қалпында дұрыс түсіндіре біліп, өзінің бірінші ұстазға деген ғылым саласындағы үлкен адамгершілік, азаматтық іс әрекетін таныта білді. Сондықтан да, шығыс философтары оны «Ал муалим ас-саны» – «екінші ұстаз» деп атаған.

Фараби Аристотельдің философиясын дамыта отырып, өз тарапынан да «Ғалымдардың шығуы», «Ғалымдар энциклопедиясы немесе тізбегі», «Кемеңгерлік меруеті», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Музыканың үлкен кітабы», «Философияны аңсап үйрену үшін алдын ала не білу қажеттігі жайлы», «Ақылдың мәні туралы», «Әлеуметтік-этникалық трактаттар», «Философиялық трактаттар», т. б. көптеген философиялық еңбектер жазған. Әл-Фараби өз заманындағы өнер-білімнің ең асылын таңдап ала білді, өз дәуірінің шынайы энциклопедиясын жасап берді. Оның терең мағыналы пікір айтпаған, жете зер салмаған, данышпандық болжам жасамаған бірде-бір білім саласы жоқ деуге болады.

Әл-Фарабидің ісін жалғастырған, ғылымға берілген шәкірттері көп болған. Олардың ішінен, ең алдымен, Орта Азияның ұлы ғалымы Әбу Әли ибн Синаның (Авиценна) есімін атауға болады. Кейінгі кездегі шығыс ғалымдары оларды бөліп жармай «Қос Фараби» деп те атайды. Сондай ақ еңбектері ұлы ұстаз еңбектерімен сабақтасып жатқан ұлы ғалымдар Беруни, Бозжани, Омар Һайямдар да өздерін Әл-Фарабидің шәкірттеріміз деп есептеген.

Әл-Фараби өмірінің соңғы жылдарын Алеппо мен Дамаскіде өткізеді, мұнда ол солтүстік Сирияның

жетекшісі саяси қайраткері Сейд ад-Дуаль Хамданиге аса қадірлі болды. Әл-Фараби 950 жылы 80 жасында қайтыс болды. Бейіті қазір Сирия жеріндегі Баб әс-Сағир зиратында жатыр.

Өлеңдері

Қашықтасың туған жер – қалың елім,
Небір жүйрік болдырып жарау деген.
Шаршадым мен. Қанатым талды менің,
Шаңқыт жолға сарылып қарауменен.

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм сықылды тез ысып, тез суынар.

Зиялы аз бір тұтам тіршілікте,
Әкімдікке күллісі жүгіреді.
Көкірекпен сезініп, күрсініп көп,
Жаным менің түршігіп, түнереді.

Қайтейін мен көкжиек кеңдігіңді.
Келер күнге үмітпен жол ашамын.
Қос шөлмекпен өткіздім өмірімді,
Соны медет етеді болашағым.

Бір шөлмекте көк сия толып тұрса,
Екіншіде – шарап бар жайы мәлім.
Даналықты сиямен толықтырсам,
Шарабымен шерімнен айығамын.

* * *

Бауырым, қанша сүйгенмен,
Бітеді өмір күйбеңмен.
Шындыққа бас тік алаулап,
Пенделіктен бол аулақ.

Жататын дәйім жаңғырып,
Бұл өмір емес мәңгілік.
Бейопа мына заманда
Бақұл боп кетер адам да.

Жұрт кілең күнін көп қызық,
Жіберер зая өткізіп.

Қағаздың түсті бетіне,
Сызықтай бейне тартылған
Тап болып, жігер сарқылған,
Кездейсоқ өмір өтіне
Қайыспай тұрса нар тұлғаң.

Сонда да беріп кетеміз,
Жүректің отын молында,
Арманды аңсап өтеміз
Ұлы мұрат жолында.

* * *

Тамылжып бал тыныштық айналамнан,
Тылсым түнге құшағын жайған далам.
Мен жатырмын ұйқысыз жапа-жалғыз,
Жанымды ой жарығы аймалаған.

Аққан жұлдыз құласа кейде егер,
Сенің нұрлы бейнең боп кеудеме енер.
Әлдеқайда ғайыптан ынтызар ғып,
Өміріме бір ғажап сәуле берер.

Үнің жетер жаңғырып жырақтан ең,
Сезініп мен демінді гүл атқанмен,
Оның өзі бір-ақ сәт... содан кейін,
Мұнды әуенді жалғаймын бірақ та мен...

Тіршілікте құрыштай бол төзімді,
Сан мәртебе алдаса да өзінді.
Тағдырыңды еш уақытта жазғырма,
Тіпті кейде болса әзәзіл азғырған.

Өрге жүзген өнегелі ісімен,
Танда адал дос өз теңіңнің ішінен.
Жүргендер көп достың атын малданып,
Алайда тек қалма оған алданып.

Әдебиет теориясы. Лирика (гр. *Lyra*) – лира аспабына байланысты шыққан атау. Лириканың басты ерекшелігі – адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсетеді.

Лирикалық шығармалар өлеңмен жазылады, онда автордың немесе кейіпкердің дүниеге көзқарасы оның сезімін, көңіл-күйін суреттеу, әсерлеп бейнелеу арқылы танытылады. Лирикалық шығарма адамның түрлі құбылыстан алған әсерін бейнелеп жеткізу шеберлігімен ұштасады. Өр халықтың лирикалық өлеңдері оның фольклорынан бастау алады. Қазақ лирикасының басы тұрмыс-салт өлеңдерінде – той бастар мен жар-жарда, сыңсу мен беташарда. Онан бергі қазақ поэзиясында Шалкиіз жырау, Махамбет толғауларында, ұлы Абай поэзиясында лирикалық толғаныстар арқылы бүкіл қазақ халқының аңсаған арман-мұраттары, сондай-ақ адамның ішкі жан-дүниесіндегі сезімдер арпалысы көрсетілген.

Лириканың бас қаһарманы – ақынның өзі. Ақын ең әуелі өз жайын, мұнын, арманын, қуаныш сезімін жыр ету арқылы халықтың тағдырын, қайғысын, күйзелісін, қуаныш-шаттығын, тілек-мақсаттарын білдіреді. Нағыз лирикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл заманды сипаттап береді. Лирика көлемі жағынан өте ықшам болады. Оқиғадан гөрі сезім басымдау, күллі сурет сол сезім

маңына, бас-аяғы тұжырымды бірер философиялық ой маңына жинақталады.

(Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық.
Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.)

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Әл-Фарабидің өмірі туралы әңгімелеңіз.
2. Әл-Фарабидің еңбектері.
3. «Қайырымды қала тұрғындары» трактатында не туралы айтылады.
4. Әл-Фарабидің өлеңдері туралы не білесіз?
5. Әл-Фарабидің өлеңдерін жатқа оқы.

Әдебиет

1. Қыраубайқызы А., Ежелгі әдебиет. А., 1999.
2. Келімбетов Б. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиеті. А., 1991
3. Бердібаев Р. Байқалдан Балқанға дейін. А., 1996.
4. https://kk.wikipedia.org/wiki/Әбу_Насыр_Әл-Фараби.

АХМЕД ИҮГІНЕКИ (XII ғасыр)

Ахмед Иүгінеки – есімі бүкіл Қарахан мемлекеті түркілеріне әйгілі болған ақын.

Ахмет Йүгінекидің туып-өскен жері Түркістан қаласы маңындағы Иүгнек деген жер. Ахмет араб тілін жақсы білген. Білімпаздығы үшін «Әдиб (оқымысты деген сөз) Ахмет» атанған..

Ахмед Иүгінеки түркі халқы әдеби тілінің қалыптасуына үлес қосқан ақын. Оның атақты «Хибатул-л-хақайық», яғни «Ақиқат сыйы» деген еңбегі құнды рухани жәдігерлік, Ислам дәуіріндегі әдебиетіміздің тамаша үлгісі. Бұл кітап 466 жол өлеңнен тұрады, олар 20 шақты тақырыптарға бөлінген. Шығарма арзу өлең өлшемімен түркі тілінде жазылған. Бір-біріне өте жақын үш түрлі нұскасы және әр түрлі үзінділері бар..

Ақынның осы құнды еңбегінің қолжазбасы Стамбұл мешітінде сақталған. Шығармалары 1444 жылы Арслан,

Өмір мен 1480 жылы Түрік ғылымы Нәжит Асыл жасаған көшірмелерімен белгілі. Түрік тілінде алғаш рет Рашид Рахмети Арат жариялады. Ал қазақ тіліндегі транскрипциясын 1981 жылы Өмір Нәжит жасады.

«Ақиқат сыйы» – дидактикалық шығарма. Мұнда ақын өмір сүрген қоғамдағы адамгершілік-этикалық ұғымдар мен мінез-құлық қағидалары сөз болады. Мейірімділік пен ізгілік, әдептілік, тілге абай болу, жомарттық туралы ғибратты ойлар кітаптың негізгі мазмұнын құрайды.

«Ақиқат сыйы» дастанының негізгі тарауларының тақырыптары: «Бұл кітаптың жазылу себебі мен оның қажеттілігі», «Білімнің пайдасы мен надандықтың зияны туралы», «Тілді тыю – әдептілік пен тәртіптіліктің шарты екендігі туралы», «Жақсының игі қалығы мен дүниекоңыздың жарамсыз қылығы туралы» т.б.

Ақынның еңбегінде мынадай ғибратты сөз айтылған: «Адам дүниеге Алла мен ғылымды танып– білу үшін келеді. Жердің құпиясын білу-бақытты өмірге барар жол. 18 мың ғаламды жаратқан Жаратушыны мақтамаған жер-дүниеде ешкім жоқ. Алла жақсылықты 100 бөліктен жаратты. Оның 99-ын өзіне қалдырып, тек біреуін ғана жерге жібереді. Жер бетіндегінің бәрі Алла еркімен істелінеді. Өзіне жақынды да, алысты да – адамдардың бәрін сүй, Алланың хикметін сезіне біл. Егер адам өздігінен ғылымға бет бұрмаса, оны қанша оқытқанмен, құмға сіңген сумен бірдей. Ешқашан біреу жайында жаман айтпа, сол кезде ешкім сен жайында жаман айтпайды.

Егер өз көзіңмен көрмесең не оған толық көзің жетпесе, куәлік берме, жала жаппа. Болмаған іс жайында ешнәрсе айтпа. Бұл үлкен күнә болып саналады.

Адамдар, әлеуметтік һәм басқа да жағдайларына қарамастан, құдай алдында бірдей. Адам өзінде бар нәрсеге қанағат тұтуы керек. Егер олай етпесе, біріншіден, тегін айтып, мақтана алады, екіншіден, басқа рудың өкілдерін өзінен төмен ұстауға ұмтылады, үшіншіден, ауа райы жұлдыздарға байланысты дегенге сенеді, төртіншіден, өлген адамды көп жоқтап жылайды.

Адамдарға тәтті де ащы нәрсе – тіл. Жақсылық та, жамандық та тілден келеді. Айтылған сөз атылған оқпен тең. Тіпті, бір сөз айтар алдында әбден ойлану керек...»

Ақын бір-біріне карама-қайшы ұғымдарды қатар қойып суреттеу арқылы өнегелі тұжырым жасайды. Дастан он бір буынды аруз түрінде жазылған. Аруз – орта ғасырдағы түркі классикалық поэзиясында созылыңқы және қысқа буындардың белгілі заңдылықпен кезектесуіп келуіне негізделген өлең өлшемі. Түркі әдебиетіне XI ғасырда енген.

«Ақиқат сыйының» түпнұсқасының фотокөшірмесі, транскрипциясы қазақ тіліне жолмажол түрде 1985 жылы аударылса, кейінірек көркем аудармасы жасалды.

**Бисмилләһир Рахманир Рахим!
(Аса Мейірімді, ерекше Рахымды Алланың
атымен бастаймын)**

Иә, Алла көп мінәжат етем Саған,
Рахметінді үміт етіп мен аңсағам.
Дәріптеуге Өзіңді тіл жетер ме,
Тіл өнерін төгейін, жар бол маған.
Ұшқан құс, жүгірген аң барлығы да,
Паш етер Сені «бар» деп, жөн бар соған!
Бірлігінді білуге ұмтылғандар,
Жалғыз заттан мың түрлі дәлел табар.

Бар қылды Жаратқаным мені жоқтан,
Жоқ етер Алла тағы бар қылмақтан.
Тәубе қыл, шәк келтіріп, желік қумай,
Тұрғанда өзің өлмей, оттан сақтан!

Жаратты жалғыз Алла күн мен түнді,
Біріне бірін ертіп жүргізеді.
Күнінді батырады, таң аттырып,
Өлшеуін мезгілдердің білгізеді.

Бір Аллаһ өлтіретін, тірілтетін,
Көресің сен де оны көзің жетіп.
Иесі құдіреттің жалғыз құдай,
Өлгендерді тірілту Оған оңай.

Айтайын артықтығын Пайғамбардың,
Ұғып ал толғауымен ой мен ардың.
Құт қонған ізгінің ол ең кемелі,
Ішінде жетері жоқ жаны бардың,
Еске алып оның атын мақтаған тіл,
Шекер мен балын татар ынтызардың.
Қияметте шапағатын нәсіп етсін,
Дұға етіп, сөзін айтам тәнті зардың.

Ей, Алла, қатесі көп мен құлыңмын,
Жіберші, Кешірушім, мені кешіп.
Құтылам бар пәледен Рахым етсең,
Қолға алсаң болар менің халім нешік.

Білімнің пайдасы мен надандықтың зияны
Айтайын білім жайын, құнты бар бол,
Ей, достым, білімдіге ынтызар бол,
Ашылар білімменен бақыт жолы,
Сол жолға қайрат жиып, ұмтылар бол.

Білімді алтын көзі ашылатын,
Надан жан қара бақыр шашылатын.
Арлы әйел азамат қой, ер бүлік.
Ақыл ғой ердің көркі, етте жілік.
Жіліксіз ет секілді білімсіздік
Қол созбас сүйексізге бұ тіршілік.

Өтеді абыроймен білімді жан,
Ал надан бейне өлік, жүрсе де аман.
Білімді бір тең келер мың кісіге,
Білімге сай пайдалы өзге не бар?
Біліммен ғалым өсіп, көкке жетер,
Адамды наданшылық төмен етер.

Білім ал, Жаратқанның соңғы елшісі
«Білім қайда болса да ізде» депті.
Білікті керек сөзді біліп айтар,
Қажетсіз, бос сөздерден бойын тартар.
Біліммен танылады бір Аллада,

Ешбір пайда, қайыр жоқ надандықта.
Шын білімі болмаған қанша халық,
Табынар құдай жасап қолдан пұтқа.
Білімсіз надан, қаншама халық,
Қолекі пұт жасап «бұл Құдай» дейді/
Айтылып білімдіден сөз ырасы,
Алтыннан қымбат болып мағынасы.
Кедейде білім болса, мұқтаждық жоқ,
Ілімі таусылмайтын қазынасы.

Тілді тыю әдептілік пен тәртіптіліктің шарты

Білімді не айтады тыңдап көріңіз!
Әдептің басы аузын бағу.
Өшіктірме жанды, білгін бұл тіл,
Жараласа жазылмас, бітер оқ жарасы.

Оқ жарасы жазылады, бірақ тіл жарасы жазылмайды

Пайғамбардан жеткен бізге көп хабар,
Тілің үшін жүзің отта қақталар.

Екі нәрсе бір адамда болса егер,
Жамандықтың ауылына жол шегер:
Оның бірі керексіз бос сөз біле бер,
Екіншісі жалған сөйлейтін тіл екен...

Әдебиет теориясы. Архаизмдер – халықтың күн көріс тіршілігіне, салт-сана тұрмысына, әдет-ғұрпы, дүниетанымына қарай әр дәуірде өзгеріп, басқа сөздермен ауысып, ескіріп, пайдаланудан біржола шығып қалған сөздер (мысалы: жаушы, дағара, ергенек, саптыаяқ, түмен, асадал, дүрия, патсайы, сәукеле, адалбақан, т.б.). Дегенмен, қайсібір көнерген сөздер жаңа мағына алып, сөздік құрамдағы белсенді сөздерге қосылуы мүмкін.

(Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық.
Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.)

ҚОЖА АХМЕТ ЙАСАУИ (XII ғасыр)

Ақын, ойшыл, ұстаз, діни қайраткер, ғұлама Қожа Ахмет Йасауи қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Сайрам қаласында туған. Яссы қаласында тұрғандықтан Яссауи деген атпен танылған. Әкесі шайхы Ибраһим сопылық жолды ұстанған діндар адам, ал шешесінің аты – Қарашаш. Екеуінің де бейіті Сайрамда.

Йасауи әкесінен сауат ашып, одан кейін алғашқы ұстазы ел арасында «Ақ ата» деп аталған Шихабуддин Испиджабиден тәлім-тәрбие алады. Кей деректерге қарағанда, осыдан кейін бабтардың бабы атанған Арыстан бабтан дәріс алады. Арыстан баб пен Қожа Ахмет Йасауи туралы ел аузында аңыздар көп. Соның бірінде Мұхаммед ғ.с. Арыстан бабқа бір түйір құрма беріп, оны Қожа Ахметке табыстауын сұрайды. Осы құрманы Арыстан баб ұртында 600 жыл сақтап, Қожа Ахметке тапсырған екен деген әңгіме айтылады. Әрине, бұл аңыз. Түркістан қаласында жерленген Қожа Ахмет Йасауи «Әзіреті сұлтан» аталып, басына ХІҮ ғасырдың аяғында атақты Ақсақ Темір күмбезді сағана орнаттырады. Бұл ғимарат қазірде Қазақстан елінің көрнекті сәулет ескерткіші болып саналады.

Қожа Ахмет Йасы қаласында алғашқы білім алғаннан кейін сол кездегі ірі білім ордасы Бұхараға барып, Орта Азиядағы әйгілі Жүсіп Хамаданиге шәкірт болады. Жүсіп Хамадани дүниеден өтер алдында өз ілімін орынбасарлары ретінде төрт шәкіртіне тапсырып кеткен екен. Соның бірі – Қожа Ахмет Яссауи. Осыдан кейін Қожа Ахмет Йасы қаласына оралып имандылықты уағыздауға белсене кіріседі. Тоқсан мыңдай шәкірт-мүридтерді оқытып шығарады.

Йасауидің «Диуани Хикмет» атты кітабы алғаш рет 1878 жылы жеке кітап болып басылып шығады. Содан кейін ол Ыстамбұл, Қазан, Ташкент қалаларында бірнеше қайыра

басылады. Соның бірі 1901 ж. Қазанда Тыныштықұлының қазақтарға арнап шығарған нұсқасы болатын.

Төрт тармақты өлеңмен жазылған бұл шығармасында ақын өзінің бала күнінен пайғамбар жасына келгенге дейін өмір жолын баяндайды, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын айтады, бұхара халыққа үстемдік жүргізуші хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын білдіреді.

«Диуани Хикметтен» түркі халықтарына, соның ішінде қазақ халқына, ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына қатысты бағалы деректер табуға болады. Бұл өлеңдер жинағы түркі тілді халықтардың 12 ғ. сақталған әдеби ескерткіштерінің бірі саналады, сонымен бірге ол қазақ әдебиетінің де орта ғасырлық нұсқасы болып табылады. Өйткені, «Диуани хикмет» – оғыз-қыпшақ тілінде өмірге келген әдеби туынды. Кезінде ол өлеңдер өте қарапайым, көпшілікке түсінікті тілмен жазылған, бірақ бертін келе жинақты көшірушілер оған өз тарапынан көптеген араб-парсы сөздерін қосып жіберген деген болжам бар.

Қожа Ахмет Йасауи 63 жасқа келгенде қылуат (қылуат – арабша оңашалану деген сөз, жарық дүниеден қол үзіп, жер астында жеке дара өмір сүру арқылы бұл дүниенің күнәларынан бойын аулақ ұстау, тазалану, сөйтіп, Хаққа жақын болудың бір түрі ретінде Яссауидің өзі енгізген амалы болып табылады) жасап, жер астынан жай тұрғызып, жарық дүниемен тек шәкірттері арқылы байланысып, сол жер астында осы кітабын жазған. Яссауи бұл қолжазбаны 63-73 жас аралығында жазғаны, сөйтіп, өзінің өмір бойы жинап, жазып жүрген ойларын өлең түрінде бір жүйеге түсіргені туралы пікір ақиқатқа жақын. Барлығы 149 хикмет-жыр, ғалымдар оның 70-тен астамын ақынның өзінікі, басқасын шәкірттері кейін қосқан дейді.

Жинақта бүкіл адамзатты толғандырған «Тіршілікті жаратушы кім?», «Өмір дегеніміз не?», «Адамның өмір сүрудегі мәні мен мұраты не?» – деген сұрақтарға Яссауи да жауап беруге тырысады. Яссауи хикметтері бойынша ғаламат ғарышты, шексіз өмірді, рух дүниесін

жаратқан – құдірет пен хақ тағала. Ал адамның өмірінің мәні мен мұраты Алланың аманат етіп тапсырған рухани жанын дүние күнәсінен ада, таза түрінде Алланың өзіне о дүниеде қайтарып беру парызында деп түсіндіреді. Сөйтіп, адам Алланың тұтастығынан бөлініп жаралған тағдыр бола отырып, енді қайтадан сол тұтастыққа, Алламен рухани бірігуге дайын болуға тиіс деп табады. Хақ тағала сеніммен, рухани бірлікпен суарылған махаббаттың мазмұны жеке құлқынның ләззаты емес, қайта өзін-өзі дүние қызығынан шектеу дейді. Сондай махаббат қана нағыз пәк, берік болмақ деп, оның небір керемет поэтикалық бейнелерінің түркі халықтары ұғымындағы махаббат ғажайыптары суреті арқылы көркем үздік образдар жасайды. Ғылым мен ілімге (сопылыққа) тек махаббат жолымен ғана жетуге болатынын айтады.

«Диуани Хикметте» негізінен төрт нәрсеге аса көңіл бөлінеді. Олар: шарифат, тарихат, хақиқат, мағрифат.

«Шарифат» ислам дінінің заңдары мен әдет ғұрыптарының жинағы, «тарихат» сопылықтың идеясы, сопылық мүддесіне жеткізген жол, «хақиқат» құдаймен бірігу, оған жақындау, «мағрифат» – дін жолын танып, оқып білу. Ахмет Яссауидің пікірінше «шарифатсыз», «тарихатсыз» «мағрифатсыз» «хақиқат» болуы мүмкін емес.

Йасауи хикметтері қоғам өміріне, адам тіршілігіне жоғары талап қойған сыншылдық дәстүр әкелді. Оның бұл сыншылдық дәстүрі Дулат, Сүйінбай, Шортанбай, Мұрат, т.б. жырларында, тіпті күні бүгіндері де жалғасын тауып жатыр.

ХИКМЕТТЕР

1-хикмет. Уа, Жаратқан

Уа, жаратқан! Хақ есігін аш алыстан,
Мен бір жемтік, жеді нәпсім – аш арыстан.
Күнәм шексіз, бақытсыздық батпағынан
Шығара гөр, мен бейбақты қасарысқан.

Дүние – нәпсі, соны іздеген соры қалың
Иттей болдым, сүйек тастар жолыма кім?

Қара басты! – Хақ жолынан мен адастым,
Қайда барам, ей, достарым, не қыламын?

Нәпсі, шайтан жүргізеді жарлық маған,
Бір пенде жоқ соған құл боп шалдықпаған.
Пендең сорлы – танымаған оң мен солды,
Уа, дариға, қасіреттен қаңғып барам.

Десе сенбе: менен де өткен болды әлемет,
Қылығыммен салып біттім елге де әлек.
Жүзім – қара, басып өткен ізім қара,
Қай түріммен көрінемін, мен – қарабет?!

Өзіз жанның жақсылығын танымадым,
Қайтіп онда жан сырына бағынамын?!
Бас ұрмады дәргейіңе масыл, залым,
Иә, Раббым, енді, міне, зары қалың.

Күнәм – ауыр, не бетім бар Досқа қарар? –
Сансыз тәубе жеңілдетпес масқара бар.
Құл Қожа Ахмет жылап келді, ал, панана,
Назарың сал, жерім бар ма басқа барар?!

4-хикмет. Жылап дұға қылам саған

Рахымыңнан мен ғаріпті шет қалдырма,
Тынбай мезгіл жылап дұға қылам саған.
Ояу болам боялғанша ақ таң нұрға,
Жұмбай көзді жылап дұға қылам саған.

Дәргейіңе келдім, міне, белім байлап,
Жүрек, бауырым өртке толып, жаным қайнап.
Орны толмас өкініш салып қанымда ойнақ,
Ықыласпен жылап дұға қылам саған.

Жастық-бақта күте алмаппын көңіл гүлін,
Қарттық шақта сөндіріппін өмір нұрын.
Дін жолында жеңілдер ме менің жүгім? –
Иә, Құдірет, жылап дұға қылам саған!

Осы жолда болмайды екен жан күтуге,
Жан күткенді күтеді алдан мәңгі түрме.
Безіп барлық пайдалардан хал бітуде,
Осы күйде жылап дұға қылам саған.

Құл Қожа Ахмет нәпсі-шыңнан асты жәйлап,
Фана филлаһ мақамына басты байлап,
Жүрек, бауырым аласұрып тасты қайнап,
Осы күймен жылап дұға қылам саған.

6-хикмет. Салауат

Он сегіз мың ғаламға сәруар болған Мұхаммет,
Отыз үш мың асхабқа сардар болған Мұхаммет.
Жоқшылық пен індетке қанағатшыл Мұхаммет,
Күнә тартқан үмбетке шапағатшыл Мұхаммет.

Кірпік ілмей талықты, – сабыр табар Мұхаммет,
Жетім, міскін, ғаріпті жарылқаған Мұхаммет.
Үлес берген пендеге сара жолдан Мұхаммет,
Азап кешкен әммеге пана болған Мұхаммет.

Әбужаһил залымға төзім қылған Мұхаммет,
Жалақордың хақ жолға өзін бұрған Мұхаммет.
Жалғаншының қайғысын ұмыттырған Мұхаммет,
Зікір айтып Рухын шынықтырған Мұхаммет.

Малғұн, лағин, шайтанға соғыс қылған Мұхаммет,
Шарифатқа үмбетін тоғыстырған Мұхаммет.
Тариқатқа – жолбасшы, жаны ышқынған Мұхаммет,
Ақиқатты баршаға табыстырған Мұхаммет.

Жамандыққа – жақсылық бағыштаған Мұхаммет,
Тауфық тілеп, залыммен алыспаған Мұхаммет.
Сәждеге ұрып маңдайын, тағат қылған Мұхаммет,
Қабыл болып дұғасы – таң аттырған Мұхаммет.

Залымдардың бәлесін харап қылған Мұхаммет,
Бір Алланың Дидарын талап қылған Мұхаммет.

Бес уақыт намазда имам болған Мұхаммет,
Миғражда көргені Дидар болған Мұхаммет.

Ғаршы, Күрсі базарын иеленген Мұхаммет,
Сегіз бейіш төріне Кие берген Мұхаммет.
Міскін Ахмет құлына мұра қылған Мұхаммет,
Жетімдерге жүрегін шыра қылған Мұхаммет.

23-хикмет. Пейіш пен тозақтың айтысы

Пейіш, тозақ таласар, таласуда баян бар,
Тозақ айтар: мен артық, менде Перғауын, Һаман бар.

Пейіш айтар: білмейсің, сенде қандай талғам бар?! –
Перғауын, Һаман сенде-дүр, менде Жүсіп, Кенған бар.

Тозақ айтар: мен артық, дүниепарас көп құл жүр,
Қолдарына салынған алмас кісен, от-шынжыр.

Пейіш айтар: мен артық, мен – Пайғамбар мекені,
Алдарында олардың: кәусар, һүр мен нөкері.

Тозақ айтар: мен артық, менде жөйіт, тарса бар,
Жөйіт, тарса тәндерін сансыз азап паршалар.

Пейіш айтар: мен артық, менде иманды құлдар бар,
Момындардың алдында шексіз нығмет – гүлзар бар.

Тозақ айтар: мен артық, залым құлдар бар менде,
Залымдарға беретін зәһар – менде, зәр – менде.

Пейіш айтар: мен артық, ғалым құлдар – төрімде,
Аят, Хадис, Құран бар ғалымдардың көңілінде.

Тозақ айтар: мен артық, алаяқ бар – қойнымда,
Оттан ескен кісен бар мұнафықтар мойнында.

Пейіш айтар: мен артық, менде – хақ жол тұтқандар,
Сопылардың көңілінде Зікір, Пікір, Сұбхан бар.

Тозақ айтар: мен артық, бейнамазды аяр бар,
Бейнамаздың мойнында жылан менен шаян бар.

Пейіш айтар: мен артық, менде – Дидар-Мұратың,
Жар Дидарын көрсетер бар Рахман – Рахым.

Тозақ сонда тақ тұрды, пейіш көкке самғады, ал,
Құл Қожа Ахмет, не білдің? –
Білдіруші Алла бар.

Сұрақтар мен тапсырмалар

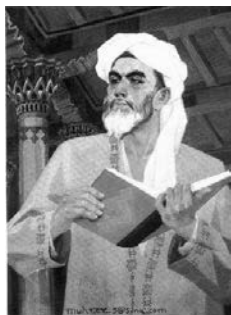
1. Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» дастанының идеялық мазмұны.
2. Қожа Ахмет Яссауи ілімі және сопылық жайлы не білесің?
3. «Диуани хикмет» дастанының көркемдік ерекшеліктері. Дастанның құрылымы, тілі туралы айтып бер.
4. Хикметтерде адамгершілік, адамдық мәселелері қалай жырланады?

Әдебиеттер

1. Қожа Ахмет Иассауи. Кырық хикмет. Түркістан, 1991.
2. Қожа Ахмет Иассауи. Диуани Хикмет. Ежелгі дәуір әдебиеті. 2 кітап. Алматы, 1991, 130-131.
3. Келімбетов Н. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиеті. А., 1991.
4. Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1986

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН

(1015-16 – ?)

Орта ғасырлардағы тамаша әдеби ескерткіштердің бірі – Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білік» («Құтты білік») дастаны.

Жүсіп Баласағұн Талас, Шу өзендері бойынан орын тепкен Баласағұн атты қалада дүниеге келген. Осы қалада ғұмырын өткізген.

Бұл дастан төрт принципке негізделіп жазылған. Біріншісі – мемлекетті

басқаруда қара қылды қақ жаратын әділ заң болу керек. Ақын әділдік бейнесі ретінде Күнтуды патшаны бейнелейді. Екіншісі – елде бақ-дәулет, құт-береке болуы. Бұл дастанда патшаның данышпан уәзірі Айтолды бейнесі арқылы көрсетіледі. Үшіншісі – ақыл-парасаттың болуы. Мұны уәзірдің баласы Ұғдүрміш арқылы танытады. Төртіншісі – қанағат пен ынсаптың болуы. Бұл дастанда уәзірдің туысы Огдүрміш арқылы көрсетілген.

Дастанның көлемі алты жарым мыңнан астам бәйіттен тұрады. Дастанның сюжеттік желісі қарапайым. Сөйте тұра үлкен мемлекеттік, адамгершілік мәселелерді көтереді.

Күнтуды деген патша өзінің әділдігімен күллі жаһанға танылады. Оның даңқын естіген Айтолды патшаны іздеп келіп, оған уәзір болады. Патша мемлекеттің барлық істерін уәзіріне сеніп тапсырады. Күндердің бір күнінде Айтолды дертке шалдығып, қайтыс болады. Қайтыс болар алдында Күнтуды патшаға және өзінің жастай қалып бара жатқан ұлы Ұғдүрмішке өсиет-уағыз айтады. Ұғдүрміш ер жетіп, патшаның қарамағына қызметке кіреді. Патшаның ең сенімді адамдарының бірі болады. Ел басқару ісін әкесінен де жақсы жүргізіп, елін бақ-дәулетке кенелдіре түседі. Бір күні патша оған көмекшілікке жарайтын білгір адам керек екенін ескертеді. Сонда Ұғдүрміш ондай адамның бар екенін айтады. Ол – Огдүрміш екен. Бірақ, дәруіштік күн кешкен Огдүрміш күйбең тіршілікке оралғысы келмейтінін айтады. Жоғары лауазымнан да, абырой-атақтан да бас тартады. Патша оны үш рет сарайға шақыртады. Бірақ, дәруіш бармайды. Енді патша қызметке емес, маған келіп, өсиет-ғибрат айтсын деп өтінеді. Сонда ғана ол сарайға келіп, патшамен сұхбат құрады. Сұхбаттан кейін қайтадан дорбасын асынып, тауға қарай кетеді. Оның бұл ісі Ұғдүрмішке ой салады. Ақыры ол дәруіш тұрған тау үңгіріне барып, өзін мазалаған сауалдарды қояды. Адам бұл дүние күйдеңінен безініп, дәруіш болып кету керек пе, әлде өзі атқарған істі өле-өлгенше атқара беру керек пе? Огдүрміш адамдар үшін еңбек ету сауап іс, қызметінді адал атқар деп кеңес береді. Күндердің бір күнінде Огдүрміш науқастанып, қайтыс болады. Ұғдүрміш қатты қайғырады.

Дастанның негізгі сюжеті осы болғанымен, мән-мағынасы өте терең. Басты мәселе – қаһармандарының бастан кешкен оқиғалары емес, солар арқылы айтылатын өсиет-ғибрат сөздерде, ел, парасатты қоғам, адамгершілік, қанағат, білім туралы пайымында жатыр. «Құтты білік» деген атауындағы білік сөзінің екі мағынасы бар: Бірі – білім, екіншісі – билік жасау. Автор ел басқарған әкімдер қандай болу керек деген үлкен мәселені көтереді. Осы дастан үшін ол кезінде «Хас хаджиб», яғни «бас кеңесші» деген атақ алған.

Құтты білік

(Үзінді)

Екі түрлі достықтың бар себебі,
Сол үшін жұрт табысады, сенеді.
Бір достық бар тәңірді алған араға
Болмайды онда қалтарыс та, нала да.

Тағы бірі тек пайда үшін достасар,
Мұнда адамдық болмас, түбі қоштасар.
Достассандар тәңірді алып ортаға
Жүгін бөліс, ашуланба, шаршама.

Бұл дүниеде тілеме одан еш пайда,
Алда Құдай берер, кетпес ешқайда.
Егер пайда үшін дос боп табысса,
Қатынаспа, түйінін шеш қатысса.

Дос көңілін білгің келсе өзің де,
Сына ашумен, суыт сөзбен жүзіңді.
Білгің келсе, сені сүйер-сүймесін,
Сұра қимас өзі сүйген дүниесін.

Дүниекоңыз шетін көрсе пайданың,
Сенен кетпес «шеше», «әке» деп айналып.
Тілегенін бермесе егер сұрланып,
Көрмегендей бойын тартар тұлданып.

Акжүректі туыс, жолдас, бауыр тұт,
Соларға сен, болмас қайғы, ауырлық.
Дос, туыс сол қуанышта қуанар,
Қайғы келсе, қасында боп уатар.

Сүйсін десең көп достарың өзінді,
Тұз, нан ұсын, жарқын ұста жүзінді.

* * *

Ақыл, білім тілмашы – тіл, бұл кепіл,
Жарық төгіп, елжіретер тіл деп біл.
Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететұғын бас болар.

Тіл – арыстан есік баққан ашулы,
Сақ болмасаң, жұтар ерім, басыңды!
Не дейді ұққын, тілден жапа шеккен ер,
Құлақ салып, амал қылып, есті елер.

Тілімнен көп жапа шектім, есебім,
Бас кесілмес үшін тілді кесемін!
Сөзінді бақ, басың кесіп алмасын,
Тілінді бақ, тісің сынып қалмасын!

Аударған А.Егеубай

Әдебиет теориясы. Қисса (араб.: әңгіме, аңыз) – ауыз әдебиетіне тән эпикалық жанр, сюжетті жыр, дастан, кітаби эпос. Мазмұны, құрылысы жағынан лиро-эпосқа жақын. Махаббатты, пәктік пен тазалықты, ізгілікті, адамгершілікті жырлайтын шытырман оқиғалы поэтикалық жанр ретінде қисса араб, парсы, әдебиетінде кең дамыған. Түркі тілдес халықтарға араб әдебиеті арқылы енген. Көне дәуірдегі қиссаларға Рабғузидің «Қиссасул-әнбиясын» жатқызуға болады. XIX ғасырда қазақ даласына Қазан, Уфа. Омбы, Ташкент қиссаларында басылған «Бозжігіт», «Жүсіп-Зылиха», «Сейфілмәлік-Бадиғұлжамал», «Мұңлық-Зар-

лық» сияқты қиссалар тарала бастады. Қиссаны айтушыны қазақтарда қисшашы деп атайды.

(Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық.
Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.)

МАХМҰТ ҚАШҚАРИ

(1029 ж.ш. – ?)

Махмұд Қашқари – түркі халықтарының тұңғыш филологы, фольклор үлгілерін жинап, зерттеуші. Толық аты-жөні – Махмұт ибн ул-Хусаин ибн Мухаммадин Қашқари. XI ғасырда өмір сүрген. нақты туған, қайтыс болған жылдары белгісіз. Барсхан қаласында туған. Бұл қаланы Тұран әміршісі Алып Ер Тоңғаның баласы Барсхан салдырған делінеді. Әуелі Қашқар қаласында, кейіннен Бұхара, Нишапур, Самарқан, Мерв және Бағдат шаһарларында оқыған. Махмұдтың ерекше зейін қойып үйренгені – түркі рулары мен тайпаларының фольклоры, тілі, әдет-ғұрпы мен наным-сенімі. Ол Жетісу, Мауераннахр, Хорезм, Еділ, Жайық, Қара Теңіз жағалауына дейінгі түркі тайпалары мекендеген ұлан-ғайыр өлкені аралап шыққан екен. Осы сапарларында тілдік, этнографиялық деректер мен фольклор үлгілерін жинап алады. Сөйтіп, «Түркі тілдерінің жинағын» («Диуани лұғат-ат түрк») жазады.

М.Қашқари «Түркі тілдерінің жинағы» атты еңбегінің кіріспесінде былай деп жазады: «...Мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сахарасын бастан-аяқ аралап шықтым Түрік, түркмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым.

Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды парықтап білу үшін істедім. Сонымен, олардың әрқайсысының тілі менің көңілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, әбден тәртіпке келтіріп жүйелеп шықтым. Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас – түк естілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты тізіп шықтым да, оған «Диуани лұғат ат– түрік» – «Түрік тілдерінің сөздігі» деген ат бердім».

Қазіргі түркі халақтарының бәріне ортақ құнды жәдігер «Диуани лұғат ат–түрк» еңбегі 1074 жылдары жазылған. Сөздікке орта ғасырдағы түркі ру-тайпаларының бәріне бірдей ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға ғана қатысты диалект сөздер кірген.

«Диуани лұғат ат– түрік» – тіл білімінің ең басты салалары бойынша теориялық тұрғыдан құнды түйіндер жасаған еңбек. Көне түркі әдебиет ескерткіштерінің тілін үйренуге бұл зерттеу көп көмек көрсетіп келеді.

«Диуани лұғат ат–түріктің» көшірме қолжазбасы XX ғасырдың бас кезінде табылды. Еңбектің автор қолымен жазылған түпнұсқасы кейінгі ғасырларға жетпеген. Араға екі жүз жылдай уақыт салып барып, автордың өз қолжазбасынан көшірілген бір нұсқасы қазір Стамбулдың Фатих кітапханасында сақтаулы. Оны көшірген хуснихатшы Әбу Бәкір бин Абдулфотхат.

«Диуани лұғат ат–түрік» 1915-1917 жылдары Стамбул қаласындағы Ахмет Рифат баспасынан үш томдық кітап түрінде жарық көреді. Махмұт Қашқари еңбегін жан-жақты зерттеу, басқа тілдерге аудару ісі осы кезден бастап қолға алынды деуге болады.

Белгілі шығыстанушы неміс ғалымы Броккельман бұл шығарманы неміс тіліне аударып, 1928 жылы Лейпциг қаласында бастырып шығарады. Броккельман бұл еңбекті аудару кезінде шығармадағы жеке сөйлемдердің бәрін алфавит тәртібіне келтірген.

Неміс ғалымы Фриц Хаммел осы сөздікте ұшырасатын мақал-мәтелдерді неміс тіліне аударып, өз алдына жеке кітапша етіп бастырды.

Көрнекті түрік филологы Басым Аталай оны осман түріктерінің тіліне тәржіма жасап, 1939-1941 жылы Анкарада үш томдық кітап етіп шығарды. Махмұд Қашқари қазақ тіліне аударған – ақын, ғалым Асқар Егеубай. «Түркі тілдер жинағында» табиғат көріністерін суреттеген жыр жолдары көп. Сонымен бірге «Қыс пен жаздың айтысы» атты айтыс үлгісіндегі жыр да кітапқа енген.

М. Қашқари еңбегінде қазақ фольклоры үлгілеріне барынша жақын жырлар бар. Бұлар көбінесе батырдың өліміне байланысты айтылатын жоқтау өлеңдер деуге болады. «Сөздікке» Тұран елінің әміршісі Алып Ер Тоңғаның қазасына байланысты айтылған ұзақ жоқтау енгізілген.

М.Қашқари «Сөздігінен» дидактикалық-философиялық мазмұндағы жар үлгілерін жиі ұшыратамыз. Олар көбінесе замана жайлы, адамгершілік туралы, ақыл-парасат, білім хақында болып келеді. Мысалы:

Таққа шығып тұрсаң да, тәңіріңді ұмытпа,
Асып-тасқан көңілді, ақылыңмен шыбықта.
Ұлық болса еліне ізгі болар ер кісі,
Кішілік пен кісілік – ұлылықтың белгісі.

М.Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегі арқылы бізге табиғат, ерлік-батырлық жайындағы өлең-жырлар, сондай-ақ жоқтау, мақтау сияқты тұрмыс-салт өлеңдері, мақал-мәтелдер жетті.

«ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ СӨЗДІГІ» КІТАБЫНАН

Мақал-мәтелдер

Бір-бірлеп мың болар,
Тама-тама көл болар.

Көзден алыстаса, көңілден де алыстар.

Хас батыр өткінші жаңбырдай,

Білімді мірдің оғындай.

Екі қошқардың басы бір қазанда піспес.

Жалғыз қаздың үні шықпас.

Кәрі өгіз балтадан қорықпас.

Диірменде туған тышқан тарсылдан қорықпас.

Құс тұзаққа жем үшін ілінер.

Кең тігілген тон тозбас,
Кеңейтілген іс бұзылмас.

Бір түлкінің терісін
Екі мәрте сойып болмас.

Адамның қадірі тіршілігінде.

Бидайдың арқасында бидайық су ішер.

Күшті есіктен кірсе,
Төре түңліктен шығады.

Түйе мінген қой арасында жасырынбас.

Жасауы мол келіннің күйеуі жуас болар.

Күндестің күліне дейін дұшпан.

Тау-таумен қауышпас, кісі-кісімен қауышар.

Қордайдың аққу-қазы қаңқылдайды

Қордайдың аққу-қазы қаңқылдайды,
Төске алып, таң самалын салқындайды,
Жаз шығып, түйін тастап, бүр ашылды,
Аспаннан түрлі гүлге нұр шашылды.
Құс сайрап сай-саладан су тасыды,
Ұлылық көзді тартты таңғажайып.

Әдебиет теориясы. Мақал-мәтелдер – әр халықтың өз дамуы тарихында басынан кешкен алуан түрлі оқиғалары, өзі аңғарған табиғат құбылыстары, қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатысы, мінез-құлқы, психологиясы жөніндегі жасаған қорытынды, тұжырымдарының түйіні, өмір тәжірибесінен жинақталған философиялық ойлардың ұтқыр да ұтымды, жатық та көркем көрінісі, фразеологиялық оралымдардың өңделіп, сырланып, әбден қалыпқа түскен тұрақты түрлері. Ол бір ғана емес ертеден бері қалыптасқан ой дәлдігімен, мазмұнының тереңдігімен ерекшеленетін ауыз әдебиетінің бір түрі. Ол айналадағы сыры мол дүние туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы, халықтың өзінше шағын ауызша энциклопедиясы ғана емес, ұстаздық, тәлімгерлік роль де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа, әрі тұжырымды болды. Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде өзінен бұрынғылардың моральдық-психологиялық, медециналық-гигиеналық, өнер-сайыскерлік ой-пікірлерін де шоғырландырып, бүкіл халықтың тәлімдік тәжірибесін мирасқа қалдырып отырды.

(Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық.
Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.)

НАСРЕДДИН РАБҒУЗИ (XIV ғ.)

XIV ғасырда қазақ даласында әйгілі Алтын Орда мемлекеті шаңырақ көтерді. XIII-XIV ғасырларда Шыңғыс хан құрған алып империяның қол астына қазіргі Қазақстан, Орта Азия, Солтүстік Иран, Кавказ, Қырым жерлері қарады. Қазақ жері ол кездерде Дешті Қыпшақ деген атауға ие еді. Қыпшақ даласына Шыңғыстың үлкен ұлы Жошы иелік етті.

Алтын Орда мемлекетінің астаналары Сарай және Сарайшық қаласы болды. Бұл мемлекет XIV ғасырда Көк

Орда, Ақ Орда болып екіге бөлінді де, ХҮ ғасырда, нақтылай айтқанда, 1465 жылдар шамасында Көк Ордадан Қазақ Ордасы бөлініп шықты. Сөйтіп қазақ мемлекеттігінің негізі болған дербес қазақ хандығы құрылды.

Алтын Орданың негізгі халқы – түркілер, тілі – түркі, діні – ислам еді. Бұл кезеңдегі әдебиет негізінен нәзір-ашылыс бағытта дамыды. «Нәзира» – араб тілінен аударғанда «жауап» деген мағынаны білдіреді, яғни бір ақынның екінші ақынға берген ақындық жауабы. Ортақ тақырыпқа, ортақ сюжетке жазған ақындардың бір-бірімен шеберлік жарысы. Ол кездегі ортақ тақырыптар Құран хикаялары еді. Мысалы, бір «Жүсіп-Зылиха» сюжетін бірнеше ақындар қайталап жазған.

Алтын Орда дәуіріне жататын әдеби жәдігерлердің ішінде 1310 жылы жазылған «Қисас-ул әнбия» ерекше орын алады. Бұл кітап ежелгі дәуірдегі шығыс мифтері мен ертегі-аңыздарының мазмұнына негізделген шағын әңгіме-хикая, өлеңдер жинағы. Кітаптан дүниенің жаралуы, жерді топан су қаптауы, Адам ата мен Хауа ана оқиғалары, кітаптан қоғамдық өмір, тарихи оқиғалар, ізгілік пен зұлымдық, адамгершілік пен жауыздық, достық пен қастық, т.б сияқты көптеген қызықты хикаяттар орын алған.

«Қисса-сұл-әнбия» кітабының авторы Рабғузи – Алтын Орда дәуірі әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі. Толық түрде айтсақ, Рабат Оғыз қыстағының қазысы Бурһанеддинұлы қазы Насреддин. Ол бұл еңбегін Токбұғы бек деген кісіге арнап жазған екен. «Рабғузи қиссаларына» енген хикаяттар қатарында ел аузында көп айтылатын «Нух алайка с-салам хикаялары», «Лұқпан Хакім хикаялары», «Харут пен Марут хикаясы, т.б. бар.

«Қисса-сұл-әнбияда» барлығы 79 хикая бар. Ежелгі әдебиетті зерттеуші ғалым Алма Қыраубаева солардың барлығын тақырыбы, идеялық мазмұны төмендегідей топтарға бөліп қарастырады:

1. Табиғат, жаратылыстың пайда болу жайындағы;
2. Әулие-әнбиелер жайындағы діни-мифологиялық әңгімелер, аңыз-қиссалар;
3. Тарихи, діни қайраткерлер туралы қисса-хикаялар.

Бұған қоса, автордың өз жанынан шығарған өлеңдерінде жыл маусымдары, көктем айындағы жер дүниенің жаңғыруы жырланады.

«Қисса-сұл-әнбия» XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазан, Ташкент қалаларынан қайталанып басылып шығып, ел арасында кеңірек танымал болған.

Кітаптың ең ескі көшірме қолжазбалары Лондондағы Британия музейінің кітапханасында, Санкт-Петербургтегі М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада сақталған. Бірнеше көшірмесі бұрынғы Кеңестер Одағы Ғылым Академиясы Шығыстану институтының Санкт-Петербург бөлімінің кітапханасында бар. Ең алғаш 1859 жылы Н.И. Ильминский Қазан университетінің баспаханасынан толық мәтінін бастырып шығарған.

Қазақстанда бірінші рет 1967 жылы әдебиет тарихын зерттеуші ғалым Б. Кенжебаевтың басшылығымен «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты хрестоматияға енгізілді. Мұндағы үзінділер 1914 жылғы Қазан баспасынан алынған.

«Қисса-сул әнбия» кітабындағы кейіпкерлердің ішінде оқырманды ерекше қызықтыратын тұлғалардың бірі – Лұқман хакім. «Лұқман» сөзі арапша «данышпан» деген мағына береді. Лұқман хакім – Шығыс әдебиетінде көп айтылатын ақылды, дана адам. «Қисса-сул әнбияда» ол туралы бірнеше әңгімелер берілген. Солардың бірінде алдына келген кісінің бетін қайтармайтын Лұқман хакімнің жомарттығын пайдаланып, алған мың ділдә алтынын қайтарғысы келмеген ниетте болған жан қарызға алған ақшасынан бақыр пайда көрмей айырылып қалады. Содан кейін тәубесіне келіп «осы жолы берсе, екі есе қылып қайтарар едім» деген ниетте болғанында, қыруар пайда көреді және борышынан да құтылады. Бұл хикаяттың идеясы – адам жақсылықты да, жамандықты да өзінің ниетінен табатындығы туралы ғибратты ой. Енді бір хикаятта Лұқман жақсы ет сұрағанда да, жаман ет сұрағанда да да қожайынына қойдың жүрегі мен тілін асып береді. Өйткені «Тәтті болмақ та тіл мен жүректен, ащы болмақ та тіл мен жүректен». Адамдар арасындағы қарым-қатынас, адамдардың ниеті мен пиғылы осындай ғибратты хикаяттармен беріледі.

ЛУҚМАН ХАКІМ ҚИССАСЫ

Бірінші хикаят

АллаЛұқманға: «Тілесен – пайғамбарлық берейін, жоқ болмайды десең – ғылым берейін, қайсысын қалайсың?» – дейді. Сонда Лұқман: «Пайғамбарлық керек емес, ғылым, білім керек. Пайғамбарлық тым ұлық іс, онымен бірге болғанша, ғылыммен бірге болып, адал іс қылайын», – деп ғылымды алады. Сөйтіп, білімдар, көреген, ақылды болады. Жұрттың бәрі келіп Лұқманнан ақыл сұрайтын болады.

Үшінші хикаят

Лұқман хакім қарыз сұрап келген кісінің бетін қайтармайтын еді. Бір күні бір кісі келіп мың алтын алады. Іштей: «Қарызын бермей кетейін», – деп ойлайды. Жолда бара жатып, бір жерге тоқтайды. Алтын қызыл жаулыққа ораулы болатын. Бір құс ұшып келеді де, тұмсығымен жатқан түйіншекті іліп алып, ұша жөнеледі. Құс Лұқманның үйінің төбесінен ұшып бара жатқанда түйіншек жерге түсіп кетеді. Лұқман түйіншекті көріп таниды. Қарыз алған кісі амал жоқ, Лұқманға қайтып келеді. Жайын айтып, тағы мың алтын бер деп өтінеді. Ішінен: «Осы жолы берсе, мың алтынын екі мың қылып қайтарармын-ау», – деп ойлайды. Лұқман сұрағанын береді. Алтын алған кісі сауда жасап, сол мың алтыннан он мың алтын пайда табады. Лұқманға екі мың алтын береді. Лұқман: «Бірінші мың алтынды алғанда, бермей кетейін деп арамдық ойлап едің, ол саған бұйырмады, екінші рет алғанда адалдық ойлап едің, пайда таптың. Бұдан былай кара ниет болма», – дейді.

Төртінші хикаят

Лұқман Хакімнің қожасы Лұқманға ең жақсы ет асып бер дейді. Лұқман бір қойды әкеліп, бауыздап, тілі мен жүрегін асып береді. Біраз күн өткен соң ең жаман ет асып бер дейді. Лұқман тағы да қойдың тілі мен жүрегін асып

береді. Қожасы мәнісін сұрайды. Сонда Лұқман: «Жақсы болмақ та тіл мен жүректен, жаман болмақ та тіл мен жүректен», – деп жауап береді.

Бесінші хикаят

Лұқман ұзақ уақыт жол шекпекші болып, кетерінде ұлына үш өсиет айтады: «Әйеліңе сырынды айтпа, жаңа байығаннан қарыз алма, әкімнің нөкерімен дос болма».

Әкесі кеткен соң ұлы осы айтқандарының растығын тексеріп, білмекші болады. Бір жаққа кетеді де, келерде бір қойды сойып, қапқа салып, арқалап үйіне әкеледі. Әйелі «бұл не?» – деп сұрайды. «Сен ешкімге айтпа, далада бір кісіні өлтіріп алдым, қаптағы соның денесі», – дейді. Жаңа байығаннан қарыз алады, әкімнің нөкерімен дос болады.

Күндерде бір күн әйелімен екеуі жанжалдасып қалады. Әйелі: «Құдайыңды біліп қой, әйтпесе мойныңнан байла-тармын», – дейді. Бұл сөзді қоңсы әйел естіп, «Оны неге байлатасың?» – деп сұрайды. Әйел: «Ау, халайық, бұл адам өлтірген, мені де өлтірейін деп жатыр», – деп жылайды. Бұл хабар әкімге жетеді. Әкім нөкеріне бұйрық береді. Өзімен дос болған нөкер келіп мұны байлап алып кетеді. «Босат!» – деп өтінсе де, босатпайды. Жолда жаңа байыған: «Қарызымды беріп кет», – деп жабысып, қарызын алып қалады. Мұны дарға аспақшы бола бергенде: әкім танып қалып: «Сен – Лұқман Хакімнің ұлысың, бұл іс саған лайық па, неге істедің?» – дейді. Ол болған істі бастан-аяқ айтып береді. Әкім үйінен қапты алдырып, ашып қараса, қойдың еті екен. Босатып жібереді.

Алтыншы хикаят

Бір залым патша Лұқман Хакімді ұлымен бірге құдыққа тастатады. «Білгір болса көрейін, осы құдықтан қалай аман шығар екен», – дейді. Құдықтың аузын диірменнің тасымен бекіттіріп, үстіне егін ектіреді. Лұқман ұлына: «Арқама мініп тұрып, құдықтың қабырғасынан бір кісі отыратындай жерді пышақпен ой», – дейді. Содан соң ұлына 40 түйір құрма беріп сол жерде қалдырады да, өзі ары қарай қазып кете береді.

Лұқман құдықта жеті жыл жатады. Баяғы сұлтан өліп, оның орнына басқа сұлтан болады. Бір күні сұлтан құрма жеп отырғанда тамағына дәні тұрып қалады. Қандай амал жасаса да, ала алмайды. «Мұның айласын білетін кім бар?» – дегенде, бір қарт: «Лұқман деген білгір кісі бар, тірідей құдықта жатқанына жеті жыл болды, егер өліп қалмаған болса, мұның айласын сол білер еді», – дейді.

Сұлтан дереу құдықты аштырып, ішіне адам түсіреді. Ол: «Бір кісі өліп жатыр» – деп қайта шығады. Қарт: «Сүйек бір кісінікі ме, болмаса екеу ме?» – деп сұрайды. Түскен адам: «Бір кісінікі», – дейді. Қарт қайта түсіреді. Бұл жолы өлер алдындағы Лұқманды тауып, құдықтың аузына әкеледі. Лұқман: «Құдықтың жанына үй тіктіріп, әртүрлі тағам пісірсін», – дейді. Содан соң шарап келтіртіп, үш күн бір-бір қасықтан шарап жұтады. Тіріле бастайды. «Енді бір сандық әкел, денеме жел тигізбей соның ішіне салып, сыртқа шығар», – дейді. Лұқманды сандыққа салып шығарады. Сандықтың ішінде түрлі дәрі қайнаттырып, ішіп үш күн жатады. Лұқман күш-қуаты қалпына келіп, орнынан тұрады: оны сұлтанға алып барады. Сұлтанды көріп: «Сіз өз балаңызды бауыздатып, жүрегін пісіріп жемесеңіз, жазылмайсыз, өлесіз», – дейді. Сұлтан біразға дейін көнбейді. Ақыры өлетін болған соң уәзірлерінің үгіттеуімен көнеді. Лұқман сұлтанның баласын байла-тып, алдына әкеледі. Сұлтан жылай береді. Баласының бауыздалғанын көрмесін деп, алдына перде тұттырады. Жасырып бір қойдың аяғын байлап және әкелдіреді. «Ей, жігіт саған ажал, маған бұйрық келді, атаң үшін сені бауыздаймын», – деп қойдың тамағынан пышақпен тартып жібереді. Қой қор ете түскенде сұлтан «аh!» – деп талып қалады. Ол қатты күйініп «Аh!» дегенде тамағындағы сүйек атып шығады. Есін жиып қараса, баласы тірі, алдында, отыр екен. Сұлтан қатты қуанып, Лұқманның ақылдылығына сүйсінеді. Көп мал беріп қайтарады.

Жетінші хикаят

Лұқман Хакімнің ұлы ержетіп, қалыңдық іздейді. Лайық қыз таппайды. Әр ауылға барған жерде ұлын байлап

қойып сабайды. Ел: «Неге ұрасың?» –деп сұраса, Лұқман: «Бұйырған істі ғана орындағаны үшін», – дейді. Ел: «Бұйырған істі орындағаны үшін ұра ма екен?» – деп таң қалады. Күндер өте береді. Бір күні бір ауылға келіп, ұлын тағы ұра бастайды. Жұрт жиналады. Олар да Лұқманның сөзіне қайран қалысады. Әйелдер аяп жылайды. Сонда мұның бәрін көріп тұрған бір қыз: «Уа, үлкен кісі, балаң өзі біліп істемесе, мен бұйырмаймын», – дейді. Лұқман қарт ұлын босатып, әлгі ақылды қызға үйлендіреді.

(Хикаяттар мәтіні А.Қыраубаеваның «Ғасырлар мұрасы» бес томдық шығармалар жинағынан алынды.
1-том. Алматы: «Өнер», 2008. -304 бет: 50-52 беттер)

Әдебиет теориясы. Миф (грек. mythos – баян, аңыз, мысал) – халық шығармашылығының өте ертеден қалыптасқан ең көне жанрларының бірі, философиялық тұрғыдан келгенде тарихи сананың формасы. Миф алғашқы қауымдық қоғам адамдарының дүние туралы, әлемге әмір етер сыртқы күштер, яғни құдайлар мен рухтар образдары туралы және табиғаттан тыс құбылыстар мен оқиғалар жөніндегі түсінігі, сонымен қатар осылар жайындағы қалыптасқан мифтер (аңыз-әңгімелер). Басқаша айтқанда, миф – алғашқы қауымдық қоғам адамдарының әлем, дүние жөніндегі танымының көрінісі.

(Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық.
Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.)

СӘЙФ САРАИ (1320-1396 ж. шамасы)

Сәйф Сарай – Алтын Орда дәуірі әдебиетінің ірі өкілі. Ол ақын және аудармашы ретінде түркі тектес халықтар әдебиеті мен тілінің өзінен кейінгі кезеңдерде дамуына үлкен үлес қосып, едәуір ықпал еткен қаламгер.

Сәйф Сараи өмір сүрген XIV ғасырда қыпшақтың біраз ақындары Алтын Орданы тастап, сол кезде ірі мәдени орталықтардың бірі болған Мысырға кеткен. Ол уақытта Мысырды қыпшақтар билеп тұрған, оларды «Мамлүктер» деп атаған, ал Алтын Орда болса, бұл кезде бөлшектеңіп ыдырай бастаған. Мамлүктер билеген кезде Мысырда түркі тілдерін, түркі әдебиетін білуге деген ықылас зор болды.

С.Сараи да Сарай қаласының тумасы болғанымен, Мысырға барып, өмірінің соңын сонда өткізген. Ол шамамен 1320 жылдары туып, 1396 жылы қайтыс болған. С.Сараидың бізге екі шығармасы белгілі. Оның біреуі – шығыс жұлдызы Сағдидің әйгілі «Гүлстан» туындысының түркіше аудармасы, екіншісі – төл шығармасы «Сұһаил мен Күлдірсін». Сәйф Сараи «Сұһаил мен Күлдірсін» дастанында өз дәуіріндегі өзекті мәселені арқау етіп, бірін-бірі сүйген қыз бен жігіттің тағдырын суреттейді. Дастанда зұлмат соғыстың, шапқыншылықтың қарапайым қалың бұқараға әкелетін тауқыметі жырланады. Дастанның оқиғасына қысқаша тоқталсақ, бір соғыста Сұһаил атты жас жігіт тұтқынға түседі. Жігітке ғашық болып қалған патшаның қызы Күлдірсін жігітті тұтқыннан босатып, өзі сонымен бірге қашып кетеді. Бірақ екеуі жол азабынан Күлдірсін қайтыс болады. Бұл қайғыға шыдамаған Сұһаил өзіне-өзі қанжар салып өледі. Сәйф Сараи бұл дастанды Темірдің қызы мен Тоқтамыш ханның ұлы жайлы халық арасына тараған аңызға сүйеніп жазған деген мәлімет бар. Дастанның тілі қазіргі қазақ оқушысының ұғымына түсінікті.

С.Сараи «Гүлстан бит-түрки» еңбегін Сырдария бойында бастап, Мысырдағы Ніл өзені жағасында жазып бітірген екен. Парсы-тәжік әдебиетінің классигі, Шығыс жұлдыздарының бірі атанған Сағди Ширазидің «Гүлістан» атты шығармасының еркін аудармасы болып саналатын түркіше «Гүлістанды» қыпшақ тіліне аударғаны жайында кітабының соңында мынадай мәлімет береді:

Біз баян еттік сіздерге насихат сөзін,
Жетпістің жетегіне ерген кезім.

Хижра бойынша жеті жүз тоқсан үш
Бойдан қуат қашып, азайды күш.
О, қадірлім, тамылжыған тамыз еді,

«Гүлістан» жырын жазып, бітірдік іс (аудармасы)

Бұл келтірілген мәліметтер Сайф Сараидың хижра жыл санауы бойынша, 793 жылдың тамыз (шаввал) айында «Гүлістанды» аударма жасап бітіргенін анықтайды. Жаңаша жыл санау бойынша, 1391 жылдың тамыз айы. Ақын «Гүлістанды» жетпіс жасымда аударып біттім дейді. осы дерекке сүйенсек, Сайф Сараи 1321 жылы дүниеге келген. Бұл кезде Алтын Орданың билеушісі Өзбек хан болатын.

Сайф Сараи Алтын Орда мемлекетінің қуатты кезінде Сараи қаласында тұрады. Кейінірек хан ұрпақтары арасында тақ таласы басталып, Дешті Қыпшақ даласында аласапыран заман туғанда амалсыз алысқа кетеді. Қалған өмірін Мысыр елінде өткізіп, 1396 жылдары сол жақта дүние салады.

Сәйф Сараи жазған «Түркі тіліндегі Гүлістан» туралы тұңғыш рет ғылыми пікір айтып, әдеби, тілдік, тарихи тұрғыдан талдаған ғалым А. Баттал-Таймас болды. Ол аудармаға ғылыми шолу жасай келіп, оның стильдік құрылысына, әсіресе, тілінің ерекшеліктеріне тоқталады. Ал, қыпшақ тіліндегі «Гүлістан бит-түрки» шығармасын жан-жақты, терең зерттеген түркітанушы ғалым Ә. Н. Нәжіп болды. Ол шығарманың жазылу тарихын, сол дәуірдің әдеби және тілдік ерекшеліктерін зерттеп, «Гүлістан бит-түркиді» қазіргі орыс графикасы бойынша транскрипция жасады, сонымен қатар орыс тіліне жолма-жол аударма жасайды. С. Сараи аудармасының көне түркі әдеби тілдерінің ішінде қазіргі қазақ тіліне барынша жақын тұрғанын дәлелдеді.

«Гүлістан бит-түркиде» этикалық, моральдық мәселелерді қозғайтын хикаяттар көп. Солардың бірін мысал ретінде келтірсек, «Мың батпан келетін тасты қаңбақ құрлы көрмейтін бір алып палуан бұлқан-талқан болып ашуланып тұр екен. «Бұған не болған?» – деп сұрапты біреу. Сонда әлгі палуанның көршісі тұрып: «Мың бат-

пан тасты ұршықтай иіретін көршім еді. Бүгін ол менің бір ауыз сөзімді көтере алмай, бүлініп жатыр», – деп жауап беріпті».

Саиф Сараи парсы тіліндегі «Гүлістанды» қыпшақ тіліне зор шеберлікпен аударған. Шығарманың түпнұсқасындағы кейбір қиын ұғымдардың қыпшақ тіліндегі баламасын орнымен тауып, оқырман ұғымына түсінікті етіп береді.

«Түркі тіліндегі Гүлстан («Гүлстан бит-түрки») – ұлттық әдебиетіміздегі құнды мұралардың бірі.

«Түркі тіліндегі Гүлстан» кітабынан

С.Сараидің өз өлеңі

Ей, жер жаһанның ғалымы, өнерде ұстазым,
Білімнің бұлағы, мейірім иесі.
Жаның табақ толы гүл тілесе,
Бұл «Гүлстанымнан» бір парақ оқы.
Гүл шырайы күнде солар,
Ал бұл «Гүлстан» дәйім көңілді ашар.
Не ғажайып, не қызықтар мұнда бар,
Олар, «Хұсрау уа Шырында» қайдан болсын!
Бұл сымбатты бақ – гүл бағы,
Гүл бағының жыршысы – бұлбұл.
Міне, осы сипаттағандарым көз алдында
Жүректерді билесе ғажап емес.
Парсыдан түркі тіліне аударылды бұл кітап,
Алдыңнан сегіз түрлі білім жолы ашылды,
Бір жанға қуаныш әкелсін деп,
Біреудің санасына сәуле түссін деп.
Бұл «Гүлстанды» тамашалаған кісі
Дембе-дем өмір мағынасының тап-таза жемісін жер.
Жаның «Гүлстаннан» жалықса,
Күнді көріп шат-шадыман болар көңіл.
Қайырымды небір патша етіпті,
Әрқайсысы артына жәдігерлік тастап кетіпті.
Ер артында ізгі аты сақталып қалса жақсырақ,
Қалғанынша соңында алтын толы қазына.
Кімнің, аты жәдігерлік боп қалса

Ол сипатты ер еш уақытта өлмес.
Мұндай ер бүгін бізде бар,
Ол Мысырда бар, ол – дана әмір
Дембе-дем елге қайырымды іс қылар
Лауазымды, дәулетті, жауынгер, тек жеңіске жетеді,
Ол – мейірім бұлағы, қайырымдылық қанында,
Ізгі аты дәйім ел аузында,
Дін, дүние, атақ-даңқ – бәрі өзінде
Білімнің бұлағы, тамаша жан
«Гүлстанның» сәні – Тейхасбек².
Сұлтанның Хаджиб Әл –Худжабы, нағыз бегі,
Әрбіріңе жан секілді, елге сүйкімді,
Төрелік айтса, қара қылды қақ жарар.
Хақ тағала дәулетін молайта берсін,
Бұл өмірдің сый-құрметін көре берсін!
Ей, мәлік суретті патшам,
Тәңірдің тілеуімен еліңді басқар,
Мырзалықта осы заман Хатымтайысың,
Құтты жүзің әлемге дәулет берер.
Өзің – білім теңізі, сөзің – жауһар,
Білікті, арыстан жүректі салт аттысың,
Соғыста жаудың сапын қақ бөлген ерсін,
Ерлердің ішінде ерлігімен көзге түскен ер,
Сенің жақтырмаған көзқарасыңды байқамадым,
Дүр қадірін алушы білер.
Жыр маржанын сыйлық етіп ұсынсам,
Сыйлығым сол – пайдалы кітап.
Бар сөзі естімеген ойларға толы,
Өзі де қасиетті болсын осы кітап
Жас та, шал да дәйім керегін тапсын одан,
Оның ізгі аты замандарға жайылсын.
Таза болсын бұл жұмақ «Гүлстаны».
«Гүлстанның» бағбаны, ол – жазушы
Сәйф Сараи болар ақын – ғаріп.³

² Сейф сараи кіабынан осы әмір Тейхасбекке арнаған.

³ «Ғаріп» деп ақын өзінің Мысырға шет жерден келгенін айтып отыр

Хикаяттар

Бір патша құлымен бірге кемемен жүзіп келе жатты. Бұрын кемеге мініп көрмеген құлы қорқып жылай бастады. Жұрттың мазасын алды. Оны ешкім сөзбен жұбата алмады. Сонда бір данышпан кісі патшаға: «Егер рұқсат етсеңіз оны тыныштандырайын», – депті. Патша рұқсат беріпті. Данышпан құлды теңізге тастатады. Байғұс құл суға бір батып – бір шығады. Екінші батқанында оны шашынан тартып, қайтадан кемеге шығарып алыпты. Құл кемеге эзер дегенде мініп, бір бұрышқа барып бүрісіп, үн-түнсіз отырып қалыпты. Патша: «Бұл қалай болды?» – дегенде, данышпан: «Бұл адам теңізге қарық болудың машақатын көрмегендіктен, өзінің сау-саламат отырғанының қадірін білмеді. Бейнет көрмеген адам рахаттың қадірін білмес», – депті.

* * *

Бадаз шаһарында дұғасы дарымай кетпейтін бір дәруіш бар еді. Уәзірі патшаға хабар етіп, дәруішті алып келеді де, оңашалап: «Маған арнап дұға қыл!» – деп бұйырады. Сонда дәруіш: «Е, құдая, уәзірдің жанын ал!» – дейді. Уәзір: «Бұл дұғаның мәнісі не?» – дейді. Дәруіш: «Бұл дұға саған да, бүкіл мұсылмандарға да пайдалы», – депті.

* * *

Бір сұлтанның үш ұлы бар еді. Екеуі ұзын бойлы, өңді, ал бірі қысқа бойлы болыпты. Бір күні сұлтан қысқа бойлы баласына жақтырмай қарады. Бала әкесінің көзқарасын байқап қалып: «Ай ата, ұзын бойлы ақымақтан қысқа бойлы ақылды артық» – депті.

* * *

Бір патшаның уәзірі қызметінен босап, сарайдан қуылды. Ол барып дәруіштерге қосылды. Дәруіштер сұхбатымен ақылына ақыл қосылды, жақсы адам болды. Патша бір күні ол уәзірге қайтадан көңілі түсіп: «Маған уәзір бол!» – дейді. Ол кісі келіспейді. Патша: «Біздің мемлекетімізге білімді, данышпан уәзір керек», –

дейді. Сонда уәзір: «Уәзір болуға келіспегендіктің өзі – даналық», – депті.

* * *

Наушаруан (Ануширван) кәуап пісірмекші болып еді, тұз жоқ екен. Құлының бірін бір жерден тұз алып келуге жұмсайды. «Ақшасын төлеп ал, өйтпесең, біреуден-біреу тегін алуға тырысатын әдет пайда болмасын!» – дейді. Құлы: «Сол титтей тұзды тегін алғанда тұрған не бар дейсіз!» – дейді. Наушаруан: «Өуелде әлемде зұлымдық аз еді. Кейін әр адам титтейден қосқанда, зұлымдық көбейіп кетті», – деді.

* * *

Хасан Маймандийден сұрасыпты: «Сұлтан Махмұдтың қаншама көрікті де ақылды құлдары бар. Соның ішінде неге Аязды жақсы көрген?» Сонда Хасан Маймандий айтты: «Көңілге ұнаған көзге сұлу көрінер».

* * *

Бір уәзірдің баласы ақымақ екен, адам болсын деп ғалымға жіберіпті. «Тәрбиеле, ақылды болар ма екен», – дейді. Ғалым уәзірдің баласын ұзақ оқытыпты. Бір күні әкесіне хабар жіберіпті: «Балаң ақылды болатын емес, оның есесіне өзім ақымақ болуға айналдым», – депті.

Адамның жүрегі қабылдаса, тәрбиеден із қалады. Егер ақымақ болса, Темірді қанша ысқыласаң да жалтырамайды. Итті суға бір апта салсаң да, Күннен күнге кір болуын қоймайды. Иса мінген есекті Меккеге апарсаң да, Меккеден бәрібір есек болып оралады.

* * *

Араб патшаларының бірі: «Ләйлі – Мәжнүн» қиссасын есіткен соң, Мәжнүн мен Ләйліні іздегіп тауып алдырыпты. Ләйліге қараса, өз кәнізектерінен артық емес. Мұны байқаған Мәжнүн: «Уа, патшам, Ләйліге менің көзіммен қараңыз», – депті.

* * *

Мысал. Шаяннан сұрапты: «Сен неге қыста ініңнен шықпайсың?» Шаян жауап берді: «Жазда шыққанда не пайда тауып едім, енді қыста несіне шығам?»

* * *

Шайх Сағди айтады: Бір байбатша әкесінің қабірінің басында отырып, кембағалдың ұлына айтты: «Менің атамның қабірі тастан салынған, жазулары алтын, үстіне мәрмәр қойылған. Сенің атаңның осындай жайы бар ма? – деді. Сонда кембағал айтады: «Сенің атаңды тас басып, қозғала алмай жатқанда, менің атам жәннатқа жетіп барады».

* * *

Патшаның достығына, баланың шаттығына сеніп болмайды.

Патшаның достығы бір сәтте, баланың шаттығы бір кеште өзгереді.

Әр кісіге сырынды айта берме. Бір күні досыңның дұшпан болуы ғажап емес.

Жасырған сырынды жақын досыңа айтпа, ол досыңның досы, досыңның және досы бар.

Екі дұшпан арасында байқап сөйле, олар бір күні дос болып кетсе, ұятқа қаларсың.

Дұшпанға рақым етпе, сен қолға түссең, ол саған рақым етпес.

Кім жауыз адамды өлтірсе, халықты оның бәлесінен, жауызды құдайдың жазасынан құтқарады.

Айралы дұшпан өзін дос қылып көрсетеді. Дос болып алған соң, оның қылған жамандығын дұшпан да жасай алмайды.

Жыланның басын дұшпан қолымен жанышта. Егер дұшпан жеңіп шықса, жыланды өлтірген боларсың. Ал егер жылан жеңсе, дұшпаннан құтыласың.

Біреудің көңілін ренжітетін хабар естісең, сабыр қыл, оны басқа біреу айтсын.

Он адам бір дастархан басында дәм татады. Екі иттің басы бір жерге сыймайды.

Ашкөз адам бар жаһан малына тоймайды, қанағатты адам бір үзім нанға тояр.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ӘДЕБИЕТ

XIX ғасырдағы саяси-әлеуметтік жағдай. Ресей патшалығының отаршылдық саясаты. Ұлттық азаттық жолындағы көтерілістер. Қоғамдық дамудың әдебиетке әсер-ықпалы. «Зар заман» әдебиеті. Бұл ағым өкілдерінің ұстанған бағыты. Шығармаларындағы әлеуметтік-азаттық сарын. Көтеріліс және әдебиет. Әдебиеттің даму арналары.

XIX ғасыр ұлт тарихындағы күрделі саяси-әлеуметтік өзгерістерге толы алмағайып дәуір болды. Жоңғар шапқыншылығына қарсы ұзаққа жүргізілген Отан соғысы жылдарында жанкештілік танытқан қазақтар тарихтың кезекті алапат сынақтарына тап болды. Үздіксіз жүргізілген сұрапыл соғыстардан әлсіреген қазақ елі Ресей патшалығының отарлауына ұшырады. Кең байтақ қазақ даласын жаулап алу мақсатында әскери бекіністер салынды. Ата-бабаларымыз қанымен қорғап келген ұлан байтақ жер суымыз Ресей патшалығының иелігіне көше бастады. Шұрайлы жерлерге орыс шаруалары жоспарлы түрде қоныстандырылды. 1822 жылы М.М.Сперанскийдің қазақтарды түпкілікті отарлауға бағытталған «Сібір қырғыздары туралы нұсқа» шығарылды. 1824 жылғы «Орынбор қырғыздарының жарғысы» ұлттық бірлік пен елдік қасиеттерге қауіп-қатер төндірді.

Қазақ даласын отаршыл жүйе мүддесіне орай басқару мақсатында түрлі реформалар жасалды. Дәстүрлі мемлекеттік басқару жүйесі күштеп жойылды. Хандық билік таратылып, оның орнына аға сұлтандар тағайындалды. «Бөліп алып, билей бер» саясатына сай қазақ даласы округтерге бөлінді. Жергілікті ұлттың құқықтары тежелді. Жергілікті халықтың дәстүрлі көші-қон үрдісі, жаз жайлау, қыс қыстау барысы қатаң бақылауға алынды. Бір округтен

екінші округке рұқсатсыз өте алмайтын күйге душар етті. Қазақтарды отарлаушыларға тәуелді етудің түрлі саяси-әлеуметтік тетіктері іске қосылды. Құтты қоныс болған Еділ, Жайық, Жем, Есіл, Нұра, Ертіс, Тобыл өзендерінің бойында мал жаюға тиым салынды. Өзеннің арғы бетіндегі жайылымға малын өткізу үшін казак-орыстарға төлем төлеуге міндеттелді. Ата-салтына, әдет-ғұрпына, діни сеніміне қол сұғу басталды. Мұның бәрі халықтың ашу ызасын тудырып, ұлттық намысты қайрады.. Ұлттық бұлқыныстар бой көтерді. Тәуелсіздік үшін атқа қонған асыл ерлер елдік туын қолға алды. Ресейдің отарлау саясатына қарсы күрес Исатай мен Махамбет, Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістерге ұласты. Озбырлық саясатқа наразылық танытқан халық қарсылығы өктем билік күшімен аяусыз жаншылып отырды Отан тарихында өшпес із қалдырған айтулы оқиғалар Махамбет, Шернияз, Нысанбай мұраларында көрініс тапты.

Жер судан айырылған ұлт қайғысы әдебиетте зар мен шер тудырды. «Зар заман» ақындары атанған Мұрат Мөңкеұлы, Шортанбай Қанайұлы, Дулат Бабатайұлы ел басына түскен ауыр қасіретті жырлады.

XIX ғасырда елдік қасиетерге қауіп қатер Ресей отаршылығымен қатар Қоқан хандығыныан да төнді. Түркістан, Жетісу өлкелері Қоқан билігіне күшпен бағындырылды. Алым-салық жинау, құл ретінде қанауға ұшырату жергілікті халықтың ашу-ызасын тудырды. Қоқан хандығына қарсы күрес жүргізілді. 1821 жылы қоқандықтарға қарсы Тентек төре бастаған көтеріліске он мыңдай адам қатысса, 40–60 жылдары Саурық пен Сұраншы батыр бастаған көтеріліс Қордай, Шу, Мерке өңірін қамтыды. Қоқан езгісіне қарсы жүргізілген күрес әдебиетте суреттелді. Жанкісі ақын өлендерінде Қоқан әміршілерінің лаңы, оларға қоса қазақ арасынан шыққан кейбір арсыз пысықайлардың елді жаумен қосыла қыспаққа алғаны өткір шенелді. Хиуа бектерінің елден зекет жинауы да қарапайым халыққа соққы үстіне соққы болды. Бұл оқиғалар Абыл, Махамбет, Шернияз, Сүйінбай шығармаларынан көрініс тапты.

Бұл кезеңдегі қазақ әдебиетінің көркемдік дамуы түрлі тақырыптық арнада өрістеді. Шығыс әдебиетіндегі дәстүрлі дидактикалық сарындағы адамгершілік, имандылық тақырыптары Майлықожа Сұлтанқожаұлы толғауларына, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы өлеңдеріне арқау болды.

Қазақ әдебиетінде жаңа поэтикалық жүйедегі реформаторлық қадамдар көрініс тапты. Классикалық әдебиет Абайдың ақындық қуатымен әлемдік сөз өнерінің заңғар биігіне көтерілді. Абайдың жаңашыл қадамдары ақындық мектебінің айтулы тұлғасы Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығымен жаңарып жаңғырды.

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ **(1803-1846)**

Махамбет Өтемісұлы қазақ халқының азаттығы мен еркіндігі жолында рух асқақтығын танытқан күрескер ақын. Ол жан-жақты қыспақ пен езгідегі қазақтың теңдігі үшін атқа қонған Исатай Тайманұлы бастаған халықтық көтерілістің көсемі әрі жыршысы болды.

Махамбет Өтемісұлы 1803 жылы қазіргі Батыс Қазақстан облысы Орда ауданы Нарын құмында өмірге келген. Орысша, мұсылманша сауатты болған ақын жастайынан ерлік пен елдік жырларынан нәр алып өседі. Әділдік пен туралықтың жақшысы болған Махамбет қоғам дамуының қайшылығына, әлеумет өмірінің мәселелеріне сергек қарайды. Отаршылдық саясаттың жер-суға қолын салған озбыр өктемдігіне, Жәңгір ханның ел билеу ісінде орын ала бастаған әділетсіздігіне сын көзімен қарайды. Исатай Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті қолдап, жалынды жыршысына айналады. «Еділ үшін егестік, Тептер үшін тебістік. Жайық үшін жандастық, Қиғаш үшін қырылды» деген өршіл рухты поэзиясымен жауынгерлер намысын қайрап, жігерін жаниды.

«Қазаққа өзінің ел екенін білдіріп, жұрттың ұлт сезімін қозғаған, қазақтың бірігуіне себеп болған» (Халел Досмұхамедұлы) көтеріліс басылған соң Махамбет патша өкіметі тарапынан қуғынға ұшырайды. Ақын батыр қазасына егіліп, кек алуға шақырады. «Беркініп садақ асынған, Біріндеп жауын қашырған. Құйқылжыған құла жирен ат мінген, Құйрық, жалын шарт түйген, Мен кескекті ердің сойымын, Кескілеспей бір басылман. Алдыңа келіп тұрмын деп, Ар – намысым қашырман. Сүйегім тұтам қалғанша, Тартылмай сөйлер асылмын» деп жырлаған ақ берен ақын қас дұшпандарының қолынан қапыда мерт болады.

Жаужүрек батыр Махамбет Өтемісұлының «Ереулі атқа ер салмай», «Мұнар күн», «Мен – құстан туған құмаймын», «Жалғыздық» өлеңдерінің тарихи мәні зор. Оларда елдік пен теңдік үшін арпалысқан халықтың ұлы арман-тілегі жырланады. Оның кекті де жалынды поэзиясы жауынгерлік рухымен, асқақ күрескерлік сипатымен дараланады.

Ат үстінде арпалысып өткен Махамбет поэзиясының реализмі мен романтизмі оның халықтығымен ұштасып жатады. «Ереулі атқа ер салмай» өлеңінде күреске шақыра отырып, қол бастаған батыр әрі алқалаған әлеуметті ділмәр сөзімен ұйытқан жыраулар дәстүрін берік ұстанады. Өлеңнің поэтикалық қуатына ерекше мән береді.

Махамбет ақындығы Отан тарихынан маңызды орын алатын азаттық жолындағы көтеріліс шындығын барша табиғи болмыс-бітімде суреттеуімен құнды.

Әдебиет теориясы. Реализм (лат. *Relis* – заттылық, шындық) – әдебиет пен өнерде өмір құбылыстарын шынайы қалпында, нақтылық белгілерін сақтай отырып, жинақтап бейнелейтін көркемдік әдіс. Реализм әдісі өмір құбылыстарын, маңызды қоғамдық мәселелерді, күнделікті тұрмыстағы сан алуан жайттарды мейлінше кең қамтып, әлеум. қайшылықтарды, адам бейнесін терең ашып көрсетуді мақсат тұтады. Реализмнің өмір шындығын бейнелеудегі әдісі, стильдік формасы алуан түрлі.

Романтизм әдісі көбіне сирек кездесетін ерекше жағдайларға көңіл аударса, Реализм айналадағы нақтылы өмір құбылыстарын толық көрсетуді қажет етеді. Реализм болмыстың ең маңызды сипатын сұрыптап, көркем образ арқылы бейнелейді, өмір шындығын анық кескіндейтін образдар жүйесін жасайды. Реализм өмірде үнемі кездесетін нақтылы жағдайларды, адамның іс-әрекеттерін бейнелеуді басты міндет санайды, дегенмен оған алға ұмтылушылық, алыс арманға, асқақ қиялға бойұрушылық мүлде жат деп түсіну дұрыс емес. Алайда реалистік әдістің негізгі ерекшелігі – өмірдегі типтік жағдайларды кеңінен қамтып, қай құбылыстың болсын даралық белгілерін де, жинақталған көптеген құбылыстарға ортақ сипаттарын да нанымды суреттеп, нағыз типтік дәрежедегі көркем образдар, бейнелі тұлғалар жасау. *(Уикипедия – ашық энциклопедиясынан)*

Романтизм ағылш. romanticism, франц. romantisme, нем. romantik) – 18 ғасырдың соңы мен 19 ғасырдың алғашқы жартысында Еуропа мен Америка елдерінің рухани мәдениетінде: музыка, театр, бейнелеу өнері, эстетика, т.б. әдеби-көркем салаларда тараған идеялық көркемдік бағыт. Романтизмнің адамзат мәдениеті дамуындағы тарихи рөлі зор. Ол көптеген елдердің рухани мәдениетін гуманистік идеялармен байытты. Романтизм бағытында туған туындылардың кейіпкерлері әдетте болмыстың ырқымен келіспейтін, жақсы өмір, бақыт, азаттық үшін күресетін күшті жандар болып келеді. Романтизм туындаларының тілінде әсірелегіш суреттер мол ұшырайды. Адамның бас бостандығын, ірі іс-әрекеттерге ұмтылыстарын мадақтау – романтизм туындыларына ортақ қасиет. Кейде романтиктер туындыларында өмірден түңілушілік, тағдырға бас июшілік сарыны бой көрсетеді. Романтиктер өздерінің мұратына сай келетін өмір материалдарын өткеннен де, келешектен де қатар іздейді. Романтиктер ауыз әдебиеті, тарих, дін, өнер мәселелерін өз идеяларын насихаттау құралы ете білді. Олар дүние жүзі өнерінде тұңғыш рет адам жанының иірімдерін, тұңғық тереңін ашып көрсетті. *(Уикипедия – ашық энциклопедиясынан)*

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Махамбет Өтемісұлы тұлғасының ерекшелігі неде?
2. Исатай Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің мұрат-мақсаты қандай болды?
3. Махамбет поэзиясының көркемдік ерекшелігін атаңыз.
4. «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңіндегі қас батырға тән сом мінездерді көрсетіңіз.
5. «Мұнар күн» өлеңінде Исатай қазасына қайғырған ақынның психологиялық күйіне тоқталыңыз.

Ереуіл атқа ер салмай

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық, шөл көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай
Ерлердің ісі бітер ме?

Мұнар күн

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн,
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн,
Бұлықсып жүрген ерлерден

Бұрынғы бақыт тайған күн,
Қатарланған қара нар
Арқанын қиып алған күн,
Алма мойын аруды
Ат көтіне салған күн,
Бұлаңдай ерді кескен күн,
Буулы теңді шешкен күн,
Сандық толы сары алтын
Сапырып судай шашқан күн –
Түс қыла гөр, құдайым,
Біздей тақ мейманасы тасқанға
Біздің ер Исатай өлген күн!
Он сан байтақ бүлген күн!
Орта белін сырлаған
Оқ жаңбырдай жауған күн;
Оң қанатын теріс жайып,
Лашын қуға төнген күн,
Желпілдеген ала ту
Жиырылып ойға түскен күн;
Жез қарғылы құба арлан
Жез қарғыдан айрылып,
Қорашыл төбет болған күн,
Аса шапқан құлаша ат
Зымырандай болған күн,
Арқаулының бойынан
Теріскей дауыл сокқан күн;
Сағағы болат қылыштың
Балдағынан сынған күн.
Хас бәйтерек жығылып,
Жығылғаны естіліп,
Алыстағы дұшпанның
Қуанып көңілі тынған күн!

Мен құстан туған құмаймын

Қаршыға құсты көп көрдім
Қайрылып қазға қараған.
Қатын-бала, қара орман –
Баршасын жауға алдырған,

Құрулы жатқан жебеге
Құрсағынан шалдырған, –
Асыра келіп ойласам,
Бұл фәнидің жүзінде
Махамбеттей зарығып,
Мұнды болған қайда бар?!
Ақсұңқар құстың баласы
Артымда қалған алғаным –
Қытайы қызыл көйлегі
Күнге қойсаң оңар ма?
Мұндай қорлық болар ма?
Ақсұңқар құстың баласы
Қасқыр тартқан жемтікке
Ағармай көзі қонар ма?
Асқар, асқар, асқар тау!
Асқар таудың су бүркіті
Ылдидың аңын шалар ма?
Лашын, сұңқар жүн төксе,
Далада қалған сүйек деп,
Шеніне қарға жолар ма?
Мен – ақсұңқардан туған құмаймын,
Бір сұңқарға жұбаймын.
Сауырыма қамшы тигізіп,
Шаппай неғып шыдармын?!
Түбін қазған мен бір бәйтерек –
Толқуменен құлармын...

Жалғыздық

Бұл дүниенің жүзінде
Айдан көркем нәрсе жоқ –
Түнде бар да күндіз жоқ.
Күннен көркем нәрсе жоқ –
Күндіз бар да түнде жоқ.
Мұсылманшылық кімде жоқ?
Тілде бар да дінде жоқ.
Көшпелі дәулет кімде жоқ?
Бірде бар да бірде жоқ.
Азамат ерлер кімде жоқ?

Еріскен күні қолда жоқ.
Заманым менің тар болды –
Тура әділдік биде жоқ.
Бәрін айт та бірін айт –
Қаумалаған қарындас
Қазақта бар да менде жоқ.
Менің атым – Махамбет
Менің атым – Махамбет,
Жасқұстағы Жәңгір хан
Ісінен болдым құса-дерт.
Атасы өткен Айшуақ –
Соның көзі көрді ғой:
Менің атам Өтеміс
Елдің қамын жеді ғой.
Біз бір енеден бір едік,
Бір енеден екі едік –
Екеуіміз жүргенде,
Бір-бірімізге ес едік.
Бір енеден үш едік –
Үшеуіміз жүргенде,
Толып жатқан күш едік.
Бір енеден бес едік –
Бесеуіміз жүргенде,
Алашқа болман деуші едік.
Өтемістен туған он едік –
Онымыз атқа мінгенде,
Жер қайысқан қол едік!
Біз ер едік, ер едік,
Ен Нарында жүргенде
Талма талтүс шағында
Тай жеген тарлан бөрі едік...
Біздің жайды сұрасаң,
Ерте көшіп, кеш қонған
Санаулы сәнді орданың бірі едік!

ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ (1818 – 1881)

Шортанбай Қанайұлы 1818 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан өңіріне қарасты Қаратау деген жерде дүниеге келген. Қазақ халқының рухани мұрасынан тағылым алады. Мұсылманша сауаты түпсіз терең ақын елге қызмет етуді басты парызы санайды. Қасиетті Түркістаннан Сарыарқаға келіп қоныстануының түп негізінде халқының ата дәстүріне, баба дініне қызғыш құстай қорған болу мұраты тұрды. Мұсылман дінінің құндылықтарын, имандылық қасиеттерді насихаттады. Мешіт салдырып, медресе ашты. Рухани кемелділіктің, кісіліктің жолын нұсқады.

Шортанбай отаршылдық қысымдағы халық қасіретін жырлап, елдікке төнген қауіп пен қатерден сақтандырған ұлт әдебиетіндегі «зар заман» ағымының айтулы өкілі. «Зар заман», «Бала зары», «Тар заман», «Опасыз жалған», т.б. толғауларында азаттық пен еркіндіктен айырылған қазақ халқының қайғы-қасіреті бейнеленді. «Заман қайтіп оналсын. Адам қайтіп қуансын. Майыр болды сыпайың. Арылмастай дерт болды Нашарға қылған зорлығың. Кінәзді көрдің піріндей, Тілмәшті көрдің биіндей, Дуанды көрдің үйіндей, Абақты тұр қасыңда, Қазылып қойған көріндей. Байлар ұрлық қылады, Көзіне мал көрінбей, Билер жейді параны, Сақтап қойған сүріндей» деп елдің азып-тозуын, басқаға бодан болуын жүрегі қан жылап суреттеді.

«Төрт жардан шыққан би болар, Ақылы асқан дүр болар. Мынау бір жалған дүниеде Малы көп кісі би болар», «Қасиет кетті төреден, Ғаділдік кетті билерден» деп қаймағы бұзылмаған ата-баба дәстүрінің, салт-санасының бұзыла бастауына ой салады. Жатқа тізгін берген елдің жерінен айырылып, береке-бірлігі кеткеніне қайғырады. «Қазақ ұлы жиылып, Құдайыңа сыйынып, Қондыгерге хат

жазып, Кешіктірмен дат жазып, Өлместің де қамын қыл» деп түбі бір туысқан түркі жұртынан тіреніш іздейді.

«Зар заман ақындарының ішінде қауым тіршілігін әлеуметтің қайғысын дін бояуымен бояп айтқан осы Шортанбай» деп бағалайды М.Әуезов. Сондықтан ақын «Құбылаға бас қоймақ – Мұсылманның тарығы. Ораза намаз қылғаның, Көңілінде құдай барлығы», «Мал бақтырар пайдаға, Зекетсіз мал айдама. Қайыры жоқ ас сақтап, Дәмді харам шайнама» деп имандылық қасиеттерін басты орынға қояды. Адалдық пен тазалықты, кісілік пен кішілікті, ар намысты ардақтайды.

Ақын Қарағанды облысы Шет ауданы Ақсу-Аюлы елді мекенінде жерленген.

Әдебиет теориясы. Зар заман ақындары – қазақ әдебиеттану ғылымына алғаш рет (1927) М.Әуезов енгізген термин, зар заман кезеңінде ғұмыр кешіп, отарлық езгіге түскен қазақ халқының тағдырын мұң-зармен жырлаған ақындар шоғыры. «Зар заман ақындары» шоғырының белгілі өкілдері: Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері, Албан Асан, т.б. Әуезов «Зар заман ақындары» дәуірін Абылай хан тұсынан Абайға дейінгі жүз жылға ұластырып, Нарманбетпен аяқтайды. «Зар заман ақындары» тұсынан қазақ әдебиеті жазбаша сипат алатынын атап көрсетеді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы бұрынғы қалыптасқан құндылықтардың өзгеруі, елді басқару жүйесінің басқа сипатқа ауысуы, отаршылдықтың белең алуы, халықтың қатты күйзелуі зар заман ақындарын тарих сахнасына шығарған. «Зар заман ақындары» халқының жай-күйін ойлаған ұлт қайраткерлері ретінде танылды. Олардың шығармалары халықтық салт-дәстүрлерді қаймағы бұзылмаған қалпында сақтауға, ұлттық болмыс-бітімнен ажырамауға үндейді.

Ресей империясы отарлаушыларының озбырлығы мен сұрқия саясаты «Зар заман ақындарының» өлең-жырларында жан-жақты суреттеледі. Қазақ халқының шұрайлы жерлерін тартып алып, ұрпағын аздырып, діннен аулақтату сықылды империялық пиғылдың жүзеге асуына қарсыласу қозғалысы «Зар заман ақындарының»

қайраткерлік поэзиясын өмірге әкелді. Бұрынғы жыраулар поэзиясымен үндесіп жататын өршіл рух, әсіресе, Мұрат Мөңкеұлының жырларынан айқын байқалады. «Зар заман ақындары» шығармаларындағы ұлттық болмысты, қазақы қадір-қасиетті сақтап қалуға үндеген ой-пікірлер жанайқаймен, шарасыздықпен, соңғы төзімді сарқа айтылғандығымен ерекшеленеді. Мұндай өлендерден бодандықтың бұғауына бас игісі келмеген ұлт қайраткерлерінің өршіл үні айқын аңғарылады.

«Зар заман ақындарының» шығармаларында сары уайымға салыну, қайғы-мұңға берілу сарыны да байқалады. Бұл кезең ақындары келер күннен үміт жоқтығына налиды, тығырықтан шығатын жол таппай қиналады. Олар елдің басына түскен нәубетті ақырзаманның келгені деп ұғады. Бұл жердегі ақырзаман – ғаламдық апат, жарық дүниедегі көзге ілінген нәрсенің тып-типыл болуы турасындағы емес, отаршылдықтың шеңгеліне мықтап түскен ұлттың күйреуі сипатындағы ақырзаман. Халықты қан қақсатқан зобалаңның себебін «Зар заман ақындарының» бірі адам қолымен жасалған зұлымдықтан, екіншілері діннің бұзылғандығынан деп топшылайды. Әсіресе, Шортанбай ақын шарасыздықтан дінді таяныш қылады. *(Уикипедия – ашық энциклопедиясынан)*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Зар заман» ақындары шығармашылығының басты ерекшелігін атаңыз.
2. Шортанбай Қанайұлының Түркістаннан Сарыарқаға қоныс аударуының басты себебін түсіндіріңіз.
3. Ақын поэзиясында мұң-шер, қайғы сарынының басты орын алуының қоғамдық негізін ашыңыз.
4. «Зар заман» әдебиетінің көркемдік сипатын ашып көрсетіңіз.
5. М.Әуезов ақын шығармашылығын қалай бағалайды?

Зар заман (үзінді)

Зар заман, зар заман,
Зарлап өткен бір заман.
Сөздің басы – бисмілла,
Біз айталық, сіз тыңда,
Мұсылманның тарихын;
Төрт аяқты хайуан –
Бұ дүниенің жарығы,
Бағасы кеткен жігіттің
Бетінен алар зайыбы,
Бір алладан басқаның, –
Көп-ті қылған айыбы,
Кесепаттың кесірі
Келе ме деп керт басқа,
Сол себептен қорқамын!
Әуелгі қорлар зор болды,
Сондай зорлар қор болды,
Әуелгі барлар жоқ болды,
Сондай жоқтар тоқ болды,
Жөн білмеген жамандар
Ел билеген бек болды,
Кетере алмай билігін,
Ұласқан жаман кек болды,
Ниетіне қазақтың
Тым-ақ тәуір іс болды
– Заман ақыр болар деп,
Сол себептен қорқамын!
Қыс көбейді жаз аз боп,
Бай таусылды мал аз боп,
Ағаны іні көрмеді,
Атаға бала араз боп,
Әр нәрсенің болжалы
Келе жатыр жақындап,
Ағашты тауға үй салып,
Алды кәпір ақылдап,
Елді еркіне қоймады,
Буыршындай тақымдап.

Дәурен бексіп болыс тұр,
Кәпірдің сөзін мақұлдап,
Бейшараның пұлы жоқ
Қорыққаннан қақылдап.
Жарысқа кірген жақсылар,
Аша алмассың көзің деп,
Сол себепті қорқамын!
Елге егін жайылды,
Байға қоңсы жоламас,
Алдап-арбап жүрем деп,
Өз тілегін тілемес.
Арам сулы балаға
Атаның сөзі ұнамас.
Заман ақыр боларда,
Алуан-алуан жан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты,
Сауып ішер сүті жоқ,
Мініп көрер күші жоқ,
Ақша деген мал шықты.
Жарлы, кедей жоқ десек,
Қорлық пенен күні өтер.
Таңда махшар күн туса,
Таразыны аударар,
Жаһаннам деген дозақта.
Шайтан болар жолдасы,
Құбыласын білмей құл
Сонда тартар жазасын.
Кешірмейді құдайым
Бес намаздың қазасын,
Құрт-құмырсқа жыйылып
Сонда алады мазасын.
Жаһаннамның белгісі
Жалғанға болар расың.
Мұқып қылмай құдайым
Ол залымның таубасын
Сақта құдай солардан,
Сол себепті қорқамын!
Байлар ұрлық қылады,
Мал түзіне көрінбей,

Билер жейді параны
Сақтап қойған сүріндей.
Заманың сенің құбылды
Текеметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық
Жарадан аққан іріндей.
Жеті жұрт кеткен қожадан
Сен тұрмайсың бүлінбей.
Қазақ ұлы жиылып,
Құдайыңа сыйынып,
Қондыгерге хат жазып,
Кешіктірмен дат жазып,
Өлместің де қамын қыл.
Басың сотқа ілінбей.
Мына заман, қай заман?
Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі:
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малдан түңілген,
Мұның өзі – зар заман.
Зарлығының белгісі;
Бір-бірлерін күндеген,
Жай-жайына жүрмеген
Мұның өзі – тар заман.
Тарлығының белгісі:
Мұсылманнан хал кетті,
Тәңірім болғай демесін!
Анты жұқпас бойына,
Әр не түсер ойына,
Жалмауыз болды үлкенің
Қазақ сенің сорыңа. –
Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң,
Тіпті амал жоқ, қазақтар,
Енді сенің торыңа.
Орыс – бүркіт, біз – түлкі,
Аламын деп талпынды....

МАЙЛЫҚОЖА СҰЛТАНҚОЖАҰЛЫ (1835 – 1898)

Майлықожа ақын 1835 жылы қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш ауданында дүниеге келген. Алғашқы білімді мұсылманша сауатты әкесі Сұлтанқожаның тәлім-тәрбиесін алып өседі. Өзіндік ізденісімен білімін толықтырып отырады. Асыл сөз үлгілерінен нәр алады. Поэтикалық қуаты жоғары батырлық жырларды насихаттайды. Атақты «Шора батыр» жырының қара сөзбен баяндаған нұскасын тудырады.

«Өзбекте өткен Науаи – Тілдің гаусар гүлі еді. Парсыда өткен Фирдоуси, Заманында дүр еді» деп сырлы сөз сүлейлерін қадірлеген Майлықожа ақынның толғау үлгісіндегі мұрасы Шығыс әдебиетінің дәстүріндегі дидактикалық сарында жазылған. Адамгершілік пен ізгілікті, имандылық пен ар тазалығын дәріптеген «Ер көгерер дұғамен», «Жолдас болсаң жақсымен», «Жақсы адам қартайса», «Жақсы болса жұбайын» өлең-толғауларының тәлімдік-тәрбиелік сипаты ерекше. «Ілімге толса көкірек» толғауында санаға нұрлы қуат дарытатын білім-ілімнің маңызын әдіптейді. Парасатты тұлғаның көркем мінезін суреттейді. «Ілімге толса көкірек, Ашылар көзі сананың... Парасатты ер жігіт Ақылмен әр іс біледі... Талап, білім еңбексіз – Қалайша тірлік жеңбексіз?» деп өмір мәнін ұғындырады.

Майлықожа ақынның Сүйінбай, Мәделқожа Жүсіпқожаұлы, Күдеріқожа, Құлыншақ, Айман-Гүлханым, Ұлбике, қырғыз ақыны Жаныстармен сөз сайыстыруы шығармашылық тұлғасындағы өнерпаздық қасиеттерді жаңа қырынан толықтыра түседі.

Майлықожа – талғампаз ақын. Ол өлең сөздің мінсіз сұлу, терең де қуатты болуына ерекше назар аударады. «Тәтті жырым төгілсін» деген жырында өнер мен өлеңді, оны тыңдаушы халықты тұтастыра толғайды.

Майлықожа Сұлтанқожаұлының өлеңдері поэтикалық тілі мен құрылымы, тақырыбы мен идеялық мазмұны жағынан әдебиет тарихынан ойып орын алатын рухани мұраларымыз санатындағы дүниелер. Ол өзінің туынды-

ларында қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтарды, замана шындығын жырлады, адамгершілікке үндеді, өмір туралы философиялық тұжырымдар жасады, ақындық пен өлең сөз турасындағы көзқарастарын танытты.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қазақ және Шығыс әдебиетінің өзара байланысына тоқталыңыз.
2. Толғау жанрының ерекшелігін айтыңыз.
3. «Ілімге толса көкірек» толғауындағы жақсы мен жаман, адамдық пен надандық аражігін ажырата көрсеткен пайымдарын тарата баяндаңыз.
4. «Әдебиеттегі дидактикалық сарын» ұғымын ақын толғаулары негізінде талдаңыз.
5. «Майлықожа мұрасындағы адамгершілік мәселелер және казіргі заман жастары» тақырыбында пікір бөлісіңіздер.

Әдебиет теориясы. Толғау – қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарының ауызша поэзиясында кең тараған жанр. Толғау тектес сөз үлгілерін қырғыздар «санатна-сыятырлар», құмықтар «ойлу йырлар», башқұрттар «қобайыр» деп атайды. Ноғай мен құмық әдебиетінде ерлік толғауы мағынасында қолданылады. Толғаудың жанр ретінде қалыптасуы аталған халықтар әлі бөлініп үлгермеген 13 – 14 ғасырларға сәйкес келеді. 15 – 19 ғасырлардағы қазақ поэзиясында ерекше өркендеп, өзінің жоғары даму сатысына жетті. Толғау тарихы жыраулық поэзияға тікелей қатысты. Көрнекті өкілдері Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар, Дулат, Махамбет, Базар, т. б. Генетикалық жағынан магиялық функциясы болғаны байқалады. Хандық дәуірде аса зор идеологиялық мәнге ие болды. Толғауда терең азаматтық әуен, ірі қоғамдық, әлеуметтік, саяси философиялық тақырып ерекше орын алады. Негізгі бейнелеу тәсілі – дидактика. Толғауда кейде күрделі, көлемді лирикалық туынды, тіпті сюжетсіз поэма дерліктей сипат алады. Құрылысы тирада пішінді, буын саны аралас, кейінгі даму кезеңдерінде өзгеріске ұшырап, біртіндеп тұрақталған. Толғау ауызша дамып, біздің

заманымызға ауызша жетті. Бір мақам мен музыкалық аспаптың сүйемелдеуінде орындалады. (*«Әдебиеттану терминдері сөздігінен»*)

Толғаулары

«Өлмек парыз, – деп айтар, – тумақ сүндет»,
«Мойынға ораза, намаз, – дейді, – міндет».
Алымдар орындауды мәжбүр етер,
Адамға Мұхамбетке болған үмбет.
Егер де намаз палуан пасық шықса,
Олардан ыбырат алып жұрт не білмек?
Мың ірәкәт намаздан артық деген,
Кісіге істеген бір ізет – үрмет.
Көрсетілген нұсқада әр түрлі іс,
Білмегің өз шаманды әбден дұрыс.
Жамандарға парықы білінбейді,
Арзан, қымбат бағасы, алтын мен мыс.
Алымдардың уағыз кітабында,
Тағдырға жазылған іс болады – мыс.
Деп айтқан мың реттік әжіліктен,
Артық деп халыққа қылған бір әділ іс

Дүниеге мейман көңілім,
Мақтансам дауа тілерсің.
Өлшеніп берген өмір бар,
Уақытыңмен жүрерсің.
Кейбір күнде қапа боп,
Кейбір күнде келерсің.
Бір қалыппен еш бенде
Бітіре алмас үлесін.
Көлеңкелі бұлыттай
Көшпелі болған дүниесің.
Ажал келсе жатқызар,
Маңдайдан басқан ұйқыдай.
Бендені дәулет мас қылар,
Қырауды кешкен жылқыдай.
Бауыры бүтін, басы есен,
Сағынар ауық – күлкіні-ай.

Қызықтырған тұлкідей,
Дүние өтер бір күні-ай.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ **(1845-1904)**

Қазақ әдебиетінің классигі Абай шығармашылығы ұлттық сөз өнеріндегі ерекше құбылыс. Ұлы ақын 1845 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Шыңғыс тауының бауырында өмірге келді. Әжесі Зере, анасы Ұлжан, әкесі Құнанбай тәлім-тәрбиесі ақын тұлғасының қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Ауыл молдасынан сауатын ашып, Семейдегі Ахмед Риза медресесінде, «Приходская школада» білімін ұштайды. Өзіндік ізденісімен әлем әдебиетінің классикалық үлгілерімен танысады.

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы Қиыннан қиыстырар ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Тептегіс, жұмыр келсін айналасы» деп жырлаған ақын өлең мен өнер құдіретіне жаңаша эстетикалық көзқарас дарытты. Ақындық өнер, ақындықтың әлеуметтік өмірдегі мән-мағынасына жаңаша көркемдік танымда қарады. «Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау. Өттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса, Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау!» деген сөз зергері поэзияға қойылар жаңа көркемдік шарттарын қойды. Аталған ақын жыраулар поэзиясының сөз дестесін қуаттай отырып, түр кестесіне сыни-эстетикалық таным биігінде қарады. З.Ахметов «Абайдың өзі кей ақындарды сынайтынын еске алсақ, мұның басқалармен өнер өлшесу, өзінің поэзиядағы ұстаған бағытын, әкелген жаңалығын терең түсіну мақсатынан туғаны хақ» деп жазады.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп егілген Абай халқының қайғы-қасіретіне күйінді. Заман өзгеру үшін өзің өзгер деген кемел ойларын ұлт санасына құяды.

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол», «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» өлеңдерінде өнердің көркемдік қуатын, эстетикалық мұратын жоғары бағалайды. «Адамның кейбір кездері» өлеңінде ақынның қоғамдық міндеті, ақындық шабыттың тылсым құдыреті, шығармашылық психологиясы көрініс тапқан.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласымен Абай ақындығының құбылысына үңілді. «Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ». Міне, осындай мақсаты айқын әдеби-эстетикалық бағалаушылық сипатта басталатын А.Байтұрсынұлы мақаласы Абайдың ақындық даралығын, шеберлігін талдаудағы тереңдігімен құнды.

А.Байтұрсынұлы ақынның өлең сөзге қояр биік эстетикалық талабын саралай келіп, шынайы хас суреткердің тұлғасында тоғысып жатқан мынадай қасиеттерді екшейді. «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; Ұнамды, орынды, дәмді болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған».

Әдебиет теориясы. Эстетика (грек. *aisthetikos* – сезіну, сезімдік) – адамның дүниені эстетикалық тұрғыдан ұғынып-түсіну заңдылықтары туралы, әсемдік заңдарын арқау еткен шығармашылықтың мәнісі мен формалары туралы ғылым. *Өнер* – мәдениеттің маңызды саласының бірі. Сондықтан болар, «өнер – мәдениет айнасы» деген қанатты сөздің қалыптасқандығы... Өнердің шынайы мәнінің діңгегі – сұлулық, әсемдік. Сұлулық, әсемдік – адамды ерекше бір жан ләззатына бөлейтін сезім тудыратын қасиет. Соның нәтижесінде, өнер көңіл күйді, сезімді білдіреді, соларға тікелей байланысты. Өнер адамды имандануға, жан дүниесімен біртұтас нұрлануға бастайды. Өнердің басты мақсаты – қандай да бір жетілу, кемелдену үлгісін,

мұратын (идеалын) беру әрі соған адамды талпындыру, құштар ету.

Өнер философиясы, өнер ілімі болып табылатын эстетика үшін де жоғарыда аталған мақсаттар бірінші маңызды болмақ. Ендеше, эстетиканы оқытудың, яғни эстетикалық тәрбиенің басты мақсаты – адамдарда өзінің айналасындағы сұлулықты көре, сезіне білу, бағалай және қабылдай білу қабілетін арттырып, сұлулық заңдарына сәйкес өмірді жаңартып, өзгертіп отыру.

Эстетика этикамен өнер мен өнегелілік қалай байланысты болса, солай тығыз байланысты. Өйткені өнер адам сезіміне әсер ете отырып, оны адамгершілік, ізгілікке тәрбиелейді. Көркемдікке сүйсіну, соны тамашалаған сәтте сезімге бөлену барысында жанымыз тазарады. Жан тазалығы – ар тазалығы. Олай болса, эстетикалық тәрбие – имандылық, ғибраттылық тәрбиесінің бір тарауы. (*Уикипедия ашық энциклопедиясынан*).

Классикалық әдебиет (латынша classicus-ең үлгілі) – бұрын-соңды жасалған идеялық мазмұндылығы және көркемдік дәрежесі тұрғысынан ең жоғары бағаланған әдебиет үлгісі. Халықтың кемеңгер ақыны, жазушысы жасаған қоғамдық мәні мен көркемдік сапасы жоғары саналған шығармалар классикалық әдебиет қорына жатады. Классикалық әдебиет барлық кезде де биік адамгершілік, ағартушылық және жалпы халықтық ізгі идеяларды ту етіп, көркем шығарманы дүние жүзілік мәні бар нағыз өнер туындысы дәрежесіне көтеріп келеді. Классикалық әдебиет әр халықтың тарихында әрқалай, бір елде ерте, бір елде кеш дамыған. Мысалы, грек классикалық әдебиеті біздің заманымыздан бұрын 5-ғасырда пайда болса, ежелгі Римде 1 ғасырда, Қытайда 8 ғасырда, Орта Азия және Таяу Шығыста 9-12 ғасырда, Францияда 17 ғасырда, Россияда 19 ғасырда дамыды. Қазақ классикалық әдебиеті де 19-ғасырда пайда болды. (*Уикипедия – ашық энциклопедиясынан*).

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Абайдың өнерге қояр эстетикалық талғамына тоқталыңыз.
2. Абай өзіне дейінгі поэзияға неліктен сын көзімен қарады?
3. Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» мақаласының маңызы неде?
4. Ақынның «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңіндегі эстетикалық таным-талғамға өз көзқарасыңызды білдіріңіз.
5. «Абай ақындығы және қазіргі жастар поэзиясы» тақырыбында ой бөлісіңіздер.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі хаят, хәдис – сөздің басы,
Қосарлы бәйітмысал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы.

Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мүнәжәт уәлилердің зар наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар даңдақ.

Ескі бише отырман бос мақалдап
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тындар едің әр сөзін мыңға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз, жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме, көп жамандап.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан қуған, малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап,
Қусың десе, қуанып жүр алшандап.
Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп «жау мұндалап».

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.

Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол

Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол,
Қаза көрген жүрегі жаралы –ол,
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл,
Қыз таныстыр, қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынаменде, жар-жар мен бет-ашар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?

Бала туса, күзетер шілдеhana,
Олар да өлең айтар шулап жана.
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың, бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең.

Өлеңді айтпақ түгіл ұға алмайсың,
Айтсаң, да, үдесінен шыға алмайсың.
Сен білмейді екен деп айтпасын ба,
Неге мұнша сіресіп құп алмайсың?

Өлең деген – әр сөздің ұнасымы,
Сөз қосарлық, орайлы жарасымы.

Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе,
Оған кімнің ұнасар таласуы?

Қарны тоқ қаса надан ұқпас сөзді
Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді
Қадірін жақсы сөздің білер жанға,
Таппай айтпа оған да айтар кезді.

Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан.
Сүйінерлік адамды құрмет қыл,
Аулақ бол әнін сатып нәрсе алғаннан.

Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ,
Ондай жерде сөз айтып болма мазақ.
Біреуі олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі жамау, бірі құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау!

Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа
Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа,
Адам ойы түрленіп ауған шақта.
Салған ән – көлеңкесі сол көңілдің,
Тақтысына билесін ол құлаққа.

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды.
Бұл дүниенің, ләззаты бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Адам аз мұны біліп ән саларлық,
Тыңдаушы да аз, ол әннен бәһра аларлық.
Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?

Көбінесе ән басы келеді ащы,
«Кел тыңда!» деп өзгеге болар басшы.
Керім толғап, тауысар қаңғыр-күнгір,
Сол жеріне ойыңмен араласшы.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда көңілдің өсері бар.

Білімдіден аяман сөздің майын,
Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын.
Ездің басы қаңғырсын, ердің көңілі
Жаңғырсын деп ойладым айтқан сайын.

Көкірегінде оты бар ойлы адамға
Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын.
Өмірдің алды – ыстық, арты – суық,
Алды ойын, арт жағы мұңға жуық.
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық.
Жаманға «жар» деген-ақ ән көрінер,
Жақсы ән біле айтуға кім ерінер?
Жарамды әнді тыңдасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көңілің көтерілер.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ (1858-1931)

Шәкәрім Құдайбердіұлы 1858 жылы Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы Қарауыл ауылында туған.

Құнанбай ұлағатында тәрбиеленіп, Абайдың ақындық мектебінен тағылым алады. Әлем мәдениетін, әдебиетін терең игереді. Араб, парсы, түрік тілдерін меңгереді. Шығыс, Батыс ғұламалары шығармаларымен танысып, поэзия, прозада классикалық туындылар жазды. Діни білім, философиялық ой-толғанысы тереңдігі «Мұсылмандық шарты», «Үш анық» еңбектерінде көрініс тапқан. «Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі», «Қазақтың түп атасы» шежірелерімен ұлт тарихының тереңіне үңілді. Көркем аудармада А.С.Пушкиннің «Дубровский», «Боран», Бичер Стоу Гариеттің «Том ағайдың балағаны», Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» шығармалары, Хафиз ғазалдарын аударды.

Қазақтың жаңа сипаттағы әдебиетінде жанрлық түрлердің орнығуына «Әділ-Мария» философиялық романымен үлес қосты. Ақын поэзиясы Абайдың сыншыл реализмін дамытудағы көркемдік-эстетикалық қуатымен дараланады. Тұңғыш өлең жинағы «Қазақ айнасындағы» (1912) «Қазағым», «Қазақ», «Тағы сорлы қазақ», «Партия адамдары», «Еріншек», «Ескіден қалған сөз теріп», «Сәнқойлар», «Анық пен танық», «Шаруа мен ысырап», «Адамдық борышың» т.б. өлеңдерінде отаршылдықтағы ұлтын оянуға үндеп, ар іліміндегі ғылым жолына нұсқады. «Мен жетпіс екі жасқа келгенше» деп басталатын қара сөзбен жазылған философиялық ой-толғанысында «Адам өмірін қалай түзеуге болады? Адам қайткенде тату тұра алады? Ойлы, саналы адамдардың ғасырлар бойы миын тыныштатпай, өмірін сарп еткен, әлі де сан адамдардың арын қозғап, ойларын тыныштатпайтын осы сұрақтар» дей келіп, «Бізше, адам өмірін түзеуге, барлық адамдар тату тұруға негізгісі – адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл болуға

керек, Дүниеде бұл үшеуі үстем болмай, адам баласына тыныштық өмір сүруге мүмкіндік жоқ» деген көзқарасын білдірді. «Ар білімі» деген білім оқытылуға керек» деп адамзаттық гуманизмді мұрат тұтты.

«Қалқаман-Мамыр» 1912 жылы Семейде «Жәрдем» серіктігінің баспасында басылған. «Қалқаман-Мамыр» дастанын Шәкәрім «тарихи хикая» деп атаған. ХҮІІІ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ даласы, халық басына қасірет әкелген қайғылы, зарлы заман жоңғарлар шапқыншылығы көріністері поэмаға арқау етіледі. Шығармадағы бас кейіпкерлер – Қалқаман мен Мамыр аталас жандар. Мамыр кішкентайынан ұл орнына тәрбиеленіп, астына жарау ат мініп, қолына құрық іліп жылқы бағып, ештеңеден тарықпай өскен байдың қызы. Әкесі Мәмбетей – ел ішіндегі ықпалды адамдардың бірі. Ауқатты әкенің қаһары мен дәулетінен жасқанған көпшілік Мамырды қыз бала деп айта алмайды. Бірде Мамыр мен Қалқаман жылқыда кездесіп, еркін сөйлеседі. Өңгіме үстінде жігіт қызға жұмбақ мысал айтады. Зерделі қыз жігіттің жұмбақтай айтқан сөзін түсінеді. Осы сәттен бастап, жастардың арасында сүйіспеншілік сезімі орныға бастайды. Поэмадағы осындай көріністер шыннайы, халықтық сипатта танылады. Екі жастың сезімдерін жұмбақтай жеткізуі, екеуіндегі инабаттылық, ұлттық мінез-болмысы нанымды көрінеді.

Қалқаман мен Мамыр ауылдың күнбатыс шетіндегі камыстың бойында жолығады. Бұл кезде Мамырды айттырып қойған. Бір жағынан екеуі аталас туыс. Осы күрделі мәселелерді шешуде, сырласу үстінде қос ғашықтың ақыл-парасаты танылады. Олар берік, ортақ шешімге келеді. Қалқаман *«Мамыр-ау айтып тұрсың әлденені, Шариғат қосады екен немерені. Қайғы ойлап, жаман ырым айта берме, Алаңсыз сүйген болсаң анық мені, –* деп жұбатады. Бұл жайға қанық болған ел дүрлігісіп, Әнет бабаға келеді. Елге сыйлы дана қарт қандай шешім айтарын білмей қатты киналады. Мәмбетей жағы елдің атына таңба түсірмей, екі жасты өлтіруді талап етеді. Ал, жігіт жағы бұған қарсы. Оқиғаның барысы трагедиялық шешімге жақындай түседі. Мамырды өзінің ағасы, Мәмбетейдің батыры Көкенай

садағының оғына байлап мерт етеді. Поэмадағы негізгі ой арқауы – Мамыр мерт болып, өзі оққа байланан соң, Қалқаманның оқшауланып кетуі. Оның себебі қоғамдағы әділетсіздік, ескілік психологиясы.

«Қалқаман-Мамырдағы» әр кейіпкердің іс-әрекеті өз заманына сай психология арқауында көрінеді.

Әдебиет теориясы. Абай мектебінің

ақындары, Абайдың ақындық мектебі. Мұхтар Әуезов зерттеу еңбектерімен де, көркем шығармадағы бейнелерін суреттеп жеткізуімен де Абайдың шәкірттерін танудың жолдарын қарастырды. Бірақ мұндай танымдық көзқарасты тұрақтандыруға жасаған әрекеттері қатты сынға ұшырады. 1953 ж. қаңтар айында «Правда» газетінде «Сынау орнына мадақтау» деген мақаланың жарық көруі Әуезовті «Менің кателерім жайында» деп аталатын түсініктеме хатын жазуға итермеледі. Бұл хатта ол әдеби беталысы мен Абайдың ақын шәкірттеріне қатысты мынадай еріксіз мойындауларға барды: «...бірінші Кенесары Қасымов қозғалысына байланысты мәселеде, екіншісі Абай мектебі дейтін мәселеде және үшінші осы аталғандарға жалғас патриархалдық-феодалдық салт-сананың кейбір адамдарын дәріптеу меселесінде... Абайдың ақындық мектебі бар деген өзімнің көптен келе жатқан, кейін анықталған аса бір теріс түсініктерім бойынша, «Абай» романына жалғастыра «Ақын аға» деген кітап жаздым. Осы кітапта романның жағымды адамының бірі етіп, Көкбай деген реакцияшыл кертартпа ақынды бейнеледім. Осы айтылғандарға байланысты «Абай мектебі» дейтұғын мәселе жөніндегі өз (кателерімнің тамырын ашу кажет деп білемін) (папка №464, 3-5-беттер). Сөйтіп «Правда» газетіндегі мақаланың жарға жығарынан қауіптенген жазушы өзінің өмір бойы зерттеуі нәтижесінде тапқан танымдары мен кейбір туындыларынан бас тартуға дейін барды. 40-жылдардың аяғы мен 50-жылдардың басындағы теріс саясат Көкбайды ескішіл, молда, Тұрағұлды байшыл, алашордашыл десе, Әріп, Әсет тағы басқаларын айыптар міндері дайын тұрды. Ал Мұхтар Әуезов бұл кезде Абай шәкірттерінің

әдебиет тарихынан алар орнына қарап, олардың өзіндік ерекшеліктерін айқындарлық пікір қалыптастырған еді. «Шәкірт» деген сөз аталған жерде «ұстаз» деген сөздің тұратынын, олай болса, аға ақындар мен іні ақындардың буыны құралатынын айтты. Аға ақын Абайдың беталыс-бағыты, стилі, идеясы, өз халқының әдебиетіне енгізген жаңалықтары ұстаз боларлық дәрежеге көтерілгенін, таланты да, ағартушылық, әлеуметтік көркемдік масштабтағы деңгейі де жоғары екенін, қай жағынан алып қарағанда да, ол шәкірт ақындарға аға боларлық тұлғалық бітімін дәлелдеді. Абайдың айналасындағы ақындарды ауызға алғанда, алдымен Көкбай есімі бұрынырақ түседі. Тағы бір ауыз толтыра айтатын шәкірттің бірі Шәкәрім болса, оның шығармаларын талдаудың, сол кездің бағасы өлшемімен атын атаудың өзі жақсылыққа апармайтын. *(Уикипедия – ашық энциклопедиясынан)*

Ақындық орта – ақынның қаламгер ретінде қалыптасып, шығармашылық жолының кемелденуіне жағдай туғызатын, талант қырларының жан-жақты ашылуына және көпке мәшһүр болуына мүмкіндік жасайтын әдеби орта, ақынның айналасы. Әдетте қандай қаламгер болмасын, белгілі бір ортаның, қоғамдық-әлеуметтік ортаның аясында өмір сүріп, еңбек етеді. Ақын шабытының ашылуы мен талантының толысуына, шығармаларының тақырыптық жағынан баюына, ақынның көркемдік шеберлігінің ұшталуына бірден-бір игі әсер ететін де – осы әдеби орта. Ақындық орта – кең ауқымды ұғым. Ол бір жағынан ақынның шығармашылық тұрғыдан қалыптасуына әсерін тигізген негізгі рухани қайнарларды ғана емес, ақынның тікелей маңында жүрген әріптестерін, солардың айналасындағы рухани-мәдени ахуалды да қамтиды. Сондай-ақ, ақынның поэтик, дәстүрін жалғастырған өкшелес ізбасарлары да осы ортаның өкілдері саналмақ. *(Уикипедия – ашық энциклопедиясынан)*

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Абайдың ақындық мектебін қалай түсінесіздер?
2. Шәкәрімнің тұңғыш өлең жинағы неліктен «Қазақ айнасы» деп аталады?
3. Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» мақаласының маңызы неде?
4. Ақын ұсынған «Ар ілімін» қалай ұғынасыздар?
5. «Қалқаман-Мамыр» поэмасындағы басты кейіпкерлерге мінездеме беріңіздер.

Қалқаман-Мамыр

Бұл әңгіме 1722 жылы біздің Орта жүз қазағы Сырдария бойында жүргенде болған анық іс. Біздің қазақ қалмақтан жеңіліп, «Ақтабан шұбырынды» болғаннан бір-ақ жыл бұрын. Қалқаман– Мамырдың ісіне ескі қазақтар теріс көзімен қараса да, осы күнгі көңілінің көзі ашықтар жаза-сыз екенін біліп, дұға қылса керек. Өлгенді тірілтпесем де, өшкенді жандырғандай болсын деп, биыл жүз тоқсан жыл болып, ұмытылған істі алдыңызға қойдым. Бұл әңгіме ақсақал аузынан да қалып бара жатыр. Сол асықтардың өзі кетсе де, ізі жоғалмасын дедім – біздің де ізіміз жоғалатынын ойлап.

Өткен іс – ойға күңгірт, көзге танық,
Көрсесе де, білгенге бәрі қанық.
Мың жеті жүз жиырма екінші жыл
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық.

Әнет бабаң – Арғынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молла, ғұламасы.
Орта жүзге үлгі айтқан әділ екен,
Сол кезде тоқсан беске келген жасы.

Кішік деген – бабаңның өз атасы,
Мәмбетей – ол Кішіктің бір ағасы.
Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір,
Қатаған Тұрсын ханның ханышасы.

Біздің жетінші атамыз Әйтек деген
Бабаңның бір туысқан інісі екен.
Әйтектің бәйбішеден жалғызы – Олжай,
Токалынан – Байбөрі Қалқаманмен.

«Бәкең» деп атап кеткен Байбөріні,
Бұл сөзім ертек емес, сөздің шыны.
Бір қыз үшін Қалқаман елден кеткен
Соның жайын айтайын тыңда, міні:

Мәмбетей өсіп, өнді бара-бара,
Сол таптан бір бай шықты жеке-дара.
Сол байдың он бес жасар қызы Мамыр
Әрі сұлу, әрі есті, еркекшора⁴.

Онан басқа бала жоқ әлгі байда,
Оны қыз деп еш адам айту қайда.
Байдың көңілі жабырқап қала ма деп,
Жұрт жүрді құда болам дей алмай да.

Қалқаман қыз айттырмай жүреді екен,
Мамырды жас күнінен біледі екен.
Асықтығын айта алмай іштен жанып,
«Құрбымыз» деп құр ойнап-күледі екен.

Мамыр жылқы бағады күндіз барып,
Тымақ киіп, қолына құрық алып.
Қалқаман Мамырменен малда жүріп,
Біраз сөз сөйлесіпті, кез боп қалып.

Жігіт сонда қызға өзін сүйдірмекке,
Асық болса оны да күйдірмекке,
Жұмбақ мысал сықылды бір сөз айтты,
Көңіліндегі мақсұтын түйдірмекке:

– Ей, Мамыр, адамды Алла жаратыпты,
Хауа Ананы адамға қаратыпты.

⁴ Еркекшора – еркек балаша киінген қыз (автор).

Бірін еркек, біреуін әйел қылып,
Екеуінен көп жанды таратыпты.

Құдай неге қылмаған адамды тақ,
Балаларын өзінен өстіріп-ақ.
Хауа Ананы жаратуда мақсұты не?
Сол арасын білуге ақылым шақ.

– Ей, Қалқаман, тегі жоқ құдай жалғыз,
Мұқтаж емес жолдасқа, тіпті армансыз.
Адамзатқа көмексіз, махаббатсыз
Өмір қызық дегенді естен қалғыз.

Жоқ болса махаббатты бір сүйгенің,
Ойлашы, керегі не дүниенің.
«Сүйсін, жолдас болсын» деп жаратты Алла,
Бұл туралы білгенім осы менің.

– Тауып айттың, Мамыржан, ұқтым жайын,
Сүйтсе-дағы тағы бір сөзім дайын.
Махаббатты жарым жоқ, жәрдемшім жоқ,
Өлейін бе, қайтейін, кімге айтайын?

Қалқаманның мақсатын Мамыр білді,
Аз ойланып, үндемей сабыр қылды.
Жылы жүрек өзіне жар тапқандай,
Тыншымады, тулады, жүз құбылды.

Қызарды, бір ағарды байдың қызы,
Бетке шықпай тұра ма жүрек ізі?
Іші ыстық, сыртқы дене суық тартып,
Салқын термен мөлдіреп нұрлы жүзі.

Аздан соң Мамыр айтты: – Ей, Қалқаман,
Байқадым сөз аяғы бізге таман.
Қазір жауап берерлік уақытым емес,
Сүйтсе де үміт үзіп өлмек жаман...

Соны айтып амандасып Мамыр кетті,
Күн сайын Қалқаманнан сабыр кетті.
«Мамыр бүгін қыздарша киінді» деп,
Қалқаманға бір күні хабар жетті.

Қуанды атқан оғым тиді ме деп,
Мен үшін қыз киімін киді ме деп.
Қауіп шіркін тағы да ойлатады,
Менен басқа біреуді сүйді ме деп?

* * *

Ол кезде жерге талас қазақ, қалмақ,
Атысып, ауыл шауып, жылқыны алмақ.
Бір соғыста қалмақты қазақ жеңіп,
Тобықтының бәрі де тойға бармақ.

Той қылған Орта жүзде Сәмеке хан,
Жиылды той болған соң бірталай жан.
Бай-бәйбіше, үлкендер сонда кетіп,
Жас жігіт, қыз-келіншек үйде қалған.

Қазақта бастан⁵ деген бір ырым бар,
Мал сойып, жастар ойнап, бір жиылар.
Қалқаман: «Бастан қыл», – деп қызға келді,
Азар болса бір тоқты шығын шығар».

Сойғызды Мамыр сонда тоқтыны әкеп,
Ойнады қыз-бозбала етінен жеп.
Оңашада Қалқаман Мамыр қызға
Ымдады «бір жауабың болмай ма?» деп.

Айтса да қыздан жауап үміт етіп,
Есітпеген кісі боп қалды кетіп.
Сүйтсе де сондағы айтқан сөзі мынау,
Еш адамға елеусіз өлеңдетіп:

⁵ Бастан – әке-шешесі үйде жоқта қыз-бозбала мал сойып, құрбыларын жиып ойнайды (автор).

– Ауылымның күнбатысы қалың қамыс,
Бүрсігүннен арғы күн болады алыс.
Жас кісіде бар болса жігер-намыс,
Болып кетіп жүрмесін жатпен таныс.

Солайша жауап берді Қалқаманға,
Бұл сөзі байқалмады басқа жанға.
«Бүрсігүні қамыстан жолықпасаң,
Мен саған жоқ,— дейді ғой,— байқағанға».

Қалқаман оймен шешті қыздың сөзін,
«Таптым» деп шешуінің анық өзін:
Бүрсігүні күн бата сол қамысқа
Келіп кірді «сол ғой,— деп,— айтқан кезің».

Ел жата қыз да келді шоқ қамысқа,
Қалқаман айтты сонда көзтанысқа:
– Бүгін кешке осынан жолықпасаң,
Кетемін деп неге айттың тіпті алысқа?

– Ей, Қалқаман, аңғалсың аңқылдаған,
Біржолата келген жоқ Мамыр саған.
Тағдыр бізді қоспады, айып етпе,
Ертең құда түседі біреу маған.

Кеше білдім төбемнен ұрғандығын,
Құдалықтың дап-дайын тұрғандығын.
«Бүрсігүннен кешіксең жауап жоқ» деп,
Сол еді сөз ишарат қылғандығым.

Әке берсе, қыз болмас кімге қатын,
Қайтейін сенде-ақ еді махаббатым.
Еркекше киімімнен ұялам деп,
Уақыт өтті, сол болды қатты оғатым.

Алдыңа кешу сұрай келіп тұрмын,
Көзге тірі болсам да, өліп тұрмын,
Қалқаман, осы саған қоштасқаным,
Денемді емес, жанымды беріп тұрмын.

– Ей, Мамыр, бұл іс оңай, алдамасан,
Зорлық жоқ өзің сүйіп таңдамасаң.
«Ер жеткен қыз еркімен ерге тиер» –
Молдалардан есіттім әлдеқашан.

Мамыр-ау, мені сүйсең, кетпе жатқа,
Құдайға хақ, ісім жөн шарифатқа.
Басы – бабаң, аяғы – шала молда,
Бәріне анық оқыған жамағатқа.

– Қалқаман, рас болса айтқан сөзің,
Сен үшін келіп тұрмын, көрді көзің.
Сүйген жарым, сүйенген жаным – сенсің,
Не қылсаң да біле бер, мейлің өзің.

– Олай болса, кетейін қазір алып,
Тұрсақ жазым болармыз қапы қалып.
Азар болса мал алар, адам алмас,
Тобықтыны жиырмай бара салып.

– Қыз алған жоқ жақыннан Тобықты әзір,
Өлтірем деп жүрмесін бізді қазір.
Өзімді аяп тұрғам жоқ, сізді аяймын,
Сен сау болсаң, болар ем мен-ақ нәзір.

– Мамыр-ау, айтып тұрсың әлденені,
Шарифат қосады екен немерені.
Қайғы ойлап жаман ырым айта берме,
Алаңсыз сүйген болсаң анық мені.

Мамыр айтты: – Мен сенсіз тірі тұрман,
Үш қайырдым сөзіңді мен антұрған.
Бір Құдайға сыйынып ал да жөнел,
Жолыңда өлсем разымын, жаным құрбан.

Алдандырдым мен Сізді сөзбенен құр,
Тәуекел деп Аллаға тез, жылдам жүр.
Заман қандай болар деп дайындап ем,
Боз жорға атым белдеуде ерттеулі тұр.

Мінді де екі ғашық кетіп қалды,
Ауылға бір сағатта жетіп барды.
«Не де болса қылдым,— деп,— бір жұмысты»,
Бара сала Олжайға кісі салды.

Олжай барды бабаңа түн ішінде,
Қысылшандық бар еді жүрісінде.
Бабаң басын көтеріп Олжайға айтты:
«Неге келдің, асыққан жұмысың не?»

— Қалқаман қашып келді Мамырды алып,
Қапы болдық өзгеміз білмей қалып.
Алыс жерге кетсін бе, тоқтасын ба,
Ақыл сұрай келіп ем сізге салып.

Бабаң мұны есітіп қайғы жеді:
— Бір жаман түс көріп ем бүгін,— деді.
Бітімсіз іс кез болып қалар ма екен,
Көкенайдың мінезі қатаң еді.

Көкенай — Мәмбетейдің бастаушысы,
Өзі батыр, мінезі қатты кісі.
Сол кісінің алдынан тараушы еді,
Бабаңнан соң бұл елдің көп жұмысы.

Бабаң айтты: — Кете алмас бір жас бала,
Тобықтыға хабар қыл бара сала.
Болар іс болған шығар, малды аяма,
Өзі оңдасын ақырын хақ тағала.

Тобықты, Қанжығалы, Бәсентиін,
Атығай, Қарауылмен бәрі жиын.
Бабаң хабар айтқан соң ел жиылды,
Сүйтсе де сөз аяғы болды қиын.

Мәмбетей жатып алды ырық бермей,
«Қалыңмал ал, біт» деген сөзге көнбей.

«Қалқаман мен Мамырды өлтірмесе,
Кетеміз,— деп,— бабаңды тіпті көрмей».

Бабаң айтты: «Өлтірер жұмыс емес,
Таспен атып өлтірмек бұл іс емес.
Біреудің некелісін бұзбаған соң,
Қанына ортақ болу дұрыс емес».

Көкенай тағы көнбей жатып алды,
Бітім болмай неше күн жұрт сандалды.
«Қалқаман мен Мамырдың дауындай» деп,
Мақал болып бұл елге сонан қалды.

* * *

Бітім болмай созылды сөз аяғы,
Белгісіз кімнің соры, кімнің бағы.
Бір күні төркініне амандаса
Мамыр келді, тағдыр ғой ол баяғы.

Көкенай бітпей жүрген сөзді ұзайтып,
Сол күні келген екен аңнан қайтып.
«Анау бір топ жаяу кім?» деп сұраса,
«Ол – Мамыр» деп, бір қойшы қойған айтып.

Ести сала садағын қолына алды,
«Мамырдан аулақ жүр» деп айғай салды.
«Ұялмай жүзіқараның жүргенін» деп,
Аямай дәл жүректен атып қалды.

Бүкшиіп, иман айтып, қаны қашып,
Қолтығын қолыменен тұрды басып.
Бейшара бір-екі ауыз тілге келді,
Өзін атқан кісімен арыздасып:

– Көкенай, қарғамаймын, сөзіме бақ,
Ісім жөн, бір құдайға көңілім хақ.
Мойныңа менің қаным халал болсын,
Болма енді Қалқаманның қанына ортақ.

Кешікпей мен өлемін, сен тірісің,
Іс емес құдай кешер қылған ісің.
Өлтіртпе, тілегім сол, Қалқаманды,
Барасың тәңір алдына, білемісің?

Екі қан ауыр болар бір өзіне,
Сүйсінбе бұл рақымсыз мінезіңе.
Айырған екі асықты оңа ма екен,
Деп тұрсың алғыс айтар кім өзіңе?

Тілегім келді орнына, арманым жоқ,
Артында Қалқаманның қалғаным жоқ.
Мені сен өлтіргенмен жасармайсың,
Сүйткенмен жас жанымды алғаның жоқ.

«Қалқаман, аман бол!» – деп көзін ашты,
«Алла» деп алақанмен бетін басты.
Қоштасып қасындағы қатындарға
Опасыз бұл жалғанға амандасты.

* * *

Көкенай жиды барып Мәмбетейді,
«Өлтірдім тентегімді өзім» дейді.
Бабаң кісі салды дамыл бермей;
«Ол неге Қалқаманды өлтірмейді?!

Жақыным қызымды алды, ұнамаймын,
Қорлыққа тартып алған шыдамаймын.
Егер де Қалқаманды тірі қойса,
Ел болып Кішікпен бас құрамаймын.

Оллаһи, біз кетеміз, қазір ауып,
Менен басқа туысқан алсын тауып».
Бұл хабар Тобықтыға жеткеннен соң,
Сөзінен елдің бәрі қылды қауіп.

Бабаң айтты: «Ел бітпес оныменен,
Жүрелік шариғаттың жолыменен.
Бір еркек, бір қатынның құнын алсын,
Мәмбетей разы болсын соныменен».

Көнбеді Мәмбетейлер оған тағы,
«Ауамыз біз болсақ,— деп,— қор қылмағы.
Әнет бабаң әділет қылмаған соң,
Көз көрмеске жат болып кеттік-дағы».

Көп берген түкке тұрмай қалың малы,
Ем болмады жалынып айтқан жалы.
Тобықты осы сөзге қақ бөлініп,
Болысты Мәмбетейге Қанжығалы.

— Ей, Баба, тәңірге аян адал ісің,
Сүйтсе де ел бүлінер бір бала үшін.
Болған соң қазақ та — жау, қалмақ та — жау,
Бұл елдің обалына қалмаймысың?

Болсын да Мәмбетейдің бір айтқаны,
«Еркек тоқты — құрбандық» деген кәні.
Қалқаман Тобықты үшін жанды қиса,
Кетпей ме шаһит болып оның жаны?

Сол сөзге аударылды жұрттың бәрі,
Не қылсын көп наданға жалғыз кәрі.
«Кеселі көпке болып жүрмегей» деп,
Бабаңның шын кейіген шықты зары.

Салған соң өңкей надан көптік күшке,
Қалыпты қайран бабам қиын іске.
«Бір Алла, өзіңе аян жүрегім» деп,
Байлапты өлтірмекке ертең түсте.

Бабаңның нұр жүрегі болды мұздай,
Жазасыз жасқа ешкімнің қаны қызбай.
Мысалы көз алдында тұрған жоқ па,
Қойдыңдар Абайға да не қылғызбай?

Аллаға Бабаң сонда сыйыныпты,
Аққан тер нұр жүзіне құйылыпты.
«Қалқаман жүйрік атпен шауып өтсін,
Көкенай сонда атсын»,— деп бұйырыпты.

Өлтірсе, оғы тисе, өзі айтқан жол,
Аман кетсе, түк те жоқ, бітімі – сол!
Мәмбетей шуылдапты разымыз деп,
Осыған тамам Арғын басыпты қол.

Көкенай «кұлдық» деді бұл билікке,
Мәмбетей шығып тұрды бір биікке.
Мінгізді Қалқаманды алып келіп,
Дейтұғын «Арда күрең» бір жүйрікке.

Төгілді көзден жасы көрген жанның,
«Шолағын қарай гөр, – деп, – бұ жалғанның».
Жиылған көп қауымға қарап тұрып,
Қоштасқан сөзі мынау Қалқаманның:

– Ей, жұртым, мен өлемін, сендер қалдың,
Орнына бауыздадың айтқан малдың.
Өз бауырын оққа байлап өлтіртті деп,
Қалдыңдар обалына мына шалдың.

Назасы нақақ жастың қате кетпес,
Деймісің қалмақ сені тентіретпес.
Мамырдан қалған жанның керегі не,
Ісім ақ, қосылармын, еш нәрсе етпес.

Белгілі Мамырдан соң көп жүрмесім,
Тұз-дәмін Орта жүздің жеп жүрмесім.
Жалғыз-ақ Тобықтының дұспандары
Рахымсыз, бауырсыз ел деп жүрмесім.

Қош, Баба, бата бер!» – деп тұра келді,
«А, құдай, сақтай көр...» деп бата берді.
Жөнелді күрең атпен сырылдатып,
Ажалға көпе-көрнеу байлап белді.

Көкенай садақ тартты дүрілдетіп,
Қақ жарды ердің қасын оғы жетіп.
Әйтеуір, ұлы дене аман қалды,
Оң жақта қара санынан өтіп кетіп.

Атының жалын құшып жүріп кетті,
Басына бір төбенің барып жетті.
Бір жеңін көйлегінің жыртып алып,
Аузына жарасының таңу етті.

Ат қойды «а, құдайлап» көп бозбала,
«Ажалдан қақты ғой,— деп,— хақ тағала».
«Той қылып, ат шаптырып ойнаймыз» деп,
Жабылды «үйге жүр,— деп,— бара сала».

Қалқаман айтты: «Тоқта, құрбыларым,
Жоққа есеп осы күнде менің барым.
Аямай елім оққа байлаған соң,
Кетер ме өлгенімше ойдан зарым.

Ел қылып Тобықтыны тұра алмаймын,
Ешкіммен ойнап-күліп жүре алмаймын.
Өлерде аямады, қайда аяйды,
Сендерге енді мойын бұра алмаймын».

Соны айтып қамшы басты күрең атқа,
Қуса да жеткізбепті жамағатқа.
Ұлы жүз Еділбайда нағашысы,
Жөнелді соған қарай – Бұхар жаққа.

Қалқаман сол кеткеннен кетіп қалды,
Халқына Әнет бабаң хабар салды.
Жаз шыға «Қалқаманды іздейміз» деп,
Тобықты ат жаратып дайындалды.

* * *

Мың жеті жүз жиырма үшінші жыл,
Қазақ, қалмақ атысқан, мұны да біл.
Қалмақтың бастаушысы – Суан Раптан,
Өзі батыр, соғысқа тым айлашыл.

Шеп құрып соғысыпты қазақ, қалмақ,
Қорқаққа оңай емес шепке бармақ.

Бабаңның бес баласы садаққа ұшып,
Бұл соғыста қазаққа түсті салмақ.

Қазақты ол ұрыста қалмақ алды,
Үш есенің екеуін қырып салды.
Жеңілген соң тұра алмай Сыр бойында,
Арқаға қазақ ауып кетіп қалды.

Осы жол – бар қазаққа белгілі жол,
«Ақтабан шұбырынды» дегенің сол.
Жаяу жүріп табаны аппақ болып,
Қорлық көріп қазақтың шұбырғаны ол.

Сол себептен Қалқаман қалды ізделмей,
«Іздемейін» деген жоқ, шама келмей.
Ол түгіл Әнет бабаң көшке ере алмай,
Тірідей дөң басында қалған өлмей.

Тұқым бар Қалқаманнан осы күнде,
Шын болса, Ұлы жүздің жүр ішінде.
Өздері Еділбаймыз десе керек,
Білмейді кейінгісі бізді мүлде.

Бар болса Қалқаманның нәсілдері,
Оқыған осы өлеңді талапты ері.
Осында кеп, туысқан – Олжай, Бәкең,
Семейпалат облысы – тұрған жері.

Хан Шыңғыс деген тауда тұрмыз біз де,
Егер де іздесеңдер, сонан ізде.
Тобықтыда Құнанбай қажы десе,
Басты кісі біледі Орта жүзде.

ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТІЛЕУҰЛЫ (1882-1939)

Ақын Тұрмағамбет Ізтілеуұлы 1882 жылы қазіргі Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Тұрмағамбет ауылында өмірге келген. Халық мұрасынан сусындап өскен ақын алғаш Алдашбай ахуннан сауат ашады. Шығыс классикалық әдебиетінен нәр алып өседі. Бұқара қаласында әуелі «Мир араб», кейіннен «Көкілташ» медреселерінде білімін тереңдетеді. Араб, парсы, шағатай тілдерін жетік меңгереді. Мұсылман әлемінің мәдениетімен жан-жақты танысады. Адамзат баласының ортақ мақтанышы саналатын Фирдоуси, Әл-Фараби, Низами, Бабыр, Науаи мұрасымен танысады. «Не жүйрік өтті дүниеден» деген өлеңінде Фирдоусиды жырына қосып, «Шахнамасының» атақты кейіпкері «Үрістем дастан палуанды, Араптарда шығыпты Әзірет Омар, Әлі шерімен. Аплатондай дүниеде, Не жақсы өтті білікті» деп бағалайды.

Қазақ руханиятының Шығыс классикалық әдебиетімен дәстүрлі байланысын орнықтыруға, әдебиетіміздегі діни-ағартушылық бағыттың өріс алуына ықпал етеді. Шығыс әдебиеті сюжеттері негізінде «Данышпан қарт», «Тұтқын қыз», «Рауа бану» өзге де оннан астам дастан жазды.

Фирдоусидің «Шахнамасын» қазақ тіліне нәзира дәстүрінде аударарды. «Бауыңа жеміс ағаш тігіп берем» өлеңінде «Жатырмын ана тілмен етіп өлең, Білуші ем: араб, парсы, рум...» деген ақын «Шахнамаға кіріскенде» өлеңінде «О баста оқыған соң парсы, араб, Хикая жыр жазушы ем соған қарап...» деп аталмыш жауһар туындыны аударуға шынайы шығармашылық шабытпен келеді.

Саналы ғұмырын ұстаздыққа арнаған Тұрмағамбет Ізтілеуұлы 1905-1925 жылы ауыл мектебінде ағартушылық қызмет атқарады. 1936-1937 жылы Қазақстан Халық ағарту комиссариатында ғылыми қызметкер болады.

Саналы ғұмырын ұстаздыққа арнаған Тұрмағамбет Ізтілеуұлы 1905-1925 жылы ауыл мектебінде ағартушылық қызмет атқарады. 1936-1937 жылы Қазақстан Халық ағарту комиссариатында ғылыми қызметкер болады.

Туған халқының рухани әлемін Шығыс мәдениетімен байланыстыруға ерекше еңбек сіңірген ақын 1930 жылдардағы қуғын-сүргінге ұшырайды. Дін, имандылық тақырыбындағы шығармаларына саяси айыптаулар тағылады. Тұтқындалып, Шымкент абақтысына жабылады. Түрмедегі ауыр азаптардан айықпастан қайтыс болады.

«Балаларыма», «Ақыл тон аңдағанға тозбайтұғын», «Ұлдарыма»; «Абайды оқығанда» өлеңдерінде адам өміріндегі оқу-білімнің маңызын жырлайды. «Адамдық іс», «Жаксы мен жаман», «Қабанға қарсы ұмтылма ер дегенге», «Толымды жігіт» өлеңдерінде адам бойындағы ізгі қасиеттер мадақталады.

«Емеспін білгенімді бүркеп қойып, Айтудан ақыл, үгіт сараң болған. Тілегім, тірілікте түбі терең, Құтқару қатарымды қараңғы ордан» деп жырлаған ақын «Адамдық іс», «Арқаңның ауруы не, қозбайтұғын» өлеңдерінде білім мен ғылымды, адамдық ізгі қасиеттерді дәріптейді. Тұрмағанбет Ізтілеуұлы қазақ сөз өнерінде жазбаша айтыстың дамуына өзіндік үлесін қосты. Есімі Сыр бойындағы жазба айтыс мектебін қалыптастырушылардың бірі ретінде үлкен құрметпен аталады.

Әдебиет теориясы. Нәзира нәзирагөйлік (араб тілінен – жауап, ұқсату мағынасында) – Шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби үрдіс. Бір ақын жырлаған тақырыпты кейін басқа ақынның қайта жырлауы немесе алғашқы шығармаға екіншінің «жауап» қатуы. Бұл орайда бастапқы туындының сюжеті, кейіпкерлері, өлең ырғағы, ұйқасы, көркемдеу құралдары пайдаланылады. Ол 11 ғасырдан бастап сарай поэзиясында әдебиет тартысы, ақындық талантты сынау құралы ретінде қолданылған. Фердоуси сарынымен Нәзира үлгісінде жыр жазған Низамидың «Хамсасын» бағдарға алған нәзирагөйлік дәстүрі 13 ғасырдан өрістей бастаған. «Хамсаға» («Бес кітап») «жауап» жазу үрдісі дамып, бір ғана «[Ләйлі – Мәжнүн» дастанына жүзден астам Нәзира жазылған. Низами дастандарының желісінде Дехлеуи, Науаи, Жәми, Физули сынды шайырлар бай мұра қалдырды. Нәзирагөйлік дәстүрі қазақ поэзиясында да дамыды. Алғашқы миф-

терден, «Құран» желілерінен, «Мың бір түн», «Тотынама», «Шахнама», «Ләйлі – Мәжнүн», «Жүсіп – Зылиха», т.б. ізімен жазылған қисса, дастандар қазақ әдебиетінде көптеп саналады. Соның бірі – Шәкерімнің «Ләйлі – Мәжнүн» дастаны (1907). Ал Абайдың ортағасырлық шығыс дастандарынан тамыр алатын «Ескендір» поэма-сында нәзіралық үлгіден гөрі «дара сипат» басым. Қазақ әдебиеттану ғылымында Нәзира әдеби үрдісін М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Р.Бердібай, Ш.Сәтбаева, А.Қыраубайқызы, Ө.Күмісбаевтар зерттеді. (*Уикипедия – ашық энциклопедиясынан*)

Көркем аударма – әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған нұсқасы, көркем әдеби шығармашылықтың бір саласы. Орта ғасырлардан бастап қазақ әдебиетінде де шығыста бұрыннан белгілі сюжетті арқау ете отырып шығарма жазу дәстүрі болған. Оларды бүгінгі дәуірде қалыптасқан мағынада аударма деуге келмейді. Олар кейде еркін аударма деп саналғанмен, шынында төлтума шығарма сипатына ие болған. Шынайы аударма қалайда түпнұсқаға сәйкес болуы шарт. Көркем аударма түпнұсқаға мағынасы қаншалық жақын келетініне орай дәлме– дәл аударма, еркін аударма, сәйкес аударма деп ажыратылады. Көркем аудармада әдеби шығарма бастан аяқ сөзбе-сөз тәжімаланбайды, сөздердің мағынасын, көркемдік қуатын, бейнелік әсерін неғұрлым толық жеткізу мақсат етіледі. Аударма жасаушы адам кем дегенде екі тілді жақсы білуі қажет. Онсыз аударма сапасы ойдағыдай шықпайды, түпнұсқаның ұлттық сипаты, өзіндік өзгешеліктері сақталмайды. Аудармада сөз қолдану, ойдың мағынасын толық жеткізу, көркемділігін жоғалтпау, маңызын төмендетпеу сияқты талаптар толық сақталуы шарт. Аударма – әдебиеттің кең арналы, мол саласының бірі. Аударма арқылы бір халықтың таңдаулы әдеби шығармаларынан басқа халықтың өкілдері сусындай алады. (*Уикипедия – ашық энциклопедиясынан*)

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. «Нәзира дәстүрі» ұғымына тоқталыңыз.
2. Ақын шығармашылығында Шығыс әдебиетінің алар орынын көрсетіңіз.
3. Т.Ізтілеуұлының Фирдоусидің «Шаһнамасын» аударудағы еңбегін атаңыз.
4. Ақынның абақтыға жабылып, қудалану себебін түсіндіріңіз.
5. «Адамдық іс» өлеңінің тәлім-тәрбиелік сипаты неде?

Адамдық іс

Күн туса, нұр қашады айдан-дағы,
Жарлы жақсы, қайырсыз байдан-дағы;
Бұрынғы қариялардан қалған нақыл,
«Бұл сөзді таптың, – деме, – қайдан тағы?»

Тұлпардың тұқымының туымы бар,
Белгілі ат болуы тайдан-дағы.
Алда – аға, артта – іні жетіп тұрса,
Жігітке ол бір құрал, сайман-дағы.

Деген бар: «төртеу түгел – төрге шығар!»
Төрің сол – бақыт құстың айналғаны.
Алтау боп – аузың ала бола қалса,
Дұшпанға құл боп анық байланбағы.

Кейбіреу сәл бақытқа мас болады.
Шабәқтай шалпылдаған қайрандағы.
Адамдық иісіңе жұрт аңсап тұрсын,
Не керек, қарыныңның құр майланғаны?!
Көңіліне: «Мен де адаммын!» деп жүрген көп,
Кілегей майға ұқсаған айрандағы.

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ (1846-1945)

Жамбыл Жабаев қазіргі Алматы облысы Жамбыл тауының етегінде туған. Жамбыл 15 жасынан ақындық жолға түсіп, айтысқа қатысып, өлең-термелер шығарған. Жамбыл Айкүміс, Бақтыбай, Сарыбас, Досмағанбет, Шашубай, Құлмамбеттермен сөз сайысына түсіп, елдің татулығын, бірлігін жырлаған. Жасынан ел ішіне тараған «Көроғлы», «Манас», «Мұңлық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Едіге батыр» жырларын жақсы білген. Жамбылдың өнер жолында ұстаз тұтқаны – Сүйінбай ақын. «Жаныс ақынға» өлеңінде «Менің пірім – Сүйінбай, сырлы, сұлу сөздері, маған тартқан сыйындай» деп өзінің өлеңге жүйріктігін танытады. 1916 жылы қазақ жастарын майданның қара жұмысына алу жөнінде патша жарлығы шыққанда ақын «Патша әмірі тарылды», «Зілді бұйрық» өлеңдерін шығарып, елдің хал-жағдайын, наразылығын жырлаған. Жамбылдың «Сұраншы батыр», «Өтеген батыр» дастандары бар. Өтеген батыр XVIII ғасырда Абылай хан тұсында өмір сүрген. Жырда батыр елдің бірлігі мен татулығы үшін күрескен адам ретінде суреттеледі. Өтеген батырдың қаһармандығын дәріптей түсу үшін ақын оны айдаһармен, жезтырнақпен кездестіреді. Сол арқылы халқының бақыты үшін күрескен батырды ерекшелей түседі.

«Сұраншы батыр» жырында Жетісу бойын Қоқан хандығы билеп тұрған кезде оған қарсы күрескен Сұраншы батырдың ерлігі бейнеленеді. Жырдың сюжеті өмірде болған оқиғаға құрылған. Қоқан ханы Құдияр Жетісуға шабуыл жасап, елдің тыныштығын кетіргенде халық Сұраншы батырды іздетеді. Батыр қол жиып, жаумен шайқасады. Жырда Сұраншы батырдың ерлігі көркем жырланады. Сұраншының қоқан, қырғыз хандарымен соғысуы Қобыланды, Алпамыс батырларды еске түсіреді.

Жамбыл ақын 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталғанда елді қорғауға шақырған жырларын шығарады. Солардың ішінде «Ленинградтық өренім» өлеңі қоршауда қалған қазіргі Санкт-Петербург қаласына арналып, жауынгерлерді қиындықтан қаймықпай фашистің соққысына қарсы тұра алуға үндейді.

Жаныс ақынға

Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай!
Сырлы, сұлу сөздері
Маған тартқан сыйындай!
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай!
Екпініме кезіккен,
Кетер ме екен жығылмай!
Құлаштап бір кетейін,
Көбен⁶ құсап тығылмай.
Қашсаң қуып жетейін,
Бізге жабы⁷ бұйым ба-ай!
Селтендеген ақынды,
Көрмеуші едім шыбындай.
Кәне, сөйлеп жіберші,
Айтыспағын шының ба-ай?!
Деп келдің бе Жамбылды,
Күнде жеңген Шыбылдай⁸

Патша әмірі тарылды (1916 жылғы оқиға)

Қызығыңды көп көрдім,
Қарабастау, Құлансаз.
Күндерімді өткердім,
Сенде жүріп ұзақ жаз.

⁶ Көбен – арықтап жүріп, ет алған жылқы.

⁷ Жабы – қарапайым жылқы.

⁸ Шыбыл – Ұлы жүздегі ру аты

Көгорайға жайылған
Секілді едік үйрек-қаз.
Ештеңе жоқ уайымнан,
Жүруші едік көңіл мәз.
Оған қылар бар ма лаж?!
Ішке толған зарымды
Кімге айтармыз қылып наз!
Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өлерміз.
Көк жайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?
Көкіректі зар қылып,
Қорлықпен қайтіп өтерміз?!
«Бес үйден бір жігіт» деп,
Болыстар жүр шапқылап.
Жасауыл үй тінітпек,
Қылыштары жарқылдап.
Бүйтіп көрген күн құрсын,
Жапырақтай қалтырап!
Таусылғандай тынысың,
Күнде жүрек қансырап...
Дүниенің кеңдігі –
Жүргенінде басың бос,
Жан қысылса белгілі:
Таба алмайсың жақын дос.
Өз араңнан шыққандар
Таяқ соғар өзіне.
«Әр нәрсеге бір зауал»,
Дейтін еді кезінде.
Би, болысты тәңірі атты,
Ел қорғауға жарамай.
Ағайынды еңіретті,
Көз жасына қарамай.
Енді ойласақ не қалды? –
Атажұрттан кету бар.
Жолға тігіп не жанды,
Тәуекелге беку бар.

Не болмаса шыбындап,
Тағдырыңа көну бар.
Көнсең күнде шығындап,
Итқорлықта өлу бар!

Өтеген батыр

Ақ көбікке оранып,
Толқыны тоқсан бұралып,
Арықтай аққан арналы,
Жамбыл бір жыр жырласын.
Жұрт хикая тыңдасын,
Өтеген батыр туралы.
Хикая емес бұл өзі,
Өз жанымнан шығарған,
Есімде жоқ осы жыр –
Қайдан, қалай алынған.
Мұны ызындап даладан, –
Жырлаған, ескен жел маған
Бұл жырды мен естігем –
Тағы құлжа үнінен.
Бұлбұлдың тәтті күйінен
Бұл жырды мен естігем –
Ер Өтеген туралы,
Саңқылдап шыңның қыраны,
Аңыз еткен күнінен.
Бұл жырды мен естігем –
Жұлдыздың аққан көгінен.
Бұл жырды мен естігем –
Өрінен ескен желінен.
Бұл жырды мен естігем –
Сай-саланың шегінен.
Бұл жырды мен естігем –
Безіп жүріп ауылдан.
Бұл жырды мен естігем –
Жыршыдан, ақын қауымнан.
Жыл айналып, жыл озып,
Өтеген өліп, қол үзіп,
Сапар шекті келместей.
Талайдағы тарихтың,

Ауызында халықтың –
Аңыз қалды өлместей.

Сол туралы, мінеки,
Домбыраны сөйлетем.
Өтегенді мадақтап,
Жырға қосып тербетем.
Халық айтқанын қостаймын,
Артық сөзді қоспаймын,
Жырымды желше гулетем.
«Халық айтса, қалпы айтпайд»,
Мен де сонан асырман.
Шынайы берген тұлға еді,
Келе жатқан ғасырдан.
Жаздың жылы түні еді,
Өтегеннің тууы,
Жетісу ед мәулеті,
Сырымбет ед әулеті,
Дулат еді руы.
Түннің желі бесік боп,
Тербеткен бөбек уызды.
Тіктеп біткен маңдайдан,
Жан еді қос мүйізді.
Бала жастан әлпештеп,
Баққан оны гiл кісі ед.
Тіктеп біткен қос мүйіз,
Батырлықтың белгісі ед.
Жеңілмес жалып боп өскен,
Ақылға, күшке, болжауға.
Тартқан сымдай тал бойы,
Ұқсаған тағы құлжаға.
Өсті батыр тұлғалы,
Жолбарыстай қарулы.
Қырандайын қырағы,
Арыстандай айбарлы,
Жүз кісінің ішінде,
Ол бір жүрген дөрегей,
Бір өзі батпан бірегей,
Аң аулауда, бәйгіде,

Атағы шыққан әйгілі.
Жан еді бір думанда
Жабықпаған жалғанда.
Мейірімді ана иетін,
Бөбегін сүйіп өрімін.
Сондай-ақ о да сүйетін,
Көшпелі қазақ өмірін.
Жетісу қазақ қонысы ед,
Мамығы майда оралған,
Күндер болған бір кезде
Сол жер қанға боялған.
Бір кездерде алакөз –
Болған сол жер аймағы.
Ұрыс, қағыс болған кез,
Қырғыз, қазақ, қалмағы,
Найза ұшталып тұлпарлар,
Жортып, жебе жарқылдар,
Күндер болған өлікке,
Қара қарға қарқылдар.
Он сегізінші ғасырда,
Далада, қырдың басында,
Ақ жағалы, жез топшы,
Патша жорық ашуда.
Дүре соғып дүрілдеп,
Бүлдірген елді біріндеп,
Атуға да, асуға.
Көшпелі елді қырғандай,
Бұзып, қырып өртеді.
Ол күн қара борандай,
Болып кетті ертегі.
Еміренген дала күңіреніп,
Жайлауларда, тауларда,
Жетісу бойы тебіреніп,
Қуырылған патша, хандарға.
Өтеген сонда ойкастай,
Талабынан таймастай,
Ызаланып, өршігіп,
Тұлыбы тола тершігіп,
Бұл өртке оған болмады,

Халықпен бірге жанбастай.
Күшінен бірақ танбады,
Суарылған алмастай.
Жұрт білмегенді ол білді,
Боларын сезді әлемет.
Патша тігіп ордасын,
Халықтың бұзып қордасын,
Қан төгерін керемет.
Жұрттан бұрын ол сезді.
Қайғыға халық түсерін.
Патша алдында бас иіп,
Хандардың ант ішерін.
Өтеген сезді хандардың,
Арам, пасық ниеттерін.
Халықты сатып, патшаның,
Киерін шенін, шекпенін,
Ер Өтеген олардан,
Қорықпады – шынықты.
Ұзақ сапар шегуге,
Дайындады жорықты.
Жинап болып нөкерін,
Жарқылдады ол қырандай.
Батыр барлық халықпен,
Ақылдасты, ұрандай:
«Арыным – батыр арыны,
Дабылым – халық дабылы!»
Ақ жағалы патшаның,
Жақындап тұр жорығы.
Жетісуға жендеттің,
Түскелі тұр құрығы.

Сұраншы батыр

I

Ақ домбыра қолға алып,
Ай мен апта толғанып.
Жылға құйған теңіздей,
Жырдың селі қорланып.
Ақ семсердей жалтылдап,
Шағылысқан күн шалып.

Құрағындай айдынның,
Жел шайқаған ырғалып.
Терең теңіз тұнбасы,
Тұнбада жатқан нұр тасы,
Таратқан Жамбыл жырды алып.
Жиырмада жырға жел беріп,
Аударған желмен сең болып.
Кесегімен қопарып,
Таусылмастай кен болып.
Үздіксіз болған он күн той,
Тыңдағанда ел болып.
Ақ бидай терген тауықтай,
Елге жырым жем болып.
Алатаудың аясы
Балауса шырғай саясы,
Үнімен шыңы жаңғырып.
Ақын Жамбыл мен болып,
Өскен ем өрем кең болып.
Өзен деген ат болмас,
Ат жалдарлық су ақпай.
Ғалым деген ат болмас
Айтқаны тұрмай шырақтай.
Әнші деген ат болмас,
Әуезі көңіл жұбатпай.
Ақын деген ат болмас,
Қандырмай мейір суаттай.
Жыры болмас бұлақтай,
Тұнығы болмай сынаптай,
Алатаудан арындап,
Асқан судай құлатпай.
Алабұртқан көңілдің,
Қытығын таппай сұратпай.
Досың болса, күлдіріп,
Сүйсіндіріп жұбатпай.
Жауың болса бүлдіріп.
Домбыраң берен, жырың оқ,
Дәл тигізіп сұлатпай.
Домбырасы шіңкілдеп,

Жағына сөйлеп күңкілдеп.
Айтқан өлең-өлең бе,
Бақылдаған лақтай?!
Ақындардың ақыны,
Айдын көлдей ақылы.
Жыр тұлпары Сүйінбай,
Осылай айтқан уағызы,
Қалғанда жырды ұнатпай.
Ескіден есте қалғаннан,
Жасымда айтқан жырлардан.
Ескерткіш еді батырға,
Қиядан шауып, қырды алған,
Қиынға шауып, жол салған.
Бөрі басқан бүркіттей,
Қансыратып жауды алған.
Батырдың жыры сүйікті,
Қатықтай ұйып тыңдалған.
Жамбыл-Жамбыл болғанда,
Жыр дауылы қозғанда,
Қырғыз, қазақ еліне,
Талай рет жырланған.
Бата берген Сүйінбай,
Жырдың тіккен туындай!
Айтқанда маған ақылды,
Жырла деген батырды,
Есімде мәңгі сол қалған.
Бойға қуат болғанда,
Жиырма бестің жалыны,
Тебінсе темір үзгендей,
Толысқанда қаруы.

Сия-сауыт, қаламсыз –
Дәптер, кітап, қағазсыз,
Ой қозғаған домбыра,
Сөз қозғаған домбыра.
Болған кезде Жамбылдың,
Домбырамен жазуы,
Жырланып еді осы жыр.

Жырламайын десем де,
Ел тілегі қоймады.
Таудан құлап тарғыл тас,
Тарығып шығып, көзден жас
Тарыққанда сүйенер,
Ел батырын ойлады,
Ойламасқа болмады.
Қабағы түсіп, қамығып,
Батыр ұлын сағынып,
Ескіні еске түсіріп,
Жырым еді сондағы.

Қарасаң, балам, жоғары,
Көтеріліп қабағың.
Мұз – дулыға, қар – сауыт,
Алатаудың алабын.
Желкілдеген қарағай,
Көк майсалы тамағың.
Жұпар иіс, боз жусан,
Бетеге басқан балағын.
Ескі күйді сонау бір,
Шығарып естен барамын.
Алатаудың аты көп,
Созылып жатқан қарлы жал.
Теріскейі – Ұлы жүз,
Күнгейінде қырғыз бар.
Толып жатқан шоқысы,
Шоқысының аты бар:
Қозыбас, Қордай жаясы.
Сонан өрлеп тартылар,
Суықтөбе, Дегерез,
Ұзынағаш, Көктөбе,
Қарғалының биігі,
Шұбараттың өрі бар.
Қасқа асу мен үшқоңыр,
Қызыл күнгей екі нар.
Қарағайлы, Құттыбас,
Талғардай биік шоқы бар.

Есікті, Түрген, Ақшелек,
Қарқара бар, Асы бар.
Шыңдардың шыңы Хантәңірі,
Таудың биік басы бар.
Жетісудің желіні,
Деген тауым осылар.
Қоршалана ақ бұлт,
Ойында жаңбыр, ерде қар.
Ойпатында көк шалғын,
Ұшарында құзды ызғар.
Бейне өмірдің бейнесі,
Бүгін шаттық, кеше зар.
Жайлағалы мұны адам,
Санап бітпес не заман.
Неше халық, неше хан,
Тапты қырғын талай жан.
Толып жатқан оқиға,
Соның бірі айтылар.
Заман-заман дегенде
Заманға қожа адам ғой!
Наразы болса, заманға,
Бар кінәні соған ғой!
Жырға желі заман сол,
Елдің күні қараң ғой.
Қақпалап елді хан мінген,
Қайғы басқан заман ғой,
«Зар заман» деп ат қойған.
Зарлануы халықтың,
Шектен асып ушықты:
Айдаһар жұтып аюды,
Шоңбас жеді шымшықты.
Лек-лек солдат айдатып,
Мойнына шекпен байлатып,
Оралдан өрлеп Алтайға,
Алуға патша ынтықты.
Садақ тартқан казакқа,
Түтіндетті мылтықты.

Әдебиет теориясы. Гипербола – зат пен құбылыстың сапа-қасиетін неғұрлым әсерлі ету үшін ұлғайта суреттеу тәсілі. **Теңеу** – екі нәрсені немесе құбылысты салыстыру. Кейде айтылып отырған зат тұтас салыстырылса, кейде оның бір белгісі, бөлшегі ғана алынады. Сол сияқты кейде өзара табиғаты үйлес заттар салыстырылса, кейде салыстыруға бір-бірінен мүлдем алшақ ұғымдар алынады. Теңеуге метафора (ауыстыру) жақын келеді. Негізгі айырмасы – метафорада салыстырылған екі нәрсе бірігіп, бір ұғымды береді, ал теңеуде екі нәрсе ұқсастырылады. **Эпитет (айқындау)** бір нәрсенің ерекшелігін айқындай түседі. Мысалы, қамыс құлақ, қой мойын, қоян жақ, бөкен қабақ. Көбіне, айқындау теңеумен, ауыстырумен қоса қабат қолданылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Өлеңнің идеясы не?
2. Жамбыл ақындықтың қуатын қалай суреттейді?
3. «Менің пірім – Сүйінбай» дегенді қалай түсінесіңдер?
4. «Патша әмірі тарылды» өлеңінің мәні неде? Халықтың зары, наразылығы қалай көрінеді?
5. Жырдың мазмұнын айтып беріңдер.
6. Өтеген жырда қалай суреттеледі? Батырға мінездеме беріңдер.
7. Сұраншы батыр туралы тарихтан не білесіңдер?
8. Батырдың бейнесі суреттелген тұсын Қобыланды, Алпамыс батырлармен салыстырыңдар.
9. «Бүгінгі заманның батырлары» тақырыбына шағын жазба жұмысын орындаңдар.

Әдебиеттер:

1. С.Садырбайұлы. Фольклор және Жамбыл (Оқу құралы). Алматы, 1996.
2. Жамбыл. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Алматы, 1996.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ (1893-1938)

М.Жұмабаев қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Сасықкөл деген жерде ауқатты отбасында өмірге келген. Мағжан алдымен арабша, парсыша, түрікше, орысша сауатын ашады. Одан соң Қызылжардағы медреседе Хасен молдадан, Уфадағы медресе Ғалияда татар халқының ұлы жазушысы Ғалымжан Ибрагимовтан дәріс алады.

1912 жылы Қазан қаласында алғашқы «Шолпан» өлеңдер жинағы жарық көреді. 1913 жылы Омбы қаласында Міржақып Дулатовтан сабақ алып, даярлық жасап, семинарияға түседі. Бұдан кейін М.Жұмабаев қоғамдық-саяси оқиғаларға араласады. Ақын лирикалары аса биік эстетикалық қасиетке ие, өзгеше көркем дүниелер. Ақынның «Толқын», «Есімде, тек таң атсын», «Сен сұлу», «Сағындым», «Шолпы» өлеңдері адам жанының ең бір нәзік, шынайы сәттерін жырлайды. Ақынның «Түркістан» өлеңі Мағжанның, бүкіл қазақ жұртының туған ел-жеріне деген сүйіспеншілігін әйгілейді. Түркістанның тарихын, маңызын термелей отырып, ұлы түркі жұртының тәкаппар, өршіл болмысын ашады. Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян», «Қорқыт», «Ертек» поэмалары бар. «Батыр Баян» поэмасы «Шолпан» журналының 1923 жылғы 4-8 сандарында жарияланған. Поэма сюжеті екі арнада дами-ды. Бірі – Абылай хан мен оның айналасындағы белгілі батырлар, олардың қалмақ шапқыншылығына қарсы күресі; екіншісі – Баянның қалмақ қызына ғашық болуы, інісі Ноян мен қызды өлтіріп алып, соңынан қатты өкініп, зар шегуі. Поэманың оқиғасы көркем тілмен баяндалады. Қоғамның ащы шындығы, ақынның ішкі монологі, табиғат көрінісін берудегі ишара шығарманың көркемдігін айшықтай түскен.

Түркістан

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан– ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің Тәңірі берген несібесі ғой.

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен.

Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей.
Тұранның жері менен суы да жат,
Теңіздей терең, ауыр ой бергендей.

Тұранның егі-шексіз шөлі қандай,
Теңіздей кемері жоқ көлі қандай!
Тұранның дария аталған өзендер:
Тасыса, шөлді басқан селі қандай!

Тұранның таулары бар аспанға асқан,
Мәңгіге басын аппақ шаштар басқан.
Бауырында ерке бұлақ салады ойнақ,
Жаралып таудан аққан салқын жастан.

Шөлдер бар, жел де жүрмес, сап-сары құм,
Моладай ешбір үн жоқ мәңгі тып-тын.
Болмақ па жан-жануар шексіз шөлде,
Сар құмда салар ойнақ пері мен жын.

Тұранның теңіз дерлік көлдері бар,
Шалқыған егі-шетсіз Теңіз, Арал.
Бір шетте қасиетті Ыстықкөлдің
Бауырында дүние көрген түрік көкжал.

Ертеде Оқыс, Яқсарт –Жейхун, Сейхун,
Түріктер бұл екеуін дария дейтін.
Киелі сол екі су жағасында
Табасың қасиетті бабаң бейітін.

Тұранның Тянь-Шаньдай тауы қалай,
Пар келмес Тянь-Шаньға таулар талай!

Еріксіз ер түрікті ойға аларсын
Көкке асқан Хантәңіріге қарай-қарай.

Балқашты бауырына алған Тарбағатай,
Жоталы, жер кіндігі – Памир, Алай.
Қазығұрт қасиеті тау болмаса,
Топанда Нұх кемесі тоқтар қалай?

Тұранның жері де жат, елі де жат,
Құйындай бастан кешкен күні де жат!
Тұранды түгелімен билеп тұрған
Ертеде ертегі хан Афрасияб.

Ежелден жер емес ол қарапайым,
Білесің, тарихты ашсаң Тұран жайын.
Тұранға қасиетті құмар болған
Ертеде Кей-Қысырау мен Зұлқарнайын.

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?!

Тумайды адамзатта Шыңғыстай ер,
Данышпан, тұңғыық ой, болат жігер.

Батыр Баян (үзінді)

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанады да.
Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,
Толғанып қарауым сол баяғыға.
Түйіннің тоқсан түрлы шешуі бар
Әдемі ертегідей баяғыда.
Әдемі өткенді ойлап айнымасам,
Сұм өмір күшті уын аяды ма?

Ертегі уатпай ма баланы да,
Сөз сиқыр ғой, жазбай ма жараны да?

Ақын да бір бала ғой айға ұмтылған,
Еркімен өзі-ақ отқа барады да,
Жай тақтақ жабайыдан жол қалғанда,
Қанды ор боп ақын жолы қалады да,
Ойлайды күңіренеді, толғайды ақын,
Күрсініп көзіне жас алады да,
Ақында адамзаттан дос болмайды,
Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына.

Ол күндер аз қазақ пен қалың қалмақ
Қыран мен қара құстай алысқан шақ.
Баласы алты Алаштың Абылайдың
Астында ақ туының табысқан шақ.
Қазақтың батырлары бәрі қыран,
Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тап.
Жауының бір жорықта бір сұлуын,
Ер Баян алып қайтқан артына сап.
Баянның алып қайтқан сол сұлуы –
Балдырған бөбек дерлік он төрт жаста-ақ.

Ер Баян жас сұлуды алып келген,
Сұңқардай бабындағы сұқсыр көрген.
Қан жауып екі көзін қанды балақ
Ілмекке қоңыр қазды көңіл бөлген.
Марал бар оққа ұшпайтын, тым сақ бірақ
Кезеңде кез келсе де қандай мерген.
Болмасын жас сұлудың білгеннен соң
Ер Баян қарындас қып ерік берген.
Алайда ар алысқан жүрегімен
Теңізде алысқандай күшті сеңмен.

Қалмақтың қайсар қызы қайырылмаған,
Болататай жасу білмей, майырылмаған.
Жап-жас қыз сұмдығы мол сыр бермейді
Жандай-ақ ойдан аулақ қайғырмаған.
Алаштың аруы боп кетсе-дағы,
Жанымен өз жұртынан айырылмаған,
Сұм сұлу анадайдан ағатайлап,
Баянда жан қоймаған жандырмаған,
Сонда да сыр шығармай батыр Баян,

Жастық қып жанын естен тандырмаған.

Осылай іштен күйген батыр Баян,
Баянның батырлығы Алашқа аян,
Баянның інісі бар он бес жаста –
Бөрінің бөлтірігі бала Ноян.
Ноянның бар ақылы білегінде
Билеген асау жүрек, қайнаған қан.
Келгенде-ақ сұлудың бір қарауынан
Ноянның жүрегінде ұшқын туған.
Сол ұшқын өртке айналып жап-жас Ноян,
Алысып жүрегімен, аласұрған.

Ноян да сол сұлуға тәтті балдай,
Мөлдіреп қараушы еді көзі талмай.
Мас болып, дене түгіл, жаны елжіреп,
Жұтқандай сол сәулені демін алмай.
Алайда бұзық ойдан аулақ еді,
Сұлуға тәңірі көріп табынғандай,
Жанса да жап-жас Ноян, сұм сұлу қыз
Көп заман жүрді бірақ көз де салмай.
Сонда да кейбір кезде ақ бетіне,
Бір нәрсе жүгіруші еді ыстық қандай.

Қыз сонда: «Ноян бауырым – кебем!» – деді,
«Мен сенің сүйгеніңе сенем», – деді.
«Сүйемін мен де сені, тәңірі куә,
Тән түгіл жаным саған берем!»-деді.
«Нояным, бірақ сенен қалауым бар»,-
Деді де сұлу ойға тереңдеді.
Сұлудың сырға толы торғын беті-ай,
Бетінде ешбір толқын көрінбеді.
Біраздан көздеріне жас мөлдіреп,
Жас сұлу жылап тұрып күлімдеді.

Қыз сонда: «Қалауым бар, Ноян батыр,
Адасқан аққу құстай мен бір пақыр.
Арқаның аруы боп жүрсем-дағы,
Алыста туған, өскен жерім жатыр,
Өткізген балаусадай бөбек күнім,
Барқыттай белес-белес белім жатыр.

Айбынды арыстандай құмды кезген,
Күңіреніп қалың қалмақ елім жатыр.
Барқыт бел, қашқан қалмақ қалсын адыра,
Ата-анам – айым менен күнім жатыр.

Ер Баян біздің елге барған еді,
Көп қойға көкжал ойран салған еді.
Бөбегін шырылдатып ап кеткенде
Ата-анам жылап-зарлап қалған еді.
Сорлы анам көкірегін көкке сауып,
Қан жылап менен бір ант алған еді,
Ол анты: «Елдің шетін, анаң бетін
Бір көрмей, қозым, ерге барма!» – деді.
Анама сөзім – анау, өзім – мынау,
Жас Ноян, жүгінемін ер деп сені.

Сол уақыт мезгіл екен дәл таң алды,
Төзім қып албырт Ноян күтпей таңды.
Жүгіріп жан ұшырып, жаяу барып,
Жылқыдан екі жүйрік таңдап алды.
Азырақ азық алып, қару-жарақ,
Жүйрікке әсем әбзел тұрман салды.
Сөйтті де Сарыарқамен есендесіп,
Екеуі ескен желдей кетіп қалды.
Кетті олар. Сәске болды, ауыл тұрды,
Алдымен Ер Баянға хабар барды.

Алыстан екі қара көрді Баян,
Кілегей қара бұлттай төнді Баян.
Ой жоқ боп, жүрек шоқ боп, құр екпін боп,
Сұңқардай сорғалаған келді Баян,
Қыз түгіл қаны бірге өз бауырың,
Танымай қалғандай да болды Баян.
Байланған белде сала садағына
Қалшылдап қалды салып қолды Баян.
Ашуын арыстанның байқаған соң,
Майысып тұра қалды жап-жас Ноян.
Жас Ноян жүйрігінің мойнын бұрды,
Жас Ноян Ер Баянға қарсы жүрді.
Жақындап келіп қалып ағасына
Түсінен шошыды да, тоқтап тұрды.

Жапанда аға – іні: Баян – Ноян,-
Алып кел көз алдына Ай мен Күнді.
Ер Баян арыстандай жаны жара,
Қалшылдап, көзі қан боп, қолын алмай.
Жас Ноян «Жан көке!» – деп сөз қатқанша
Сұлу да жетіп келіп: «Баян аға!» –

Дегенше, қалды тартып батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян.
Оқ тиіп жүрегінен құлап түсті
Атынан бүктетіліп бөбек Ноян.
Жын шуы басқандай боп естімеді
«Жан көке, аға!» – деген сөзді Баян.
Садағын сол секундта тартты тағы
Бір ашып, бір жұмбай көзді Баян.
Үстіне інісінің денесінің
Түсірді тағы ұшырып қызды Баян.
Екі жас аттарынан ұшып түсті,
Түскенде бірін-бірі құшып түсті.

Бір талай талғандай боп жансыз жатып,
Тұңғиық көмескі көп ойға батып,
Ер Баян есін жиып, екі жасқа
Бір қарап қара тастай қалды қатып.
Сол кезде сар дала да күңгірт тартты,
Еңкейіп бара жатты күн де батып,
Құшақтап ақ селеуді жылады жел
Өзінің қасірет жырын қоңырлатып.
Құшақтап екі жасты күңірендіер
Көзінен ыстық жасты сорғалатып.

Жейтұғын өз күшігін болдым бөрі
Ісімді мынау ағат немен жабам?
Қарабет болдым алаш баласына,
Ер дер ме енді мені Абылай данам?!
Жорыққа қу қалмаққа жүрдім неге?
Тобына көк бөрідей кірдім неге?
Тәтті бал, балауса тал жас сұлуды
Көр болғыр, екі көзім, көрдің неге?
Қозымды қас дұшпандай қудым неге?
Майысып Ноян қалқам, ерке марқам,

Қасқиып қарсы алдымда тұрдың неге?
Бауырыма тас жүрегім жібімеді-ау,
Бір ата, бір анадан тудым неге?
Салдырып шіріп қалғыр саусақтарым
Қанымен өз қозымның жудым неге?
Күнәсіз екі жасты өлтіргенше,
Өлмедім ішіп суын удың неге?
Күй, жүрек! Көл бол, жасым! Өртен, ішім!
Алдымда айнам жатыр бөбек пішін.
Сұм садақ кетсе үзіп жас жүрегін,
Жойған жоқ құлыншағым ерке түсін.
Сорлы ағаң атып жығып өз інісін,
Иіскейді енді зарлап аппақ төсін.
Тартқанда сынбадың-ау, сұм садағым!
Қайтейін, арымадың, арда күшім!
Жоқ, әлде, жоқ... жоқ... Әлде... Өлтірдім бе,
Інімді алты алаштың намысы үшін?!
Өз бауыры, өз сүйгенін өзі өлтірген
Болар ма, сірә, сорлы адам менен?!
Ел беті енді маған болсаң арам,
Алашым, аттанамын жауында өлем! – деп
Баян енді өмірден үміт үзіп,
Ажал аузына өзі ұмтылады

Әдебиет теориясы. Поэма – өлең сөзбен жазылған сюжеттік желісінде әңгімелеу сипаты басым көлемді туынды. Сюжетті поэмалармен қоса, таза лирикалық сюжетті қамтитын поэмалар да болады. Қазіргі поэма жанры тақырып түрлілігімен, дәуір, ұлт беруімен, өткен оқиғаларға өз бағасын айтуымен ерекшеленеді. Жазба әдебиет дамуының өне бойында поэма әдебиеттегі бірден-бір жетекші салаға жатады. Өзінің жанрлық мүмкіндігіне қарай, поэма әр түрлі көркемдік құрылымда, атап айтқанда, сюжетті, сюжетсіз, драмалық, монологтық-толғаныс түрлеріне жіктеледі. Поэмада көтерілген проблемалар, тақырып пен идея, сюжет пен композиция, кейіпкерлер жүйесі эпикалық кең тынысқа негізделеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ақынның шығармашылық өмірбаяны туралы толығырақ әңгімелендер.
2. «Түркістан» өлеңінің идеясын қалай түсіндіңдер.
3. «Ер Түріктің бесігі» болған өлкені ақын қалай сипаттайды.
4. Поэманың сюжетін түсініп алыңдар, басты идеясын айқындандар.
5. Баян, Ноян, қалмақ қызына поэмадан дәлел келтіре отырып, мінездеме беріндер.
6. Шығармадағы табиғат көрінісінің мәні қандай?
7. Поэманың ұнаған шумақтарын жаттап алыңдар.
8. Батыр Баян туралы деректер жинап, өзара пікір алысыңдар.

Әдебиеттер:

1. М.Жұмабаев. Шығармалар. Үш томдық. Алматы, 1995.
2. Ш.Елеукенов. Мағжан, Алматы, 1995.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ (1885-1935)

Міржақып Дулатов қазіргі Торғай өңірі Қызбел атырабында өмірге келген. Алдымен молдадан сауат ашып, одан соң Торғайдағы екі жылдық орыс-қазақ мектебінде бес жыл білім алады. Осы білім жолында Міржақып алдындағы ағалары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсыновтармен пікірлес болады. «Қазақ» газетінде қызмет етіп, қазақтың әлеуметтік-қоғамдық өміріне белсене араласады. 1909 жылы Уфа

қаласында «Оян, қазақ» жинағы жарық көреді. Мұнда «Жастарға», «Терме», «Сөз ақыры», «Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі» секілді өлеңдерінде өз ұлтының хал-ахуалына ерекше назар аударғаны байқалады. Одан басқа «Терме» (1913), «Азамат» (1915) өлең кітаптары, «Бақытсыз Жамал» романы, «Балқия» драмасы жарық көреді. М.Дулатов өлеңдерінде туған жер, жастар, оқу-білім, ата-ананың орны, ұрпақ, әйел теңдігі мәселесі қозғалады. Соның ішінде «Шешенің балаларын сүйі»

өлеңінің тәрбиелік мәні жоғары. Бұл өлеңде жас ұланға шешенің орнын, түн ұйқысын төрт болып бесік тербетіп, аялап өсірген теңдессіз еңбегін көрсетеді. Балаларға ана-ны сыйлап, жақсы ісінді, білім-танымыңды анаға арнауды, ең ардақты адам-ана екендігін айтып, ғибрат береді. Әр ана баласының адам болғанын көргісі келеді. Ендеше, қамқор анаңды жадыңнан шығарма дегенді ұлағаттайды.

Шешенің балаларын сүйі

Кім сендерді балалар сүйетұғын,
Қуанышына қуанып, күйетұғын?
Түн ұйқысын төрт бөліп кірпік қақпай,
Шешең байғұс дамылсыз жүретұғын.
Кім сендерді балалар тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?
Жалқау болсаң, балалар, жаман болсаң,
Қамқор анаң көз жасын көлдететін.
Кім сендерді сағынар шетке кетсең?
Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең?
Бетін жуған жасымен сорлы анаңа
Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін.
Кім сағынар сендерді келгеніңше,
Құлындарын көзімен көргеніңше?
Сендер қайтып келсеңдер адам болып,
Еш арманым болмас еді өлгенімше...

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қаламгердің шығармашылық өмірбаянымен танысыңдар
2. М.Дулатовтың шығармалары туралы айтып беріңдер
3. «Оян, қазақ» жинағының мәні неде?
4. Өлеңде ақын қандай ғибрат айтады?
5. «Ананың көңілі балада» дегенді қалай түсінгендеріңді өзара пікір алысу арқылы дәлелдендер.

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

(1897-1961)

М.Әуезов Семей облысы Шыңғыстау өңірінде дүниеге келген. Мұхтар 1919 жылы Семейдегі мұғалімдер семинариясын бітірген. Одан кейін Ленинград мемлекеттік университетінің филология бөлімін, Ташкенттегі Орта Азия университетін бітірген. Атасы Әуездің қолында өскен Мұхтар Абай өлеңдеріне қанық болды. М.Әуезовтің шығармалары әлем мәдениетінде де ерекше орын алады. Оның ең алғашқы мақаласы 1917 жылы жазылған «Адамдық негізі – әйел» деп аталады. Мақаланың арқауы – әйел бостандығы. М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Көксерек», «Қараш-қараш оқиғасы», «Еңлік-Кебек», «Айман-Шолпан», «Хан Кене» шығармалары бар. «Қараш-қараш оқиғасы» заман шындығын айқын көрсеткен туынды. Мұндағы Бақтығұл – Рысқұл, Жарасбай – Саймасай болыс. Шығармадағы әділетсіздік, әлеуметтік теңсіздік Бақтығұлды әлді болыстармен айқасуға жеткізеді.

«Абай жолы» эпопеясы – М.Әуезовтің ұлы шығармасы. Бұл романда М.Әуезов қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, ұлы Абай бейнесін жан-жақты суреттейді. «Абай жолы» романының бас кейіпкері – Абай. Мұнда Абайдың адам, азамат, ақын, ұстаз ретінде қылыптасуы жарты ғасырлық қазақ өмірімен бірге өріледі.

ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ

(Үзінді)

Қайран, Тектім-ай!.. Алпамсадай арысым едің... Қаңбақтай жеп-жеңіл боп қаусап қалғаның-ау! Қолыма салмағың білінсеші, – деп, ауру жігітті қолына көтерген ағасы енді төсекті жайғап салған әйелі Қатшаның қасына алып келді. Ауру жанды Қатша мен ағасы жертөсекке оң жақ қырынан жатқызды.

Көтергенде қатты демігіп, өңі қуарып, әлсіреп қалған ауру жігіт, ерні қыбырлап, сыбырлай сөйледі. Аға мен жеңге оның жүзіне қатар үңілгенде: «Ер арыса – аруақ...» – деп, зорға ғана басын изегендей белгі етті.

«...Ат арыса – тулақ», – деп, Қатша қайнысын ұққан жай білдіріп, бас изеді де, шерлене күрсініп алды.

Бірі ауру, бірі сау екі еркек – ағайынды Бақтығұл, Тектіғұл болғанда, Қатша – жаңа арман айтқан қара мұрт Бақтығұлдың әйелі.

Бақтығұл інісінің қасына жамбастай, жақындай отырып, өзінің ең алғаш жаңа ғана айтқан «арысым» деген сөзі жайында қадала ойланып, қатты қобалжып қалды. Мұның інісі Тектіғұл анығында бойы биік, кеудесі талыстай дейтін, қол-сирағы ұзын да сом біткен атан жілік азамат еді. Бақтығұл өзі де кесек, балуан денелі, иықты, кеуделі келген де, інісі Тектіғұл бұдан бойға биік, бар сүйегі балғын болатын.

Ұзаққа созылған сарыауру бүгінгідей әбден меңдетіп келген шағында Тектіғұл төсек жақтырмай, жамбасы тесіліп қиналғаннан, аға-жеңгесінен сол төсекті күн сайын бір қақтырып, жұмсартып салуға тілек ететін. Жаңа інісін екі қолына балаша құшақтап алып, төсек жөнделгенше көтеріп тұрған Бақтығұл науқасты бар салмағынан айырылған қаңбақтай сезінген.

Енді қасына жанаса отырғанда інісін тағы да бір көтерген басқаша дертті шағы созыла түсіп есіне келді.

Ел ішіне келген қалың сүзектен әке-шеше қатар төсек тартып жығылып, араларына екі-ақ күн салмай, әуелі – шеше, артынан әке өлді. Сонда он алты жасар Бақтығұл он жасар осы Тектіғұлды біресе қолынан жетектеп, біресе шаршағанда арқалап алып, әкесі айтқан нағашы деген ел болмысқа бірнеше күн итшілеп жаяу кезіп, зорға жетіп еді. Содан соңғы көтергені осы екен.

Тектіғұлдың да есіне бір күйік түскендей. «Кескен теректей құлатты ғой мені. Қу жоқшылық бір құлатты. Ая-мас дұшпан соққы жазасы әпкетті міне – бар дәрменімді... Нем қалды?.. Тектіғұл ініңнің орнына кімің қалды сенің?» – деп, әлсіз жүзін Бақтығұлға зорға дегенде бұрып, аға-жеңге екеуіне бірдей кезек көз тастап, соңғы ғана бір,

кара өзекті қақ жарғандай шынын айтты. Сыры да сол. Шерлі шыны: «Кегім... кегім кетті!..» – деді де екі танауы қусырылып, кемсеңдеп тұншыға жылады. Қатты қинала жөтеліп, іргеге қарай құлай аунады.

Дертті жастың нені айтып жатқанын Қатша бұлжытпай түсінген.

– Қуарғырлар, соққысы мен мазағына ұшыратып, дертке шалдықтырса да, керек десе қатпа лақ құрым қалжа да бермеді ғой!

Бақтығұл ішінде талай нәрсе кернеп тұрса да, тілге сараң боп:

– Қалжа неге берсін, оны берсе, – өзге одан зорғыға да борыштар болам деп жүрген жоқ па қаскөй дұшпаны, – деді. Үнсіз ғана тұнжырап, қалың қара мұрты еңкейді де, сөзден тыйылды.

«Одан зорғыға» дегені түсінікті. Егер Тектіғұл осы дерттен қаза болса, қалжа берген айыпты кісі құнына да жығынды «құныкер» болар еді. Соны ойлаған дұшпан әсте көнсін бе! «Ауру сенен, сенің соққыңнан болды», дегенге бас имес үшін қалжаны да ауызға алдырмай қойған жоқ па.

Бақтығұлдың есінде сайрап тұрған нелер арманды, өксікті күндер бар. Нағашы дегенді іздеп барып, бұлар жиен боп жетіскен жоқ-ты. Қозыбақ ауылы деген Бүрген болысындағы малды-басты жуан ауылға екі бірдей малай боп, өзі қой бақты; он жасар інісі қозыға салынды. Содан міне – тап былтырғы өткен күзге дейін табандатқан жиырма жыл бойында Бақтығұл да, Тектіғұл да Қозыбақ ауылының кенжесі – Сәлмен дейтін сотқар байдың малайы болды. Қойшыдан асқанда қолы жеткені жылқышылық еді. Он жеті-он сегіз жыл бойында Бақтығұл Сәлменнің мыңға тарта жылқысының сан жүзін тудырып-өсіріп, сан айғыр үйірін тыңнан салғызып, әлденеше кәрі бие, ат-айғырын қартайтып, қысы-жазы байдың жылқысының соңында болды.

Қыс – отарында, жаз – күзетінде. Қасындағы бесалты: Жамантай, Қоқай сияқты бірі үлкен, бірі құрбы жылқышылармен үздіксіз өмір кешті. Інісі Тектіғұл болса – қойшылықпен он шақты жыл қыршын жас күнін

кешіріп еді. Кейін биеші етісті. Күндіз сауында, кешке кой күзеткенде оның да тынымсыз, толассыз бейнет өмірі зая кеткен.

Өзге-өзгесінен бұрын, өз малы көзіне көрінбей, Қозыбақ аулы «барымташы», «жортуылшы» деп, малай жігіттерін кей жаздарда не қилы пәлеге де салатын.

Бақтығұл жиырма бес-жиырма алтыға келіп, Тектіғұл жиырмаларға іліге берген шақтарда ағайынды екі малшы алпамсадай мол денелі, ірі, қайратты жігіттер боп шықты. Екеуінің бірдей бала шақтарынан еткен еңбектеріне тапқаны тұлдыр еді. Он жыл еңбек еткен Бақтығұл зорға дегенде көрші кедей малайдың қызы Қатшаны бар ақысын беріп жүріп, әреңге алған.

Тектіғұл міне – бүгін отызда. Әлі үйленген де жоқ. Екеуін бірдей сотқар мінезді Қозыбақ аулы, кейде бір елмен барымталасса, қолдарына қара шоқпар, астарына жүйрік ат беріп, жортуыл бейнетке – соғысқа да салатын. Қозыбақ аулының Сәлменнен үлкен ағасы – Сәт болыстыққа таласып, талай партия-сайлауда әлденеше қырғын-жойқын төбелес жасатты. Соларда Сәт-Сәлменнің, ісі Қозыбақтың «қара сойыл, дөйір жігіттері шегінен жойқын» десіп, өзге жасақшылар сескене сөйлегенде Бақтығұл, Тектіғұлды еске алатын. Бұларды кейде қорлай, мазақтай сөйлеп: «екі құл, қос құл» десетін. Соқтыққыш сотқар ауыл – Қозыбақтың әрі шоқпары, әрі құлақ қақпас ырысты құлдары десетін. Қозыбақ аулы барымтамен байыды. Сондықтан да ол ауылдың басты еркек-ересек малайлары емес, қатын-қалаш, бала-шағасына шейін «білсе – барымта, білмесе – сырымта» дейтін жайларды күле түсіп, көп ауызға алысатын.

Бақтығұл мен Тектіғұл Сәлменнің қолына барғалы бай малы жыл санап төлдей өсудің үстіне, барымта-қоспадан үстей өсу де мол болған. Ағасы – болыс, інісі сотқар қорқау болса, Қозыбек байымай, кім байысын! Сондай қосылған сырт малының талай да талайы Бақтығұлдың құрығы, бұғалағы, ноктасы да бастарына тиген, барымтамен алғызған әлдекімдердің ақ-адал малдары болатын.

Қысы-жазы ағайынды екі жігіттің еңбегі, ер қайраты кіргізетін кіріс айта қаларлық болса да, Сәлмен осы екі

жігітті талай жылдар, өзге малайлары тәріздендіріп, ақы бермей жұмсап жүрді. Бұлар көшпелі ел малайы алатын кесікті, дағдылы «пәлен қой, пәлен киімнен» есеп жасап, есесін алуды білген емес.

Сондықтан да Тектіғұлдың басына біткен, берекелі мал дейтін мардымды түк те болмаған. Жиырма жылғы Бақтығұл еңбегінің, он жылғы әйелінің сауын сауып, күндік еткен қызметінің орайы да ойдағыдай болған емес. Барлығы: Бақтығұл, Тектіғұл – екеуінің ортасында осы бүгінгі жыртық қоңыр үй, төрт-бес қара, он шақты ешкі-лақ. Жиырма жыл бойында жаттың малын жан сала бағып-қағып жүрген, тепсе темір үзетін ағайынды екі жігіт пен қара шаруаға мығым қаражон Қатшаның «құрағансымағы» осы ғана.

Еңбегін жегені бір сәрі. Енді міне – өмірін, қыршын өмірін жегенді айтсаңшы! Бақтығұлдың көз алдынан былтырғы бір қарашаның дауылды қара суық түні қалың әлек түніндей аударылып түсті.

Бұл өзі жылқының бір үйірін айдап келсе, ауыл шаңшұң айғай, Сәлменнің боқтығы басымдап тұр екен. Біле келсе, боқтап жүргені – Тектіғұл. Оны сол дауылда ығып кеткен қойға жалаңаш-жалпы тез шықпадың деп, Сәлмен қатты сабапты. Тектіғұл «азынап тұрған қара суық дауыл мынау! Берген киімнің жалғыз ескі шекпен болса, оның қолтық жоны жыртық. Жауын мен дауылға не кием? Тым құрыса бір өң киім бер!» – деп сұрағанға жазықты бопты.

Сәлмен ақырып: «Қой күзеті – сенікі, қойдың жарымы ығып кетсе, сен ақы-пұлынды тілеп, әбігер саласың!» – дейді де, боқтықтың астына алады. Тек қана жылы киім сұраған жайын ұғындырып айтам деген Тектіғұлды сабап боқтай береді. Тектіғұл соған ызаланып: «Он жылғы еңбегім бір жылы киімге татымаса, малыңның құлағын... Мені қырып ал, өлер жайым жоқ!» – дейді.

Соған долданған Сәлмен бай Тектіғұлды бес жігітке алып соққызып, өкпеге тепкілеп, бауыр-сыртын дүрелеп жазалайды. Қара түнде, қаскөй дауылға лыпасыз саламын деп, далаға айдап жібереді.

Бақтығұл жылқыны иіріп келгенде, Қатшаның өліге дауыс айтқандай боп үн салып, қайнысы Тектіғұлға жаны

ашып жылағанын естіген. Бақтығұл аттан түспестен, айналаны шарлап, шапқылап айғай салып, Тектіғұлды іздеген. Бірақ таң атқанша таппаған. Ауылда иіруде қалған жылқы дауылдан үркіп – ол босып, иен далаға шашырай жоғалған-ды. Бақтығұлдың малды тастап, інісін іздегенін, тағы Тектіғұлдың үсіп өлгелі жатқан жерінен тауып алып, артына мінгестіріп әкелгенін білген Сәлмен Бақтығұлды және де әке-бабадан боктап, қамшының астына алған. Бақтығұл Сәлменнен тілін тартпай, Тектіғұлды ақтап: «Жанымнан садаға кетсін сенің арамнан жиған малың! Құлағын ұрайын. Мен де айтамын соны», – деген, тілін тарпаған-ды.

Ағайынды екі жігіт қолшыл катал Сәлменнің дүре жазасына солайша бірдей ұшыраған. Осының арты Қозыбақ аулынан бұлардың ажырап көшуіне әкеліп соққан-ды. Бүгін сол Тектіғұл мынандай боп сарауру жеңген сорлы күйде жатыр. Арада алты айдай уақыт өтті. Әрі өкпеден өткен тепкі-соққы жарасы бір қысып, жалаңаш етке сары суық – ол қадалып, сол түннен кейін Тектіғұл дертті болды. Сәлменмен араздасқан Бақтығұл інісін лашығына алып, үш күн ішінде көшіп кетіп, көршілес Шалқар болысында, осыдан жиырма жыл бұрын әкелері өлген соң тастап кеткен жаман қораға келіп паналаған-ды.

Әдебиет теориясы. Сюжет – эпикалық, драмалық, кейде лирикалық шығармаларда қозғалыс үстінде көрінетін оқиғаның дамуы.

Сюжет тарихи-әлеуметтік мәнге ие. Сондықтан, сюжетті қарастыру үстінде, шығарманың негізінде қандай қоғамдық тартыс жатқанын және оның қандай ұстаным тұрғысынан бейнеленгенін айқындап алу керек. Сюжетте қаламгердің жазу шеберлігі көрінеді. Сюжет толыққанды шығу үшін ол тиянақталып, тартыстың даму сипаттары, себеп-салдарлары, оқиға дамуындағы әрбір эпизод айқын, көркем ашылу керек.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Шығарманы толық оқып, мазмұнын меңгеріңдер
2. Бақтығұл мен Тектіғұл туралы әңгімелендер
3. Сәлмен байдың кедейлерге жасаған қысымы туралы не айтасыңдар
4. Бақтығұлға мінездеме беріңдер?
5. Адам бойындағы жағымды-жағымсыз қасиеттерді салмақтайтын мақал-мәтелдер теріп, мәнін айқындаңдар.

Әдебиеттер:

1. Р.Нұрғали. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. Астана, 2002
2. Ө.Күмісбаев. М.Әуезов және әдебиет әлемі. Алматы, 1997

ТАХАУИ АХТАНОВ **(1923-1994)**

Тахауи Ахтанов Ақтөбе облысы Шетырғыз ауылында дүниеге келген. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Соғыстан кейін әдеби шығармашылықпен айналысып, А.Пушкин, М.Горький, А.Толстой, шығармаларын аударған. Қаламгердің «Қаһарлы күндер», «Махаббат мұңы», «Дала сыры» хикаяттары мен «Боран» романы бар. «Қаһарлы күндер» соғыс тақырыбына арналған шығарма. Елдің тағдыры сынға түскен қаһарлы жылдар көрінісі, қазақ жауынгерлерінің майдандағы ерлігі суреттеледі. «Күй аңызы» – өнер тақырыбына арналған шығарма. Қазақ күй өнерін қасиет тұтқан. Күйдің тууына ерекше оқиғалар әсер етеді. Әңгімеде де күйдің құдіреті суреттеліп, өнер иелерінің тағдыры, өнерді кие тұтқан болмыстары көркем баяндалады. Қаламгердің «Күй аңызы» әңгімесінде өмірін өнер жолына арнаған өнерпаз жандар тағдыры суреттеледі. Естемес күйші мен жас Оразымбет ел аралап келе жатып, жалғыз үйлі ауылға кез болады. Бұл қараша үйдің иесі жарлы адам. Жалғыз нарының да бо-

тасы өліп, желіні кепкен. Келген жолаушыларға ұсынар сусыны да жоқ. Бойжеткен қыз Жаңыл күйді тындап, осы күй құдіреті арқылы нарды идіріп көрмек болады. Шынында өнер құдіреті боз інгеннің суалған желінін сүтке толтырып, «Наридірген» күйі өмірге келеді.

КҮЙ АҢЫЗЫ

(Әңгіме)

Екі салт атты адырдың басына желе-жортып шықты да, аттарының басын іркіп, алақан астынан алысты шолды. Төмен қарай көлбеп бара жатқан кең жазықтың шетінде мұнартып оқшау тұрған жалаңаш тау көрінді.

– Анау Ипан тауы ғой, – деді жас жігіт қамшысын нұсқап.

Жас жігіттің даусы аңсағанын көргендей қуанышты шықты. Оның астында жалын өрген қылаң бесті, үстінде өңіріне зер ұстаған кең мақпал қамзол, талдырмаш белін қызыл үдері белбеумен қынай бұған, басында төбесін көк мақпалмен тыстаған құндыз бөрік. Тек ер-тұрманы ғана жұпынылау. Бір кезде көк сауырлап жез шегені тізілте қаққан ері басқа біреудің астынан ауысқан сияқты, әбден тозып, бояуы оңып, жарғақтанып кеткен. Ердің артындағы ұзын қызыл қоржыннан шекпен қап кигізген домбыраның мойны шығып тұр. Оның қасындағы күрең атты – жасы елуді алқындырған, әдемі дөңгелек қара сақалды, биік дөңес мұрынды, кішілеу өткір қоңыр көзі биік қабағының астында терең ұялаған, қағылез кісі. Бұл осы өңірге аты кең жайылған Естемес күйші еді. Ол маңдайына тосқан қолын түсіре берді де, етсіз салалы саусағымен қамшысының ұшын қағып алды.

– Бұл маңдағы ауыл көшіп кеткен-ау, – деді Естемес ойланғандай болып.

– Неге? Ауыл ылдида – Ипанның етегіндегі қайнарда болар, – деді жас жігіт.

Қыбыр еткен бір қара көрінбейді. Бұл ауылдың малы әрі Ипан аспай, бергі осы бозда жайылатын еді ғой. Жаңа ғана Ипанды көргенде балапандай талпынып, сергіген жас жігіт енді басылып қалды.

– Иә, мал көрінбейді, – деді ол. Естемес жас жігітке өңі жылып, есіркей қарады.

– Шаршадың білем, ә? Оқасы жоқ, ел болмаса да, кайнарда ат шалдырып, тыңайып алармыз. – Ол сәл күрсінгендей болды... – Күйшінің өмірі осы. Қамшыны тастай беріп, домбыра ұстайсың. Домбырадан босап кетсе, қолың тағы да тізгінде болады, солай, Оразымбет шырағым. Ал аттың терін басайық. Енді екеуі асықпай, аяңмен келеді. Естемес қайтадан сөз бастады:

– Қарағым Оразымбет, маған ергеніңе жыл болып қалды. Құлағың сақ, қолың жүйрік жігітсің. Түбі, жақсы күйші сен боларсың. Бірақ күйімді үлгі етсең де, менің өмірімді үлгі етпе! Жас елуге келді. Менің өмірім тұрлаусыз болып барады. Қанша ел көрсем де, жер көрсем де, қайтып оралар бір қазығым жоқ. Жар сүймей, бала сүймей кетіп барам. Енді бір айналғанша, қарттық келеді. Нағыз от басының жылуын аңсайтын кез сонда болар.

Естемес ауыр күрсініп қойды. Оразымбет ұстазын аяп кетті. Қабағы кірбеңсіз, көңілі ашық көрінген ұстазын іштей кемірген зор уайым бар екен.

– Сізге қарттық қайда, Еске! Әлі де біреуді айттыруға болады ғой. Алпыстағы Түлкібай да былтыр қыз алған жоқ па? – деді ол ұстазының көңілін аулап.

Естемес ащы мырс етті:

– Аңғыртсың-ау әлі. Немді көріп құда түсем?! Күйге қыз берген қазақты әлі көргенім жоқ.

Осы әңгімеден екеуінің де көңілі жүдеп, үнсіз келе жатты. Кенет суалып қалған жырада жалғыз нар көрінді. Жолаушылар үйреншікті мал емес, жапанда жалғыз қалған адам көрінгендей әлденеден тітіркеніп, аттарының басын тежеп, іркіліп қалды. Нардың түрі жүдеу, бүйірі солып, өркеші қамшылар жағына қисая бастаған. Тамыры қураған ағаштай семіп, кішірейіп бара жатқан ірі тұлғасы, күйіс қайырмай, қыбыр етпей тұрған мүсәпір бейнесі, әсіресе телміре қараған жасқа толы үлкен мөлдір көзі екі күйшіге қатты әсер етті. Оразымбет үрпиіп қадалып қалған Естемеске бұрылды.

– Еске, дұға оқып жіберіңізші. Елсіз далада мал кейпінде жын-шайтан жүреді деуші еді.

Өз сөзінің соңын көміп нар боздап қоя бергенде, Оразымбет «астағыпыралла» деп күбірлеп, кеудесін ұстады. Ішінен дұға оқып тұр ма, әлде айуанмен үнсіз тілдесіп тұр ма – Естемес бұған бұрылған жоқ. Нар аяғы жерге кіріп кеткендей ырғала ауыр қозғалып бұрылды да, теңселе аяңдап кете берді. Төбе құйқаны шымырлатып, зарлап боздап барады.

– Ботасы өлген боз інген, – деп күбірледі Естемес атын тебініп қозғала беріп. Ойынан енді ғана сергіп, Оразымбетке бұрылды. – Көрмейсің бе, ботасы өлген ғой аруананың. Зары қандай ащы еді. Түйе деген жануар баласын адамнан артық жоқтайды.

– Мен қорқып қалдым, – деп Оразымбет шынын айтты. Киелі шығар жануар. Естемес тағы да үндемей қалды; көзі өткір жылтырап, өңі қуқыл тартып, алысқа қарайды. Желе жортып кеткісі келген Оразымбет те оның өңіндегі құбылысты танып, атының тізгінін тартты.

Естемес аз уақыт үн шығармай іштей ыңылдап, толқып келе жатты. Кенет атының шылбырын Оразымбетке тастай беріп, қолын кейін созып, қызыл қоржындағы домбырасын суырып алды.

Естемес домбыраның құлағын бұрап күйіне келтіріп алып, машықты әуенмен қағып-қағып жіберді. Епті ұзын саусақтар пернені жоғарыдан төмен бірнеше қайтара жүгіріп өтті. Бірақ мұның бәрі жаттанды сарын еді. Аздан кейін күйші қолы күрмеліп қалғандай бір пернені басып, жалғыз ішекті шерте берді. Белгісіз тың әуен дүниесінің табалдырығынан аттап өте алмай, қиналған түрі бар. Оразымбет те демін ішіне тартып, ұстазының жүзіне ынтыға қарап қалған; жаңа бір күй сарайының есігін ашқанша асыққан сабырсыздық бар өңінде. Ат жалына еңкейіңкіреп барып Естемес ырғалып, кеудесін көтере беріп, тың күйді бастап кетті. Майда ырғақты, жұмсақ әуен бояуы оңып кеткен шүберектей күзгі қуқыл даланың үстінде қалықтай берді. Сәл бәсеңдеп барып домбыраның кеудесінен екі-үш ырғалып, әрең суырылып көтерілді де, ар жағы мұнды сазға, майда ырғаққа ауысты. Көңілі жүдеу бишараны жұмсақ алақанымен маңдайдан сипап, алыстағы бір бол-

машы үмітті нұсқағандай елес береді. Күй шым-шымдап ішке кіріп, көңілді босатып, қабақ астында қатып қалған жасты жібітіп, енді бір кез майда рахат самалымен желпіп сергіткендей болады.

Оразымбет тарамыс денелі, қатқыл өңді егде кісіден дәл осындай жүрек қылын шертетін нәзік күй шығады деп ойламап еді. Ол ұстазының бетіне қарап, оны жаңа көргендей болды. Терең әжімді, ашаң жүзіне жастық балғын нұр жүгіріп, кішілеу өткір көзі дымқыл тартып, Естемес балқып тұр екен. Салалы ұзын саусағы буынсыз болып кеткендей, жібектей майысып, жыпылдап барады. Жаңағы бір сезімтал майда әуенді қайталап келіп, енді көтеріле бергенде, өрге шыға алмағандай тайғанақтап, күй сазы қайта шегінді. Тағы да бір-екі рет талпынып барып, булығып қалды. Естемес ыза болғандай домбыраны қатты бір қақты да, бұрылып артындағы қоржынға салып қойды. Күйге еліккен Оразымбет ұстазының қолынан ұстай алып:

– Еске, ар жағын!.. – деді дауыстап. Естемес иіліп атының тізгінін қолына алды.

– Ай, шырағым-ай, мені қинайтыны да сол ар жағы ғой. Бұл өзі көптен көңілді тербеп жүрген бір күй еді. Дәл осы арадан аса алмай-ақ қойдым. Қашан кемеліне келтіргенше, күйді көп алдына салмаған жөн. Халықтың құлағын қажаған күйші күйден садаға кетсін. Қашаннан әдетім: күйімді әбден нақыштап алғанша, жанға есіттірмеуші едім. Ең аяғы, қасымдағы жолдасым сенен де бүгіп, осы күйді оңаша толғап жүрдім. Жаңағы бір оқиғаның қозғап жібергені ғой. Ар жағын алып кетем бе деп едім... Әлі де бір түрткі жетпей жатыр-ау. – Естемес көңіл толқуын баса алмай аз бөгеліп, қайтадан сөйлеп кетті. – Күй деген де ойдан туады. Қолың қанша жыпылдағанмен, көңілің қуыс болса, күй шықпайды. Жаңағы жарты күй осы жасқа келгенше ойланып-толғанып, түйгенім сияқты көрінеді өзіме. Қамкөңілді жұбатсам деген бір арман еді. – Естемес ауыр бір күрсініп, ойынан қалт сергіді. – Нарымыз ұзап кетті ғой. Кәне, сол ойсылқараның соңынан ерелік, бір қараға жеткізер, – күйші атын тебінді.

Нар соңынан «әудем» жер еріп отырған екі атты Ипан тауынан бергі ылдидағы қайнарда жұпыны ғана жалғыз

қараша үйді көрді. Нар үйге жеткенде басына үкілі тақия киген, талдырмаш денелі қыз шығып, бұйдасын шешіп, есік алдындағы қазыққа байлады. Екі атты да сау етіп келіп, «қарбалас-ау» деп аттан түсті. Қыз бала қаймықпай жолаушылардың қасына келіп, ізетпен үйге шақырып, Естеместің тізгінін алып, белдеуге өзі байлады. – Әкемнің ұлы жоқ, айып етпеңіздер, – деді дауысы сыңғырлап.

«Дауысының әсемін-ай, құлақты қытықтап барады. Әрі еркін, әрі ибалы, мінезі де оңды екен», – деді Естеміс ішінен.

Түндігі бүркеулі қара көлеңке үйдің ішінде жалғыз шалдан басқа адам жоқ екен. Ол орнынан тұрып қонақтардың сәлемін алып, екі күйшіні төрге отырғызды.

– Жаңыл-ай, қалқам, түндік ашшы, – деп дауыстады.

– Ал жол болсын, шырақтарым?

– Әлей болсын! Біз ел аралап жүрген күйші боламыз. Менің есімім Естемес. Мына жігіт – Оразымбет күйші.

– Өзім де шырамытып отыр едім. Ана жылы ел осы қайнарда отырғанда екі күн күй тартып, құлақ құрышын бір қандырып кетіп ең-ау.

Осы кезде үйге Жаңыл кіріп, төменгі жаққа келіп отырды. Естемес қабақ астынан қыздың тұлғасын шолып өтті. Жасы он алты-он жетілер шамасында болар. Қою қара қасты, мөлдіреген қара көзді, дөңгелек жүзді, қара торының сұлуы екен. Үстіндегі жалаң көк көйлегі тозған. Шынтағындағы білдіртпей салған жамауын да күйші көзі шалып қалды. «Әттең, үлде мен бүлдеге ораса, жанып-ақ кетер едің-ау», – деп қойды Естемес ішінен. Шал арғы ел, бергі елдің хабарын сұрастырып отырғанда да, күйші пейілі түсіп, сөз арасында қызға қарай берді. Тіпті бұл үйдің жолаушыларға сусын ұсынып, қазан астына от жағуды ұмытып кеткені де есіне келмеді.

Шал аз уақыт тұйықталып, төмен қарап отырды да, бір кезде басын көтеріп алып:

– Естемес, шырағым, – деді. – Өлімнен ұят күшті. Сен келгенде бір тостаған сусын тауып бере алмай, жерге қарап отырмыз.

– Жоқ, ақсақал, сіз қиналмаңыз.

– Неге қиналмаймын қарағым. Биылғы жұт елді тиықтатып кетті ғой. Арқалайтын да, асырайтын да жалғыз нарымыз анау жатқан. Ауыл көшерде бошалап кетіп, ботасыз қайтты. Суалып қалды. Қаңсытып, таңдайды кептіріп отыр, – деп шал ауыр күрсінді. Содан кейін қызына бұрылды. – Жаңыл қалқам, қайнардан су әкеліп бер. Қонақтар шөлдеген шығар. Жаңыл иіліп тостағанмен су ұсынғанда, Естемес тағы да ұзағырақ қарады. Қыз көзіне көзі түсіп кеткенде, жүрегі бүлк ете қалды. «Сақалды басыммен сабырдан айырылғаным қалай», – деп кейіді өзіне. Бірақ көңілі құрғыр әлденеге талпынып алып барады. Сонау бір жастық шағы қайтып оралғандай еліте құмартады. Талайдан аңсағанын көргендей көз жазғысы келмейді. «Атастырған адамы болмас, өйтсе шалды жұртқа тастап кетпейді ғой. Және ұзатылатын уақыты да жеткен ғой», – деп ойлады ішінен. Күйші осы күнге дейін аумалы-төкпелі халге түсіп, қыл үстінде тұрғандай қалтырайды. «Кім біледі, жер ортасынан асқанда тәңірінің сарғайтып барып бұйыртқаны осы болар», – деген де ойға тіреліп, қайта ауытқиды. Көңіл аптығын басу үшін Естемес домбырасын алып, ақырын шерте берді.

Ойланып қалған шал басын көтеріп алып, тағы да тіл қатты:

– Апырым-ай осы мал жарықтықтың күйге елігетіні болады деуші еді. Естемес шырағым, өнерінді салып көрсең қайтеді?! Хақ тағала көз жасымызды көрсе, кім біледі, нарымыз иіп кетер. Салшы өнерінді, қарағым. Қолымнан келсе, не сұрасаң да берейін.

– Не сұрасам да бересіз бе? – деп Естемес жалт етіп Жаңылға көз тастады.

– Беремін, қарағым.

Жаңыл сытылып үйден шығып кетті.

– Ақсақал, сіз де елде жоқ қолқа салып отырсыз. Мен де елде жоқ қолқа салайын. Осы күнге дейін жар сүймей келе жатыр едім...

Шал Естеместің қолқасын түсініп, төмен қарап ойла-нып қалды.

– Апырым-ай, мынауың шынында да елде жоқ қолқа екен, – деді ол сәлден кейін. – Ай, бірақ сен де бір азаматсың

гой. Баламды қор қылмассың. Сөзім сөз. Өнерің жетсе тілегінді бердім, қарағым.

Осы кезде Жаңыл есіктен қарап:

– Екі күйші өнерлерінді бірдей салыңдар, – деді.

– Мейлі, болсын. Кәне, Жаңыл қарағым, нарынды тұрғызып, шелегінді тоса бер, – деп Естемес домбырасын ұстап орнынан тұрды.

Жаңыл нарды үйге жақынырақ әкеліп байлады. Шал тулақ алып шығып, нардың алдына төседі. Естемес «кепкен шандырынды жібіте алар ма екем» деп сынағандай нарды шолып өтті. Түйенің ендігі түрі манағы көргенінен бөлек. Балшықтан құйғандай денесінде қыбыр еткен тірлік белгісі жоқ. Басын манағы келген жағына бұрып, сонау алыс адырға құрғақ, жансыз көзін қадап, қатып қалған. «Апырым-ай, мына жануарды жібіту қиын болар», – деп секем алып қалды Естемес. Осы кезде Жаңыл келіп, түйенің мойнынан құшақтап, басынан сипады. Нар сонда ғана селт еткендей болды. Естемес көзі тағы да Жаңылға түсті. «Мал баласына осылай пейілің түскені... жас та болсаң, аса мейірбан боларсың» – деп ойлап, күйшінің іші жылып кетті. Жаңыл қарындағы шелегін алып, түйенің желініне тосып, саууға ыңғайланды. Күйшінің жіті көзі қыздың әр қимылын қапысыз бағады. Бай ауылда күн, сауыншы аталатын еңбек әйелінің әр қимылында жарасымды ширақтық, әсем ептілік барына сүйсіне қарайды. Жаңыл бұрылғанда байқады, қыз жүзін ай бетіндегі мұнардай бір мұң шалып тұр екен. Естемес ішінен: «Қасымда тұрсаң да, алыстағы арманым екенсің, күй қанатымен қуып көрейін», – деп Жаңылға телміре қарап сәл тұрды.

Күйші жүгіне беріп, «я, сәт!» деп домбыраны қағып-қағып жіберді.

Жасы ұлғайып, қимылы ауырлап кеткен ұстазының жас жігіттей құлшынып шыға келгеніне Оразымбет таңырқай қарады. «Бір жылдан бері мен аңдамаған мінезін осы бүгін көрсетті-ау», – деп ойлады. Әншейінде жайғасып малдасын құрып, шынтағына жастық қондырып тартатын күйші, қазір бір тізерлеп жүгініп отыра кетіп, сілтей жөнелді. Домбыраны қатты қағып, нарды бір елең еткізіп алды да, күйді бастап кетті. Алғашқы ырғағынан-ақ Оразымбет бұл жол

үстіндегі өзі тыңдаған күй екенін танып: «Еске-ай, манағы тірелген жерінде тағы да тайып құламасаң не қылсын», – деп сескеніп қалды. Бірақ Оразымбет бұл күдігін тез ұмытты. Ол енді алғашқы рет тосын күй тыңдағандай көз шарасы үлкейіп, ерні түріліп елтіп қалған. Күйшінің мына тартысы бөлек еді. Енді манағы мұнды әуеннің мағынасы артып, аяғы арманға ұласып барады. Жібек сазды ырғақтың арасында домбыра ақырын ғана күрсініп алғандай болады да, қайтадан сергіп, балапандай талпынады. Оразымбет лыпылдаған қанат сусылын естігендей де болды. Діріл қаққан күй тарауы майда қоңыр сазды сарынға ауысты да, ақырындап көтеріле берді. Күйшінің саусағы домбыраның сағасына таман келіп безек қағып, күй аз бұлқынып жоғары өрледі де, суырылып барып, асқақтап жүре берді. Күйшінің қиналған жерден өтіп кеткенін сезіп, Оразымбет: «Ah, сабазың, шыңыраудан суырып шығарды-ау!» – деп сүйсінді. Алдынан кең өріс, алыс қиян ашылғандай оның да бойы сергіп қалды... Естемес күйге елігіп, өзге дүниені ұмытып кетті. Талайдан бері арқаны құрыстатып, кеудені кернеп, булықтырып жүрген нәрсе түйіні шешіліп, қыртысы таралып, жанын сергітіп, әсем сазды күй болып дүниеге келе жатыр. Сарылып іздегені оңай табылып, шиеленісіп қинағаны тез шешіліп, күйші көңілі де күй қанатына ілесіп алысқа самғады. Сәл иіліп, талдырмаш тұлғасы әсем майысқан қыз бұлдырап алыстап, биіктеп кетеді. Сонау көкжиектен, сағым арасынан сыңғырлап күліп, еліктіре шақырғандай болады. Күйші көңілі соған талпынады.

Естемес қиялынан сергіп, нарға қарады. Нардың тақырдай қатып қалған қайыс жоны жұмсарып, қан жүгіргендей. Денесіне тіршілік дірілі еніп, бір-екі рет қозғалып теңселгендей де болды. Жаңағы қадалған қыркадан басын бері бұрып, үлкен көзі жасқа толып, жаудырап тұр екен. Күйші осы кезде күй ырғағын баяулатып келіп, ақырын дірілдетіп көтерді де, ботадай боздатып жіберді. Анадан айырылған жас ботаның алғашқы зарлы үні үзіліп-үзіліп шығады. Аруана осы тұста бір ыңырайды. Естемес оны да домбыраның ішегіне іліп әкетті. Күйші көзі Жаңылға түсті... Қыз нардың емшегін қысып ұстап

катып қалыпты. «Апыр-ау, бұл неге саумай тұр», – деп ойлады Естемес. Нардың желіні тырсыып барады. Естемес қыздың әдейі саумай тұрғанын байқады. Кенет оған бір суық ой келіп, шошынып қалды. «Екі күйші өнерлеріңді бірдей салыңдар» деген қыз сөзінің астары енді ашылып, есіне қайта түсті. Дір етіп, бір шошынып қалған күй әлгі тапқан жайма-шуақ биігінен төмендеп, қайтадан мұңды сазға ауысып күңіреніп барады. Сәлден кейін жалт еткен арманынан айырылып қалғандай күй тағы бір талпынды. Естемес Жаңылға енді бір қарағанда, сығымдап қысқан сүйріктей ақ саусақтың арасынан шым-шымдап сүт тамып барады. Күйшінің де көзінен жас тамып кетті. «Заманым өткен екен ғой!» – деп аһ ұрып, жалт бұрылды да: – Ар жағын сен тарт! – деп саңқ етіп, домбыраны Оразымбетке тастай берді. Оразымбет домбыраны қағып алып, жалғастырып тарта жөнелгенде, нардың сүті де шелекке суылдап құйыла берді.

Біз қайдан білейік, ел «Нар идірген» күйі осылай туыпты деседі.

Әдебиет теориясы. Әңгіме жанры – прозаның шағын түрі. Онда оқиға, кейіпкердің іс-әрекеті қысқа болып, уақыт жағынан да аз мерзімді қамтиды.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қаламгердің шығармашылық өмірі жайлы әңгімелендер
2. Әңгіменің басты сюжетін ашыңдар
3. Естемес пен Оразымбетке мінездеме беріңдер
4. Өнердің киесі, күйдің құдыреті туралы не білесіңдер?
5. Күй туралы аңыздарды тауып, мәнін бірлесіп ашыңдар.

Әдебиеттер:

1. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. Алматы, 2001
2. 60-90 жылдардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1998

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ

(1931-1976)

Мұқағали Мақатаев Алматы облысы қазіргі Райымбек батыр ауданындағы Қарасаз ауылында дүниеге келген. Ауыл мектебін 1948 жылы аяқтап, өз ауылында кеңес қызметінде, аудандық газетте әдеби қызмет атақарады. Мұқағали поэзияға ауыз әдебиетінің тұнық жырларынан сусындап, Абай өлеңдерін түйсініп, тереңіне бойлап, шығыс пен еуропа әдебиетін танып барып келді. Алғашқы өлеңдері газет-

журнал беттерінде жарияланып, одан кейін жеке кітаптары жарық көре бастайды. «Армысындар, достарым», «Қарлығашым, келдің бе?», «Дариға жүрек», «Шуағым менің» жыр жинақтары туған жер, Отан, ауыл өмірі, адам тағдыры, ұлттық болмыс, достық, сүйіспеншілік, табиғат, адамгершілік мұрат секілді мәселелерді қозғайды. Ақынның лирикасында азаматтық әуен, гуманизм, биік адамгершілік қасиет жырланып, терең сырлы сипатымен, көркемдігімен ерекшеленеді. Мысалы, «Тау өзені тентек қой тасып жатыр...» өлеңінде тау ішінің әсем табиғаты, ақ көбігі аспанға шығып, тасып жатқан тентек өзен, қой баққан бала шопан – бәрі бір-бірімен үйлесімді суреттелген. «Аққулар ұйықтағанда» поэмасында баласының тағдырына ара түспек болып жанталасқан ананың әрекеті, қасиетті аққуға оқ атып, киесіне ұшыраған қасіреті суреттеледі.

М.Мақатаев Шекспир, Данте шығармаларын аударған. Бірқатар жырларына ән шығарылған. Қазақстан Жазушылар одағы ең жас ақынға арнап, Мұқағали Мақатаев атындағы сыйлық тағайындаған.

АҚҚУЛАР ҰЙЫҚТАҒАНДА

Поэма

I

Өзен де жоқ сыймаған арнасына,
Жылға да жоқ даламен жалғасуға.
Таста тұнған жаңбырдың тамшысындай,
Қалай біткен мына көл тау басына?!
Мөлдіреді, қарайды қарға, шыңға,
Жалғыздықтан жамандық бар ма, сірә.

Қанша ғасыр өтті екен, қанша заман?
Қанша ұрпақ кетті екен, қаншама адам?
Қанша шырша өсті екен, құлады екен,
Жетім көлге қараудан шаршамаған?
Жетім көлден су ішкен қанша марал,
Қанша киік қалды екен сай-салада?
Қанатынан үзіліп ән-самала,
Қанша аққу кетті екен— аңсаған ән?

Ортаймаған Жетім көл, толмаған да,
Болған өмір ұқсайды болмағанға.
Сызат та жоқ, бетінде, сызық та жоқ,
Айдынына аққуы қонбаған ба?!

Қызғыштары қиқулап, қорғағанда,
Сорлағанға ұқсайды, сорлағанға,
Шүрегейлер айдынын қорлағанда,
Көкқұтандар қанатын қомдағанда...

Беу, дүние-ай, аққулар оралғанда,
Айдын көлдің иесі жол алғанда.
Жетісіп бір Жетім көл қалушы еді-ау,
Тынушы еді-ау теңселген қара орман да.

Таянғанда аққулар қонар маңға,
Басушы еді-ау байызын бар арман да!
Қанатынан аққудың балапандап,

Ән ұшатын сымпылдап таң атарда.
Сүйінші бер дегендей бір толықсып,
Сыбырлайтын Жетім көл Алатауға.
Тына қалып бұлбұл да жаға-талда,
Қарайтұғын айдынға, ақ отауға.

Таң мен күннің арасы таянғанда,
Таудың басы алаумен боялғанда,
Тірелетін таудағы бар тіршілік,
Қанатынан аққудың оянған ба?!
Көмейінде тәтті үні былай қалып,
Жаға-талда жас бұлбұл тұр ойланып.
Жетті аққулар.
Түгендеп Жетім көлін,
Жағалауда ұшып жүр шыр айналып,
(Бірден көлге қонбайды құлай барып).

Сондайтұғын, аққулар сондайтұғын,
Асығыстық оларда болмайтұғын.
Қомағай көкқұтандар секілденіп,
Жалп беріп жағаға кеп қонбайтұғын.
Сондайтұғын, аққулар сондайтұғын,
Ақ мүсін айдынға кеп орнайтұғын.

Әлдилеп ақ төсінде, бермей тыным,
Ақ айдын ақ мүсінін тербейтұғын.
Бұл көлге мылтық алған саятшы емес,
Тірі жан аяқ басып келмейтұғын.
Аққулар аман-есен қайтқанынша,
Суына Жетім көлдің шөлдейтұғын.
(Суымен сырқаттарын емдейтұғын).

Ұрпақтан ұрпақ алып жалықпастан,
Сондай бір дәстүр бар-ды қалыптасқан.
Заманнан заман өткен, жаңарған жұрт,
Аққуын айдын көлдің налытпастан,
Дәстүрін аттамаған, анық басқан.
Сондай бір дәстүр бар-ды жарық шашқан,
Бір ұрпақ бір ұрпаққа алып қашқан.

Қайсыбір қиын-қыстау ай, күндерде,
Шойрылтып түссе дағы қайғым белге,
Алаңсыз аққуымды атпасын деп,
Жатқа да дастарқанды жайдым төрге,
Аққулар ұйықтағанда айдын көлде...

...Оралмады аққулар осы маңға,
Жылдар өтті, байғұстар шошыған ба?
Жетім көл жетімсіреп қала берді.
Арман-ай, аққуымен қосылар ма?!

II

Бала жатыр төсекте албыраған,
Әке жатыр еденде қалжыраған.
Түн күзетіп ана отыр, қос жанары
Шарасыздан шаршаған, жаудыраған.
Түні мынау – тамыздың маужыраған,
Тауың анау – шымылдық салбыраған.

Биік барып жаралған жер бетінен,
Сол байырғы Жетім көл келбетімен.
Айдынында аққулар ұйықтап жатыр,
Сайдан соққан самалмен тербетілген.
Жер бетінде тыныштық, көл бетінде
Қауышыпты қара орман, көл де, түн де.

Бала жатыр төсекте күйіп-жанып,
Баласының ана отыр күйін бағып.
Қайдағы бір қатыгез, сұрқай ойлар,
Миын қарып барады, миын қарып.

«Сарқытындай өлімнің қалған қарға,
Екеу болса, дүние-ай, арман бар ма!...»
Аракідік назарын аударады,
Төрт бүктеліп еденде қалған жарға.
Қауіптеніп түндерге, таңдарға да,
Үн шығармай іш құса зарлауда ана.

«Мана күндіз тәуіп шал не деп кетті?!
Әлде өтірік, әлде шын демеп кетті...
Аққуменен баланы аластандар,
Деді дағы жәйімен жөнеп кетті...»

Тұрсаңшы, таяу қалды таң атуға,
Неткен жансың санасыз жаратылған?!
Манағы тәуіп шалдың айтқан сөзі,
Ұмытылып кетті ме санатыңнан?
...Айналайын аққудың қанатынан,
Қайтеміз, ол да адамға бола туған.

Жетім көлге барып қайт таң жамылып,
Таң атқанша қалайда тауға ілік.
Біреулердің көзіне түсіп қалып.
Дүрліктірме жұртыңды, салма бүлік!
Кім білсін, мүмкін, бәрі жалған үміт...

Апыр-ай, қалай барам, қалай барам?!
Атармын аққу құсты қалай ғана?!
Айдынның аққулары ұйықтағанда,
Өрген мал, өскен шырша абайлаған,
Барлығы қасиетке қарайлаған,
Оқ атам қасиетке қалай ғана?..
Бармаймын, бара алмаймын, қалай барам?!

Адуынды жан екен алған жары:
Жалғыз ұлдан артық па, жалған бәрі!
Балам өлсе, бақыттың керегі не?!
Топан су басып кетсін қалғандарын.
Перзент сұрап несіне армандадың?!
Құрысын онсыз сенің жанған бағың!
Мылтықты әкел!
Атты ертте!
Жалған бәрі!

...Оятып дүниені дел-сал қылып,
Тамыздың таңы да атты тамсандырып,
Сай-сайдан бошалаған бозала таң,

Таудағы тіршілікке ән салдырып,
Еміндіріп, еріксіз қарсы алдырып,
Бұлбұлға дүниеге жар салдырып,
Тамыздың таңы да атты тамсандырып.

Қасқа таң.
Бұлбұл үні.
Көл бетінде,
Аққулар ұйықтап жатыр тербетіле.
Бас бағып жағада отыр жалғыз ана,
Таңданып тәкаппар құс келбетіне.

Тығып ап тұмсықтарын мамығына,
Айдын-төсек, аспанды жамылуда.
Арша, Шырша, жартастар жағадағы,
Сұғынып бәрі көлге табынуда.
Аласұрып, қан ойнап тамырында,
Ана-жүрек тыпыршып, қабынуда.

Асқар белден күн нұры шашырады,
Шашырап, ол да көлге бас ұрады.
Құс аппақ, айдын аппақ, нұр да аппақ,
Аппақ нұр аппақ нұрға қосылады.

Көл— көкке, көк— көлге кеп асылады,
Ұйқысы аққулардың ашылады.
Сұлулыққа сұқтанып, қашып әлі,
Ана— жүрек солқ етіп басылады.

Қызғанып қызғыш байғұс шыр айналды,
Абыржып ана— көңіл мың ойланды.
Ғазиздің көзінде емес, көңілінде,
Айдын көл астан— кестең лайланады.

Дәстүр, ырым, жәйімен құдай қалды,
Жалғыз ұлдан басқасы былай қалды.
Айдынның аққуының орнынан
Көргендей, көзі тұнып, құмайларды.

...Аққулар...

Аққу мойын, сүмбе қанат,
Алаңсыз тарануда күнге қарап.
Айдынның еркелері, білмей тұрмын.
Етермін тағдырыңды кімге аманат?!
Жаны сұлу ақ еркем, ары сұлу!
Бір мамығы майысса ауырсынып,
Тарақ етіп тұмсығын, тарайды кеп,
Тарайды кеп, тарайды қауырсынын,
Құм тұрса да бір түйір ауырсынып,
Жаны сұлу ақ еркем, ары сұлу!

Ақ қанатын сабалап, асыр салып,
Бірде суға сүңгиді басын малып.
...Ойнасыншы, ойнасын ерке құстар,
Тыныштығын олардың қашырмалық,
Мерген отыр жағада.
Ей, ақша бұлт,
Жаулығыңмен оларды жасыр барып.

Бас бағады шыршаның қалқасынан,
Қаруынан қолында қан сасыған.
...Ал аққулар,
Аққулар тарануда,
Сусып түсіп су моншақ арқасынан.
Қарайды ана шыршаның қалқасынан.
«Сірә, сорлы жоқ шығар менен өткен,
Құлынымның қасынан неге кеткем?!
Ошақ қасы, от басы, көрмеппін ғой,
Дүние – ау, сен осындай керемет пе ең?!»
Ана отыр.
Озбыр ойлар қамалауда,
Қамалауда, әлдекім табалауда.
...Аққулар ақ айдынды қалдырды да,
Тартты кеп ана отырған жағалауға.
Шошымай шолжаң өскен батырларың,
Ана отырған шыршаға жақындады.
Көзі тұнған бейбағың топ аққуға,
Білмей қалды мылтықтың атылғанын.

Көздің алды көктүтін, ақыл– жарым,
Білмей отыр жаңағы тыныштықтың,
Сүт ұйыған тегешін сапырғанын!..

Ию– қыю қол маңы, астан– кестен,
Жер айналып, тау құлап, аспан көшкен,
Жаңғырығын, жар салып жартастар тұр,
Жетім көлдің қайғысын бастан кешкен,
Көріп– біліп, таныпты тастар да естен.

Алып аспан астына сыя алмай бір,
Айдын көлін аққулар қия алмай жүр.
Мөлдіреген Жетім көл көкке қарап,
Мөлтілдеген көз жасын тыя алмай тұр,
Айдын көлін аққулар қия алмай жүр.

Сан айналып сұңқылдап ұшты дағы,
Сапар жолға мезгілсіз түсті дағы,
Бетін түзеп, батысқа бағыт алып,
Қарғыс атқан мекеннен қашты бәрі.

Тау жаңғыртып тамаша құстың әні,
Қош айтысып қолменен ұшты бәрі.
Көл бетінде көлбеңдеп жаралы аққу,
Ұша алмайды, ұшпақ боп күш қылады..

Сыңар қанат сынық құс байлауда тұр,
Тағы бірі айдында жайрап жатыр.
Қан аралас қалқыған мамығымен,
Жетім көлдің толқыны ойнап жатыр.
...Қасиетке оқ атып, жойған пақыр,
Қалай алып кетерін біле алмастан,
Сүле– сопа жағада ойлауда құр.

Жетім көлден сән кетті мана тұнған,
Аққу кетті, ән кетті қанатында.
Асқар-асқар таулардан асып әрі,
Шың-құздардың үн қалды қабатында.
Аққу әні естілмей қалатын ба?

Алатаудан үзіліп Қаратауға,
Жаңғырығып жартастар таратуда...

III

Жетім көлдің басында жылқы жатқан,
Дөңге шығып, қарт тұрған жылқы баққан:
»...Апыр– ай, бұл кім болды таңсәріде,
Көргенсіз көл басында мылтық атқан?!
Құстардың зәре– құтын шырқыратқан,
Неғылған қаныпезер құлқы қатқан?!

Мылтықты атарлықтай көлге келіп,
Апыр– ай, жоқ еді ғой елде желік...»
Мылтық даусы, құстардың шулағаны,
Шыдамын алды қарттың, бермеді ерік.

«Бұл маңның адамы емес, сірә дағы,
Білейін, табайын да бір амалын.
Қаруы бар кәззапқа құрықпенен,
Ұмтылса, қалай қайрат қыла аламын?!
Жөн болар алыс тұрып сұрағаным...»
...Аққу үркіп, батысқа бет түзеген,
Қамшы басты атына шыдамады.

Алыс тұрып, ақырды қыр басынан:
«Берекесін бұл жердің кім қашырған?...»
Өңім бе, түсім бе деп таңданады,
Көз алмай орамалды ұрғашыдан,
Көз алмай сүле-сопа тұлғасынан:

– Ей!
Кімсің?
Тірісің бе?
Жаның бар ма?
Аққуды неге атасың, арың бар ма?!
Тастағын қаруынды, келгін бері,
Келгін бері, кеудеңде жаның барда!

...Байғұс әйел үн-түнсіз жылап тұрды,
Қарттың үні мең-зең ғып құлаққа ұрды,
Қолындағы мылтығын құлаштап кеп,
Бөгелмей Жетім көлге лақтырды.

Қартқа қарай ақырын аяңдады,
Қарусызға қарт келді, аянбады.
...Көзінен жас, көңілінен зар төгіліп,
Болған жәйтті келіні баяндады.

Әй, балам!..
Болмады ғой, болмайды ғой...
Қасиет кетті көлден, сорлады ғой.
Тәуіптің айтқанының бәрі өтірік,
Атқа мін, ауылға қайт, олжаны қой!..

Мін атқа, қайт ауылға тағат қыл да,
...Білмеймін, сор аттың ба, бақ аттың ба?!
Аққуға кезенерде ырым жасап,
Тым құрысса саусағыңды қанаттың ба?

Әлек боп, арпалысып сор-қайғымен,
Жоқ, ата, жасамадым ондайды мен...
Жасымнан естігенім бар-тын еді,
Әйтеуір, аққу атқан оңбайды деп...

Солай, солай...
Аманат бір құдайға...
Қай-қайдағы түседі құрығыр ойға...
...Ат басын шұғыл бұрып, тайып тұрды,
Қарт тастап нелер сұмдық сырды бойға.

Бәрі ұмыт: бақытың да, байлығың да,
Күлкі шаттық, күйзелткен қайғы, мұң да.
Жетім көл жетімсіреп қалып қойды,
Бір өлі, бір тірі аққу айдынында...
Бар өмірден көңілі шайлығуда,
Байғұс ана еркінен айрылуда.

Әлденеден сұм жүрек сескенеді,
Аракідік әлдене ес береді.
Табиғаттың, таудың да, аққудың да,
Байғұсқа болмай қалды еш керегі.
Келеді ана, сезбейді ештеңені.

Бай ұмыт, әлсіз жатқан бала да ұмыт,
Қайтқан құстай алыстап барады үміт.
Көліменен қоштасқан аққу үні,
Құлағына келеді аракідік.
Өмір емес өмірі, қораштанған,
Байғұс ана тірілткен қалас қалған.

Келеді ана қарабет қарақшыдай,
Ел менен жерден біржола аласталған.
Аппақ нұрды көре алмай ақ аспаннан,
Түн-түнекте бейне бір адасқан жан.

...Абыр-сабыр үй маңы дүрбелең-ді,
Алғаш ана абыржып, білмеген-ді.
Ат үстінен түсе алмай қатып қалды,
Білмейді қайда келді, кімге келді.

Өң бе, түс пе, әйтеуір, таласуда,
Өлі менен тірінің арасында.
Отырғандай Жетім көл жағасында,
Аққу жатыр көзінің шарасында.

Аунап түсіп атынан, үйіне енді,
Есіне алып ерін де, баласын да.
Өліп жатқан ұлына қарасын да,
Қалсын ана Жетім көл жағасында,
Өлі менен тірінің арасында.

...Аппақ нұрмен шомылтып айналаны,
Ақ сәулемен айдынның ойнағаны,
Көз алдында...
Құлақтан кетер емес,
Таңда бұлбұл тамылжып сайрағаны,

Көз алдында аққудың жайрағаны.
Сыңар қанат, сынық құс жаралы аққу
Өлі аққудан кете алмай айналады.

Ақ төсек – аппақ айдын, аққу – бала.
Жаралы аққу секілді жаттың ба, ана?..
»...Мына жатқан Жетім көл, мына аққуды,
Өз қолыммен өлтірдім, аттым жаңа...

Жок!
Мен емес...
Мен атпадым...
Кеше гөр, кешіре гөр, жаратқаным?!»
Ғазиз ана, ербеңдеп екі қолы,
Жиылған жұртқа қарап алақтады.

Күледі, бірде жылап, зарланады,
Көкке қарап, бекерге қарманады.
Бірде үнсіз, мелшиіп тың тыңдайды,
Құлағында аққудың арман-әні.
Алдымен жұрт үн-түнсіз таңданады,
Қыбыр-сыбыр артынан жалғанады...
Бірде ана көкке жайып алақанын:
Қазір, ботам...
Мінеки, таң атады...
Қазір, ботам, аққумен ұшықтаймын...
Жазыласың, құлыным... балапаным!

Эпилог

...Сол кеткеннен мол кеттім, оралмадым,
Жерді аңсаймын...
Жалғыз-ақ сол – арманым.
Қиын екен қимасың екі бірдей,
Көз алдында ғайып боп жоғалғаны...

Көрдің бе бір-біріне дөп келуін,
Бір қырсық бір қырсықпен шектелуін?

Балам-ай, мынау өмір-дарияның,
Білмейсің қайда екенін өткелінің.

Аққулар...
Аңыз көп қой олар жайлы,
Тек қана тыныштықта ұйықтайды олар,
Шошыса, екінші рет оралмайды.

Орнында екен Жетім көл, жоғалмапты,
Ортаймапты немесе тола алмапты.
Жағалауын жауыпты жасыл жалбыз,
Қасиетті аққулар оралмапты

Әдебиет теориясы. Композиция – әдебиеттану ғылымындағы мазмұны терең теориялық ұғым. Композиция дегеніміз – көркем шығарманың құрылысы деген сөз. Көркем шығармада негізінен бейнеленетін – адамдардың өзара қарым-қатынасы, әрекеті. Композиция – шығарманың сюжеттік-баяндауыштық жағымен бірге, оның бейнелілік бітімін, характерлер сипатын толық қамтитын ұғым. Оның ішкі міндетіне көркем ой мен сезімнің үздіксіз қозғалысын реттеу де жатады. Осы іс-әрекеттер сюжет құрайды да, кейіпкердің мінез-сипатын, қимыл-әрекетін, мақсат-мүдесін, танытады. Композициядағы маңызды мәселе – компоненттерді орналастырудағы жүйелілік. Автордың алғашқы кезекте қай мәселені, екінші кезекте не жайында айтпақшы болғаны, нені бөлшектеп, суреттейтіні де белгілі мақсатқа бағындырылады.

Сюжет – эпикалық, драмалық, кейде лирикалық шығармаларда қозғалыс үстінде көрінетін оқиғаның дамуы. Сюжет тарихи-әлеуметтік мәнге ие. Сондықтан, сюжетті қарастыру үстінде, шығарманың негізінде қандай қоғамдық тартыс жатқанын және оның қандай ұстаным тұрғысынан бейнеленгенін айқындап алу керек. Сюжетте қаламгердің жазу шеберлігі көрінеді. Сюжет толыққанды шығу үшін ол тиянақталып, тартыстың даму сипаттары, себеп-салдарлары, оқиға дамуындағы әрбір эпизод айқын, көркем ашылу керек.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Поэманы түсініп, әр бөліміндегі оқиға желісіне мән беріндер
2. Бірінші бөлімдегі Жетімкөлдiң сұлулығы, аққудың үні, қоршаған табиғаттың әсемдiгiн поэмадан табындар
3. Поэмадағы ананың әрекетiн, психологиялық көңiл-күйi қалай суреттеледi?
4. Аққуға неге оқ атылды?
5. Жылқышы мен ананың диалогiн талдаңдар.
6. Аққудың киесiн қалай түсiндiңдер?
7. Поэманың әр бөліміне тақырып қойыңдар.
8. Аң-құстардың киесі туралы не білесiңдер?

Әдебиеттер:

1. Алпысбаев Қ. Қазiргi қазақ лирикалық поэмасы. Оқу құралы. Алматы, 1989.
2. Алпысбаев Қ. Поэма және сюжет. Монография. Алматы, 1992.

ШЕРХАН МҰРТАЗА

(1932 жылы туған)

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, халық жазушысы Шерхан Мұртаза Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Мыңбұлақ ауылында туған. 1955 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінің журналистика факультетін бітіреді. Одан соң әр түрлі басылымдарда әдеби қызметкер, редактор, бас редакторлық қызметтер атқарады. Ш.Мұртзаның шығармашылығы аударма жасаудан, очерк, мақала жазудан басталады. «Белгісіз солдаттың баласы», «Қыз бен бота» деген шығармалары арқылы көркем прозаға келеді. Одан кейін «Интернат наны», «Бір нәзік сәуле», «Сол бір күз», «Табылған теңіз», «Бұлтсыз күнгі найзағай», «Мылтықсыз

майдан» әңгіме-хикаяттары жарық көреді. Шағын жанрлы шығармаға көбірек қалам тартқан жазушының тақырып аясы кең. Жазушы негізіне, адам, ауыл тағдыры, табиғат болмысы, ар мен адамгершілік, мейірімділік пен имандылық мәселелерін қозғайды.

Қаламгер сомдаған кейіпкерлер туған табиғатын, өлкесін жанындай жақсы көретін, адал еңбек пен кәсібін халқына арнайтын жандар. Жазушы шығармаларының сюжеті ықшам, тілі көркем, әсерлі болып келеді.

Ш.Мұртазаның «Қара маржан» романы өндіріс тақырыбын, жұмысшылар өмірін бейнелесе, «Қызыл жебе», «Жұлдыз көпір» романдары қоғам қайраткері, тарихи тұлға Тұрар Рысқұловтың өміріне арналған. Жазушының екі кітаптан тұратын «Ай мен Айша» роман-эссесі өзінің басынан кешкен өміріне арналған. Ш.Мұртаза көркем прозамен бірге драматургия жанрына да үлкен үлес қосты. Автордың «Сталинге хат», «Бесеудің хаты», «Жалғыз үйлі зілзала», «Домалақ ана» пьесалары қазақ театры сахнасында қойлып жүр. Драматургтің «Бесеудің хаты» пьесасының басты оқиғасы – ашаршылық кезеңінің шындығы. Пьесада Голощекин саясатының қателігі, асыра сілтеудің зардабы көрінеді. Халық басына түскен нәубеттің қасіретіне шыдамаған қазақтың бес азаматы (Ғатауллин, Қуанышев, Дәулетқалиев, Алтынбеков, Мүсірепов) халық тағдырына араша іздеп өлкелік комитетке хат жолдайды.

«БЕСЕУДІҢ ХАТЫ»

(үзінді)

Прологты, эпилогты, екі бөлімді, тарихи драма.

Қатысушылар:

Ғ. Мүсірепов – Жазушы

Голощекин – Крайкомның бірінші хатшысы

Құрамысов – Крайкомның екінші хатшысы

Иванов – Бюро мүшесі

Елеусіз – Бюро мүшесі

Жантоқов – Бюро мүшесі

Исаев – Бюро мүшесі

Нұрхан – Ақын
Күләндә – Елдегі қыз
Балым – Амангелдінің жесірі
Сталин – Генсек
Рұсқұлов – Совнарком төрағасының орынбасары
Құсни – Мүсіреповтың әйелі
Цербер – Тамұқ төбеті
Қарабай – сатқын

Пролог

Көмекшілер, үркіншілер, жұмақ пен тамұқ адамдары. Оқиға 1932 жылы өтеді.

Кемль. Сталиннің кабинеті. Сталин мен Рұсқұлов.

Сталин...Неге біз жағдайды Қазақстандағы Голощекиннен емес, Мәскеудегі Рұсқұловтан білеміз? Неге сенен басқа ешкім ләм демейді?

Рұсқұлов. Менен басқалар да Қазақстандағы өрескел бұрмалаушылықты Сізге жеткізуге тырысқан. Бірақ олардың даусы Сізге жетпей жатыр.

Сталин. Қалайша?

Рұсқұлов. Мысалы жаушы Ғабит Мүсірепов бастаған бес адам Сізге хат жазған. Бірақ... Хат ұсталған...

Бірінші бөлім

Бірінші сурет

Алматы. Казкрайком. Голощекиннің кабинеті. Кезектен тыс бюро мәжілісі өтіп жатыр. Ұзын үстелдің ұшар басында – Голощекин. Қос қапталда – бюро мүшелері. Электр шамдал күңгірттеу, әлденеге жыпылықтап тұрады. Голощекин шамдалға шақшия қарап, қолтоқпақтай ауыр сиясорғышты мығымдап ұстап, сонымен шамдалды періп жібергісі келгендей... Үстінде – сұр френч. Теке сақалы селдіңкіреп тұрады. Жарық әуелі оның сақалына ғана түсіп, бірте-бірте түр-түсіп тұлғалайды.

Оркестрде «Көбік шашқан» ыңырсыды.

Голощекин. (*креслодан ұмтыла түрегелін*). Жолдастар! Жау шапқандай, түн ішінде неге бюро шақырды

деп ренжімеңіздер. Ал жалпы, жау шапты десе болғандай. (*Үстел үстіндегі қағазды, улы жыланнның құйрығынан ұстағандай салбыратып, қос саусағымен шетінен ғана абайлап қармап, даусы шырылдап.*) Міне – жау.

Үстел басындағылыр «О не сұмдық?» дегендей үркектеп, ұрпиісе қалады. Тек Голощекиннің оң қол жағына ала отырған Құрамысов қана «Мен білемін» дегендей, домаланған дөңгелек денесі қозғалақтап, күлімдеп қалады.

Құрамысов (*жағымпаздана*). Жаудан да жаман, Филипп Исаевич.» Бұқпадан шыққан жау жаман, бүйірден шыққан дау жаман».

Голощекин (*риза болғандай*). Измұқан дұрыс айтады. (*Құрамысов «көрдiңдер ме» дегендей жан-жағына қоқилана қарап қалады.*) Іштен шыққан жау жаман. Қаскөйлер өз ішімізден шығып отыр.

Үстел басындағылыр «Сонда – қайсымыз?» дегендей бір-біріне күдіктене қарасады.

Исаев. Ол не, Филипп Исаевич? Зәремізді алмай, айтсаңызшы.

Голощекин (*жақтырмай қарағанда дөңес линзалы шыныдан көзі шытынап көрініп*) Неге сенің зәрең ұша қалады, а ? Сенің бүйрегің бұрып тұрмаушы ма еді әнебіреу жазушысымаққа! А?!

Исаев (*сабырмен.*) Құдай үшін, айтсаңызшы, не тұспалдап тұрғаныңыз? Біз өзі өрт сөндіретіндей неге асығыс жиналдық? Не талқыламақпыз? Жазушысымақ кім?

Голощекин. Иә! Иә! Өрт сөндіреміз!Өрт! Өрт!

Елеусіз (*жан-жағына, төбеге алақ-жұлақ қарап*). Қайдағы өрт?

Голощекин (*сәл сабасына түсіп*). Иә, шынында да әңгімені басынан бастайық. (*Қос саусағымен қағазды шетінен көтерген күйі.*) Қаралатын мәселе біреу: «Бесеудің хаты!»

Голощекин соңғы сөздерді шыңғыра айтқанда, содан шошып кеткендей шамдал оты шайқалақтап барып, жалп етіп сөнеді де қалады.

Екінші сурет

Жазушының қуықтай бөлмесі. Жазу үстел. Айнала – сірескен кітаптар. Шағын кілем тұсында – құс мылтық, қос домбыра ілулі тұр. Босағада – шоқпарлар. Креслода – Мүсірепов, жанындағы орындыққа – қыр қазағынша киінген акын Нұрхан. Ол домбыра тартып отыр. Сірә, «Ақсақ құлан» күйі. Мұңлы әлдебір қиын қысылыс, тығырық жайды домбыра тілімен сөйлетеді. Күй өксіп-өксіп барып үні біткенде Мүсірепов басын көтеріп алады.

Мүсірепов (*аһ ұрып*). Түсіндім, Нұраға.

Нұрхан (*домбыраны жантайтып қоя беріп, бетора-малмен маңдайын сүртіп*). Түсінсең сол, Ғабитжан. Киіз туырлықты, қылқұйрықты тулы ел едік. Ешкімге залалымыз жоқ еді. Елдің қырылып жатқанын өз көзіңмен көрдің.

Мүсірепов (*қасын керіп, бипазан*). Дәл сондай сойқанды мен Керекуден де өз көзіммен көріп келдім. Нәубет төнген сенің Торғайың ғана емес, бүкіл Қазақстан!

Нұрхан (*булыққандай*). Көрсен – неғып жайбарақат отырсыңдар! Сен жұрт Голощекиннің қасында отырады деді ғой. Неге айтпайсың көреген сұмдығыңды?

Мүсірепов. Осының бәрін Қазақстан өкіметіне де, Мәскеудегі Сталинге де... с-е, Рұсқұловқа да жаздық білем...

Нұрхан (*үміттеніп*). Ал?!

Мүсірепов (*қасын керіп, алысқа қарап*). Немен тыныярын біліп болмас. Үнсіз қалу да жарамас. Лақ екеш лақ та бауыздарда тұяқ серпіп қалмас па?

Нұрхан (*елжіріп*). Айналайын Ғабитжан-ай, топалаң тиген қойдай қырылып жатқанымызда, ақырып айғай салар азаматтар тумады ма осыншама халықтан деп күйіп-пісіп кетуші едім. Бар екенсің ғой, жарығым!

Мүсірепов (*сыздап*). Ақырып айқай салар азаматтар атаулының көбі аждаһа көрген қояндай бұғып қалып отыр ғой.

Нұрхан. Сонда қалай, халық қырылса – қырыла берсін, өзім аман қалайын дегені ме?

Мүсірепов. » Қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады?» деген бар емеспе? Жайшылықта бәрі де «елім, жерім» деп еңіреген болад, ал ел басына күн туғанда әлгі «әулиелер» мүнә-фи-күн!

Нұрхан. Ол не тағы?

Мүсірепов (*жәй мырс етіп*). Оу, Нұраға, құранды судай судыратқанда, мұны қалай білмейсің? Құранның » Әлмүнәфикүн» деген сүресін оқымап па едің? Меккеден күрейштерді бастап шыққан Әбу Суфианға қарсы мәдиналықтарды Мұхаммед расул алып шыққанда, мәдинлықтардың бірсыпырасы Әбу Суфиан жағына сатылып кетпеуші ме еді. Оларды расул «мүнә-фикүн» – яғни, «екіжүзділер» дейтіні қайда?

Нұрмахан. Е, Ғабитжан-ай, біздің құран білуіміз далбаса ғой. Жұрттың бәрі өзіндей ғұлама қайдан болсын. (*Ойланып.*) Сонда басшылар арасында да «мүнәфикүн» болғаны ғой?

Мүсірепов (*керенаулау*). Солай дағы.

Ауыз үйде телефон шырылдайды. «Алло, алло» деген Құсни даусы шығады. Құсни Ғабит пен Нұрхан отырған бөлмеге имене бас сұғады.

Құсни. Ғабит сені телефонға шақырып жатыр.

Мүсірепов (*темекісін тұтатып болып, содан соң*).
Кім?

Құсни. Крайкомнан дейді.

Мүсірепов (*жақтырмағандай*). Жә-рр-әй-ды. (*Орнынан баптана тұрып барып, телефон тұтқасын алады*).
Әл-ло. Мүсірепов тындап тұр.

Дауыс (*екпінлеп*). Мен Голощекин жолдастың көмекшісі. Крайкомға тез жеріңіз. Бюро бар.

Мүсірепов (*қабырғадағы шынжыр баулы сағатқа қарап*). Мезгіл түн ортасы болайын деп қалды, неғылға бюро?

Дауыс (*бұйыра*). Тез жетіңіз, кезектен тыс бюро!

Мүсірепов (*кергін*). Жә-рр-әй-ды. (*Тұтқаны тастай беріп.*) Мезгілсіз шақырған тауықтың басн жұлмақ керек.

Құсни (*шошыңқырап*). Түн ішінде хауіпті, бит. Қаңғыбастар қаптап жүр көшеде. Мен бірге барайын.

Мүсірепов (*мыр етіп*). Сен қорған болып қарық қылырсың, көшенің бандиттерінен (*әлдеқайда қолын сілтеп*) андағылар қау-іп-ті-рек. Ал сен мені олардан бәрібір қорғай алмайсың. Одан да ана костюмді алып бер. (*Киінеді. Босағада ілулі тұрған шоқпарды қолына ала-*

ды. *Нұрхан отырған бөлмеге бұрылып.*) Ал, шалым, мен төбелеске кеттім. *(Қол шоқпарды білеп қояды.)* Демал.

Нұрхан (*абыржып*). Апыр-ай, тыныштық болсын, лайым. Бәле-жаласынан сақтасын. Бармай-ақ қойсаң қайтеді?

Құсни. Иә, бармай-ақ қойсаң, а? Ауырып қалды дермін тағы звандаса.

Мүсірепов (*басын баяу шайқап*). Жердің астына кіріп кетсең де таптырып алады. Қорыққанмен жан қалмас. Осының бәрі қорқақтықтан. Жорғалар – жор-так, батырлар – қор-қақ болған сұм заман.

Құсни. Жалғыз сен батыр болып кімді шабасың. Барма.

Мүсірепов (*жайдарыланып*). Неге сонша үрпие қалдың? Онан да мейманға шәй бер.

Телефон бебеулеп қоя берді. Құсни тұра ұмтылды. Мүсіреп оны қолымен жасқап тоқтатып, тұтқаны өзі алды.

Мүсірепов. Әл-ло-у.

Дауыс (*қатқыл*). Жолдас, Мүсірепов! Бюро сізге қарап отыр ғой. Қашаңғы күтуге болады?!

Мүсірепов (*тәкаппарлана*). Тез жетсін десең – машина жіберіңіз.

Дауыс (*дөрекі*). Мүмкін, айдауылды қоса жіберу керек шығар?!

Құсни (*жалбарына*). Ерегестіре көрме, Ғабит...

Мүсірепов. Жә-рр-әй-ды. (*Тұтқаны тастай салды.*) Түзелер еді бұл заман... пейілі жаман пендені... кетсе жер астына жер тартып... Жә, қорықпа, Құсни! (*Есіктен шыға береді.*)

Үшінші сурет

Крайком. Сол бұрынғы көрініс. Тек Голощекин түрегеліп. Ары-бері теңселіп жүр. Қолы дірілдеп графиннен су құйып ішпек болады. Стаканды аузына апараберіп, ішпестен қайтадан қоя салады. Бюро мүшелеріне сүзіле қарайда.

Голощекин. Енді түсіндіңдер ғой ғой жаудың қайдан шыққанын? (*Әркімнің бетіне сынап қарайды. Кейбілеулер бас изейді.*) Ал бұған қандай шара бар?

Құрамысов (*қозғалақтап*). Бұл қаттан оңшыл оппортунистердің иісі аңқып тұр. Партиялық жолмен жазалау керек.

Жантоқов (*жарыса*) Олар – пантюрист!

Голощекин (сақалы селкілдеп, ұзын саусақтарын ербеңдетіп). Алашорданың иісі аңқып тұр десеңші? Ай-ай, қандай ұлы жыланды қойнымызға салып отырғанбыз! Ақыры шықты міне! Осы жазушысымақты Крайкомның аппаратына алдырған сен емеспе едің? (Құрамысовқа шүйіледі).

Құрамысов (сасқалақтап). Ол былай ғой...

Голощекин (сөзін шорт кесіп). Саяси соқырлық! Байқамадық. Мен әрдайым айтамын: 25-шә жылға дейін, яғни мен келгенге дейін Қазақстанда қазақтардан шыққан таза коммунист болған жоқ деп. Содан да бері жеті жыл өтті: бұлар әлі жетіліп болған жоқ! Әлі шикі. Кадр мәселесін шешіп отырған адамның түрі... (Құрамысовты меңзейді.)

Исаев. Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде. Кім білген... Ондай ала Мәскеудің өзінен де шығып жатқан жоқ па?

Голощекин (шатынап). Иә! Иә! Дәлелдерің көп. Троцкий, Каменев, Рыков... Солар ғой айтпағың?

Исаев. Солай-ақ делік...

Голощекин. Ендеше сол сабақ. Неге біз өз Троцкийлерімізді әшкерелемейміз? Неге оларды төңкеріп тастамаймыз?

Елеусіз (жанындағы Құрамысовтың құлағына сыбырлап.) Не дейді? Бізде де Троцкий бар дейме?

Құрамысов (жақтырмай, тыржың етіп.) Иә!

Голощекин (алара қарап). Не сыбыр-күбір?

Құрамысов. Жай, мына кісі...

Голощекин. Түсінбей отыр ма? (Елеусізге таяп келіп.) Біздің арамызда да жаулар бар. Троцкийлер бар. Не істеу керек? (Құрамысовқа) Аудар.

Құрамысов (Елеусіздің құлағына). Жау бар дейді. Не істеу керек дейді.

Елеусіз. А-а. Жау ма? Жауды аяған жаралы. Иә құрту керек. Мен қол көтерем. (Қолын көтеред).

Голощекин. Әне, көрдіңдер ме, қазақтың оқыған зиялылары! Сендерден гөрі оқымаған Елеусіз Елемесовичтің көзі әлдеқайда ашық. Адамда жай көз бар да (көзілдірігін шұқып). Саяси көз бар.

Елеусіз (өзін Голощекин мақтап тұрғанын сезіп, екіленіп). Иә, жауды құрту керек. Мен қол көтеремін. (Қолын ербитеді, бірақ басқа ешкім көтермегенін көріп, таң қалып.) Иә... құрту... керек...

Голощекин (сәл саябырлап). Сонымен, бірауызды болайық. Бесеуін де партиядан аластау керек. Алашордашылармен қаншалықты қатынасы барын ОГПУ анықтасын. Шетінен бір-бірлеп шақырыңдар. (Қоңырауды басып қалады. Көмекші кіреді). Бәрі де келді ме бүлікшілердің?

Көмекші. Мүсірептен басқасы...

Голощекин. Ол жазушысымақ неге кешігеді? Айттың ба тез жет деп?

Көмекші. Иә. Екі рет...

Құрамысов (қыстырыла кетіп). Ол маңғаз ғой. Бір-бір басып жеткенше таң атар.

Голощекин (арық алақандарын ысқылып). Жынынан айырылған бақсыдай етерміз әлі. Сонда маңғаздықтан не қалар екен. Осы жазушысымақтар неге кесірлі? Өне біреу Сейфуллин дегені тіпті құдайдың өзімен қатар отырғандай шіренеді. Табылған екен Толстойлар!

Иванов. Филипп Исаевич, дегенмен тым қатты кетпейік. Бұл бесеудің жазып отырғаны, бір жағынан, шындық та ғой. Одан да хаттағы жайттарды қаперге алып, елге жағдай қарастырайық та.

Голощекин (талып қалардай көзі алайтып, қолын жайып). Міне, тағы бір «қайырымды» басшы шыға келді. Сонда немене, кім жаман – Голощекин жаман, ә?! Сен ғой жақсы көрініп шыға келмекшісің, ә?! Мүмкін, Голощекиннің орнына отырарсың, ә?!

Иванов (қабынып). Не деп кеттіңіз, Филипп Исаевич? Құдай үшін, қиянат жасамаңыз!

Голощекин (қыбы қанғандай). Ә, қиянат! Қиянаттың көкесі міне! (Хатты сілкілейді.) Құрамысов! (Құрамысов селк ете қалады.) Саған ерекше тапсырма: бұл басбұзар ұлтшылдар мұндай хатты Мәскеуде де жолдауы мүмкін. Поштаға, телеграфқа ықтият бол: бұл сипаттағы бірде-бір қағаз Мәскеуге жіберілмесін. Тікелей бақылауға ал!

Құрамысов. Құп болады, Филипп Исаевич! Мен... қазір. (Шығып кетеді.)

Иванов. Егер бұл хат жала болса, Мәскеуге жөнелтілгенінен несіне қорқамыз?

Голощекин (*шоқ басқандай ұшып тұрып*). Қорқып отырған ешкім жоқ, Иванов! Голощекин ешкімнен де қорықпайды. Голощекиннің іс-әрекетін Сталин жолдастың өзі жүз пайыз құптайды!

Иванов (*ыңыранып*). Онда еркіңіз білсін.

Голощекин (*қоқиланып, қоңырауды басып басып қалады. Көмекші кіреді*). Келді ме әлгі маңғаз жазушы?

Көмекші. Келді.

Әдеби-теориясы. Драманың негізі – тартыс. Драмалық шығармаларда автордың баяндауы, суреттеулер, кейіпкерлер мінезі мен портреті берілмейді. Драмалық туындыда кейіпкер-қатысушылар өздері сөйлейді. Пьеса оқиғасы ба-сталмас бұрын, оған қатысушылар, олардың кім екендігі беріледі. Әрі қарай кейіпкерлер сөйлеу, өз ойларын айту, оқиғаға қатысу арқылы көрінеді. Пьесадағы кейіпкерлердің көңіл-күйі, қимыл-қозғалысы автордың түсініктемесі (ре-марка) арқылы беріледі. Қазақ драмасын қаһармандық, саяси-әлеуметтік, тарихи-ғұмырнамалық (Р.Нұрғали) деп бөлу оның табиғатының түрлілігінен хабар береді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ш.Мұртазаның өмірі мен шығармашылығы туралы әңгімелендер.
2. Қаламгердің «Интернат наны», «Қыз бен бота» әңгімелерін оқып, талдау жасаңдар.
3. «Бесеудің хаты» драмасының басты оқиғасы, қатысушылар туралы баяндаңдар.
4. Халық басына түскен ашаршылық нәубеті туралы өз беттеріңмен материал жинақтаңдар.
5. Осы тақырыпқа байланысты тағы қандай көркем туын-дылар, көркем немесе деректі фильмдер білетіндеріңді ортаға салып, пікір алысыңдар.

Әдебиеттер:

1. С.Қирабаев. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. Алматы, 2001
2. Р.Тұрысбек. Қазіргі қазақ әдебиеті. Алматы, 2012

ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ

(1936 жылы туған)

Қабдеш Жұмаділов Қытай Халық Республикасы, Шыңжаң өлкесі, Тарбағатай аймағында өмірге келген. 1965 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін бітірген. Алғашқы өлеңдер жинағы 1967 жылы «Жас дәурен» деген атпен жарық көреді. Одан кейін «Қаздар қайтып барады», «Сарыжайлау», «Сәйгүліктер», «Тағдыр», «Атамекен», «Соңғы көш», «Таңғажайып дүние» прозалық шығармалары жарияланады. «Тағдыр» романы ХІХ ғасырдың соңғы кезеңіндегі шекара бөлінісін арқау еткен. Патшалық Ресей мен Цин империясы Шығыс Түркістан мен Орта Азиядағы иеліктерін айқындау кезіндегі оқиғалардың халықтың тағдырына қалай ықпал еткені, ел ішіндегі тартыс, ел басқару, халықтың тұрмыс-тіршілігі, Тарбағатайдың күнгейі мен теріскейіндегі шекара бөлінісі тарихи дәйектермен көркем баяндалады. Қаламгердің «Дарабоз» роман-дилогиясында қазақ халқының батыры Қабанбай бейнесі сомдалған. Жазушы батыр өміріне қатысты аңыздарды, шежірелік деректерді мол пайдалана отырып, Қабанбай бейнесін жан-жақты бейнелейді.

«Қаздар қайтып барады» әңгімесінде жат өлкеде өткен жалтаң тіршіліктен құтылып, туған жерге бет түзеген қарттың жолда көрген азабы, шаршап-шалдыққан күйі, шекара сызығын кесіп өтіп, туған жерге жеткендегі көңіл-күйі, топырағын құшып, тәубесіне келгені көркем баяндалады. Отбасынан, немересінен айырылып жалғыз қалған қартқа туған ел-жеріне деген сүйіспеншілік, сағыныш үлкен қуат береді. Соңында туған топырағына келіп, жығылған қарттың арманы орындалады.

ҚАЗДАР ҚАЙТЫП БАРАДЫ

Тау іші. Иен жайлау. Ұшқан құс, жүгірген аңнан өзге тіршілік белгісі білінбейді. Жаз жәрмеңкесі тарқап, таулы өлкеге қоңыр күз қонақтаған. Аспан да, жер де сұп-сұрғылт. Жапырақтар сарғайып, өсімдік атаулы күзгі ызғырық желге елбеңдей бас ұрып, тәубеге келген сопыдай күбірлейді. Тек қия жартастарды жарып шыққан қайсар қарағайлар ғана өңін бермей, тәкаппар басын тік ұстап, көкке шаншыла қарап тұр. Сай-саладан құлай ағып жатқан көк қасқа бұлақтар жаздағыдай шу салып, асыптасып, салқын сабырмен жуасып қана сырғиды.

Малшы ауылдар бұл өңірден әлдеқашан арылып, етекке түсіп кеткен. Тегіс-тепсең жерлерде, бұлақ бойларында жараның орнындай болып киіз үйлердің көшкен жұрттары көрінеді.

Кеш батысымен иен жұртқа аш қасқырлар келіп, емін-еркін тіміскілейді. Көш жолдарына, айдалған мал ізіне түсіп, тұмсықтарын көтеріп, ұзақ-ұзақ қарап тұрады. Сүйек қажалап, тері-терсек, жүн-жұрқаны жұлмалайды. Бұтаның арасында қалып қойған тоқты-торымды іздеп сандалады. Жердегі жемтіктес досына қарайлап, көкте құзғын айналады...

Жаздың шіліңгір ыстығында басынан бұлт кетпейтін Етікші шыңы бұл күнде бозғылт мұнара оранған. Бұл – Тарбағатай сілемдерінің бір-бірімен ұшарласа келіп, күрт көтерілген тұсы. Нардың жалғыз өркешіндей болып, көзге алыстан шалынады.

Арғы бетке өтетін жолаушы қиын да болса, көбінше, осы шыңның желкесімен асатын. Өйткені өркеш-өркеш тауларға, терең құздар мен тентек өзендерге соқпай өтетін ең төте жол осы. Биік жалдың басында жыртқыш аңдар да аз жүреді. Етікшінің жотасына шықсаң, таудың күнгейі мен теріскейі табаныңның астында жатады.

Жолға шыққанына төртінші күн дегенде ұзын бойлы, қапсағай қара шал осы Етікші асуының бір орқаш биігіне көтерілді. Бар салмағын таяғына салып, тізесі дірілдеп

зорға жылжып келеді. Кеудесі сырылдап, өкпесі аузына тығылып, әлсін-әлі тоқтап дем алады. Бірақ алдында көлденең сұлап жатып алған қырсық асудың төбесіне бір шықсам-ау деген арман қолтығынан демегендей өрге қарай өшіге, өршелене қайта ұмтылады.

Күн тас төбеге көтеріліп, ес кетіп, жан шыққанда асудың ұшар басына да жетті-ау. Қыр жалдың үстіне шыға келгенде, гуілдеп соққан кара боран жолаушыны ұшырып әкете жаздады. Таяғына сүйеніп, төрт тағандап әзер қалды. Күні бойы жеткізбей, діңкесін құртқан шыңға ерегісті ме, болмаса «мұндай биікке үнемі көтеріле бермеспін» деді ме, әйтеуір осы арада біраз аялдағысы келді. Аппақ шоқша сақалы желге желпілдеп, сығырайған кәрі көзімен айналаны шолып, қарт жалдың басында бірталай тұрып қалды.

Салқын ызғар қамсауы жоқ, көне шекпеннен лезде өте шықты. Терлеп, жіпсіп келе жатыр еді, тұла бойын суық қармап сірестіре бастады. Ол шырқау биіктен жан-жағына соңғы рет көз тастады да, ілгері жүріп кетті.

Бір тәуірі, ендігі беталысы төмен, еңіс екен. Ылдиға қарай құлдырап, тез төмендеді. Көк жалап, жылтырланып алған сірі шоқайы киіздей ұйысып жатып қалған бетегеден тайғанап, тоқтамаған соң, жан дәрмен отыра қап құйрығымен сырғанады.

Жалаңаш жотадан көп төмен түсіп, қалың жынысты қойнауға жеткенде, жел басылып, күн жылынайын деді. Титығы құрып, әбден қалжыраған қарттың бұдан әрі жүруге халі келмей, тәлтіректеп барды да, шоқ қайыңның түбіне қисая кетті. Арқасындағы қоржынын басына жастап, бір сәт сұлық жатты. «Әйтеуір, қиын асудан өттім ғой, – деді талмаусырап жатып, – жолдың көбі кетіп, азы қалды. Құдай енді екі күндік ғұмыр берсе, көздеген жеріме де жетіп жығылармын.»

Бір заматта басын көтерді. Күн төбеден ауып барады екен. Жаңағыдай емес, сергіп, тыңайып қалыпты. Тек тілі аузына сыймай, шөл әкетіп барады. Өлдене есіне түскендей, жалма-жан қоржынға қол созды. Қоржынның бір басынан кішкентай торсықты алып, шайқап көріп еді, бірдеме шылдырағандай болды.

Құйып алып шыққан айраны бұдан екі күн бұрын таусылған. Сонан бері таңдайын жібітіп, талшық қып келе жатқаны – бір уыс малта. Қалтасында жүрген бес-алты құртты торсықтың ішіне салып, үстіне кеше су құйып алған-ды. Онысы да бітуге айналыпты. Қоржынның екінші басынан саптаяғын алып, торсықты төңкеріп еді, кішкентай ғана ақ малта құйылды. Шал оны бір-ақ сіміріп алды. Маңдайынан тер бұрқ ете түсті. Көзі шырадай жанып, біраз әл жинағандай болды.

«Не де болса, осы арады біржола тамақтанып алайын, – деді ол, қоржынынан бір уыстай ірімшік пен екі-үш жапырақ қатқан нанды алып жатып, – торсығымды суға енді бір толтырып алсам, ел шетіне жеткізеді ғой...»

Тастай боп қатып қалған қара нанның бір түйірін қажалап отырып, зорға жеді. Кебірленіп, өңешінен өтер емес. «Шіркін, дүние-ай, осындайда бір шәйнек шай, не болмаса бір аяқ қымыз болар ма еді, – деп аңсады қарт, – кеңшілік кезде сол тамақтарды тойып ішіп көрдім бе екем? Әй, тоймаған шығармын, сірә».

Қарт «жеуге жарайтын ештеңе табылмас па екен» дегендей айналасына көз жіберді. Кенет дәл бас жағында ғана өсіп тұрған бір түп долананы көрді. Бұл өңірде ең жәй пісетін жеміс – осы долананың басы. Өзге жемістер әлдеқашан ағып кеткен. Қып-қызыл боп, уылжып тұрған долананың жидегі шалдың көзіне оттай басылды. Жалма-жан орнынан тұрып, үзіп жей бастады. Бірекеуін таңдайына салып көріп еді, мұндай дәмді болар ма. Қаужандап, шөпектей сорып бірталайын жеп қойды. Қалтасына да толтырып алды. Шөлі қанып, қуанып қалды өзі. «Өлмегенеге өлі балық жолығады» деген осы-ау, – деді ішінен, – құдайдың өзі көмектесіп тұр ғой. Су ішерім бар шығар әлі де».

Шал шүкірлік етіп, мол дастарқан басынан тұрғандай көңілденіп кетті. Бата жасап, бетін сипады. Қалтасынан шақшасын алып қарап еді, насыбай да таусылуға айналыпты. «Қап! – деді қарт, – бәрінен де мынау қиын болмаса игі еді». Алақанына насыбайдың соңғы атымын салып

алып, қимағандай біраз отырды да, атып салды. Көңілі жайланып, алдағы жолдың жоспарын жасады.

«Шекараға дейін енді не бәрі қозы көш жер қалды, – деді ол қарсы алдында жатқан аласа адырларға көз жіберіп. – Көз барда, мына Күргейтастан өтіп, сызықтың бойына жақындап алайын. Сонан соң, құдай бұйырса, бүгін сәрсенбінің сәтіне, қараңғы түсе арғы бетке өте шығармын».

Бұл ойды ол тақ бір көрші ауылға қыдырып бара жатқандай жеп-жеңіл ойлап өтті. Бәрі де заңды, осылай болуға тиісті тәрізді. Қарт кесімі айнитын емес. Иә, шынында да ойланып-толғанып жататын не бар? Бұл сапарға ол бақандай қырық жыл бойы дайындалмады ма? Мұның өзі – дөңбекшіп өткізген талай ұйқысыз түндердің, санамен сарғайып, сарқыла толғанған бүкіл өмірінің айнымас қорытындысы емес пе? Көп жыл бойы қозданып, іштей тұтанып келген өрттің алаулап жанған бір шағы, жанар таудың лақ етіп бір атылғаны. Қарт сезімі бұрауы жеткен домбырадай тырсылдап, шертіп тұр. Қол тигізсең болды, үзіледі.

Ол орнынан тұрып, тағы да ілгері жылжыды. Денесі суығандікі ме, өне бойы ағаштай сіресіп қалыпты. Сегізкөзі, жұлын тұтасы, қара саны қозғалтпай, қан қақсап ауырып кетті. Екі табаны удай ашып, жер бастырмай тұр. Тұла бойы зіл батпан боп, қылжиып жата кетуді ғана тілегендей.

Ұйқы да қысып барады. Қарттың соңғы тәуліктерде ұйқысы шала болатын. Аңғал-саңғал, үңірейген иен таудың арасында әлденеге ұйықтай алмаған. Көзі ілініп бара жатып, әлсін-әлі шошып ояна берген. Ол көбінше артымнан қуғыншы келеді деп емес, ұйықтап жатқан жерімде жыртқыш аңдардың бірі бас сала ма деп қауіптенді.

Оның бұл сақтығы тегін емес-ті. Кешегі түні мүлде ауыр айқаспен өтті. Түс кезінде бұған бір көкжал қасқыр кезігіп, соңынан қалмай қойды. Біресе алдына, біресе артына шығып торуылдады да жүрді. Қарт бірнеше рет таяғын сермеп, айқайлап, тап-тап беріп көріп еді, оны-

сынан көкжал сескене қоймады, турадан-тура шабуыл жасауға бата алмай, аңысын аңдып, қапыда бассалар сәтті күтіп жүрген сыңайы бар.

«Бір абұйыры, жалғыз екен, – деді шал іштей бір есеппен. – Бұған тағы біреуі қосылып, екі жақтамаса болғаны. Біреуіне аллдыра қоймаспын» деп кісесінен үлкен қара кездігін алып, қолына оңтайлап ұстап жүрді.

«Бұл сұмырай менің түнде жатар жерімді аңдып келеді-ау, – деді қарт тағы да, – көзім ілінсе-ақ жарып тастайды. Сондықтан айдалаға қона кетпей, бір мықты бекініс тауып, сонда түнегенім жөн шығар... Апырай, – деді қарт бармағын шайнап, – осындайда мылтығым болар ма еді! Мылтығым барда менен күншілік жерден қашатын еді-ау, бұл иттер! Құр қол жүргенімді сезіп, басынуын қарашы».

Күн батып, қас қарайып барады. Сай-сала үңірейіп, жұтып қоятындай төніп тұр. Артына қарап еді, көкжал тіпті жақындап қалған екен. Қарт сасқалақтап, манадан мөлшерлеп келе жатқан оң жағындағы жалама тасқа қарай өрмеледі. Үстіңгі жағы асқақтап біткен құз жартас. Өрмелеп барып соның бір қуысына паналады. Өзі шыққан жалғыз өзектен басқа аяқ ілінер жер жоқ. Енді сол бір ғана өзекті аңдып отырса болғаны.

Шал маңайда жатқан бірнеше үлкен тасты қасына әкеп алды. Сонан соң «келсең кел» дегендей тәуекелмен тас түйіліп, қас дұшпанын күтті де отырды.

Қарсыдағы шоқпар тастың үстіне келіп, көкжал да шөкесінен жатып алды. Ымырт қараңғылығында, өзіне тастам жерде қып-қызыл боп жанып тұрған екі нөкатты шал анық көрді.

Осы бетінде қанша отырғаны белгісіз, бір заматта қалғып кетіпті. Үш күндік суыт жүріс оны әбден қалжыратқан-ды. Әйтеуір, бір кезде дәл аяқ жағынан шыққан тысырдан шошып оянды. Жалма-жан көзін ашып алып, төменге қарап еді, жанағы екі от едәуір жақындап қапты. Әккі көкжал дыбысын білдірмей, жербауырлап, жылжып келе жатыр екен.

Ол жан дәрмен орнынан атып тұрды да, қасында жатқан келідей тасты төмен қарай домалатып жіберді. Сол-ақ

екен, «қаңқ» еткен бір дыбыс шықты да, салдыр-гүлдір домалаған таспен бірге құзға құлдырап жоқ болды.

Қарт қуаныштан жылап жіберді. «Я, жасаған, – деп тіледі ол, көктегі айға қалтыраған қолын жайып тұрып, – маған енді үш күндік ғұмырыңды қия көр! Онан арғысын сұрамаймын да... Арғанатының аңғары жеткесін, аманат жаныңды ала бер!»

«Мүмкін, құдай сол тілегімді қабыл көрген болар, – деп ойлады ол бүгін жолда келе жатып, – өйткені, бұл – менің ең ақырғы тілегім ғой...»

Міне, ол қазір де тұла бойының қан қақсап ауырғанына карамай, ілгері аяндап келеді. Біраз жүргесін, денесі қайта қызып, сырқырап ауырғаны басылайын деді. Биік жотаның батыс жағын қабақтап, әлдеқашан шөп басып кеткен көне бір жолдың тағанымен сайға қарай түсіп келеді. Енді аз жүрсе, алдында үлкен өзен бар. Өкіріп-бақырып Тентек-Халдай ағып жатыр. Сол өзеннен өтіп, Күргейтастың ту сыртына шықса болғаны, айтулы иек астында тиіп тұр.

Өзенге түсе берістегі алаңқайда демалып отырып, ол анадай жерде жатқан адамның қу басын көрді. Жүрегі дір етіп тіксініп қалды. Сәлден соң өзін-өзі тоқтатып, бастың қасына барды. Сол маңда ақ сөңке болып, әр жерде шашылып жатқан басқа да сүйектерді көзі шалды. Қарт тұрған бойы бірдеңені күбірледі де: «Аллауакбар!» деп бетін си-пады.

«Мынау кемінде қырық-отыз жыл болған сүйектер ғой, – деді қарт таяғының ұшымен бас сүйекті әрі-бері аунатып. – Бір бақытсыз сорлы ғой, кім болса да. Баяғы ашаршылықта жел аударған қаңбақтай қаңғып келе жатып, осы араға келгенде, дәм-тұзы таусылған болар... Айдалада көмусіз қалғаннан өткен қасірет бар ма екен дүниеде?»

Қарт көзіне келіп қалған жасты сұқ саусағымен ыршытып жіберді. Жол-жөнекей әр жерде кезігіп қалатын тастан жия салған молаларды, ит-құс ашып тастаған адам сүйектерін ол бұрын да көріп келе жатқан. Мына жолы қамығып, біртүрлі мойып қалды өзі. Жазатайым бірдемеге ұшыраса, өзінің де тап осы халге түсетінін ойлап, шоши-

ын деді. «Я, Құдай, егер бар болатын болсаң, сүйегімді жат жерде қалдырма, ең соңғы тілегім ғой, маған енді екі-ақ күндік ғұмыр бер!» деп жалбарынды тағы да.

«Бұл қанды асу кімдердің басын жұтпаған? – деді өзенге қарай түсіп келе жатып. – Аштықтан бұрлығып, боранда қалып, талай боздақ жан тапсырды ғой. Рас болса, мына «Етікшінің» аты да боранда ұшып өлген белгісіз бір етікшіге байланысты қойылыпты. Қалып-сайманы, бізі мен тістеуігі қасында шашылып жатқан көрінеді... Қу тіршілік қой, кәсіп қып, күн көремін деп шыққан болуы керек».

Күн бата, қарт өзеннің бойына түсті. Қаталап, тілі аузына сыймай келіп еді, саптаяғымен су іліп алып, сіміре жұтты. Торсығын да толтырып алды. Сонан соң аяғындағы шоқайын шешіп, балағын тізесіне дейін түрді де, кешіп өтпек болды.

Өзен ағысы қатты екен. Әлде тау басына жаңбыр жауды ма, түсі бұзылып, тастан-тасқа соғып, жыртқыш андай өкіріп, долдана ағып жатыр. Өзеннің ортасына келгенде, қарт тәлтіректеп сенделіп кетті. Тізесі бүгіліп жығылуға айналды. «Өлген жерім осы болар» деп зәресі қалмады. Жан ұшырып, қолындағы киім-кешегі мен қоржынын арғы жағаға лақтырып жіберді де, үлкен қой тастың бірін кұшақтай алды.

«Құдай бұл жолы да көмектесті, – деді ол өзеннен өтіп алғасын. – Бұл, сірә, менің жолымдағы ең соңғы қатер болар».

Күн батып кетті. Таулы өлкеде күн, әсілі, ерте батады. Тек Етікші шыңының ұшар басында ғана соңғы шапақ бөріктей болып киіліп тұр. Сай-салада көлеңке қоюланып, тағы бір тынышсыз түн қанатын жайып келе жатты.

«Неде болса, әлгі сызығының бойына жақындап барып жатайын» деген оймен қарт киініп алып, тағы аяндады. Аңдардың суатқа түсетін жалғыз аяқ қабырға жолымен кеңерелеп, Күргейтастың желкесіне шықты. Кезеңнің астындағы иек артпада бір топ арқар жайылып жүр екен. Өкпе тұсынан шыға келген жалғыз жаяуға «бұл екі аяқты

пәле қайдан пайда болды» дегендей одырайыса қарап тұрды да, орғып, үрке қашып барып, сонау бір қойнауға байырқалады. Қуғын көріп, зәтте болмағаны байқалып-ақ тұр.

«Е, шалым, сенен аң екеш аң да сескенуді қойған екен, – деді қарт өзін-өзі кекеткендей мырс етіп. – Құралайды көзге атқан мерген екенінді қайдан білсін?! Қайран көзім, қапы жібермеуші едің-ау, қайтейін». Сөйтіп ол бейқам жайылып жатқан арқарға амалы құрыған аңшының өкінішті көзімен құмарта қарап тұрды.

Сонан соң ол тағы біраз жүріп барып, қалың ұшқат пен мойыл өскен қойнауға жетті де, осы арада әбден ымырт үйіріліп, қараңғы түскенше жата тұруды ұйғарды. Қоржынын басына жастап, үй орнындай ұшқаттың түбіне қисая кетті. «Ойпырым-ау, шынымен-ақ жақын қалды, ә? – деді ол, өзінің осыншалық жер түбіне қалай жеткеніне қайран боп. -Жол, жүрсең ғана қысқарады. Тек амал қанша, бұл сапарға әлдеқашан шығу керек еді-ау».

Өзінің бұл сапарға жалғыз шыққанын ойлағанда, жігері құм болып, ет жүрегі езіліп кетті. Тағдыр бұл жолы да оның алдын кес-кестеп, аяқтан шалды. «Қапыда қалдым ғой... Қайтейін, қайтейін, – деп күбірлей берді, – Төлеутайымды қалай ғана сақтай алмадым екен? Неге ертерек қамданбадым? Өрттен қалған қу томардай сорайып жалғыз қалған түрім мынау. Мен өлсем, Тұяқбайдан тұқым жоқ. Орны өшеді... Шіркін, жалған-ай, дәл қазір қасымда томпаңдап Төлеутайым еріп келе жатса, арманым болмас еді-ау. Қайран құлыным, сенен қалай ғана тірі айырылдым екен? Мен сорлыны жер соқтырып кеттің-ау сен мүлде... Тірі болсам, туған жерді бір көрсетем деуші едім. Ол күнге құдай жеткізбеді ғой. Қайтейін!...»

Қарттың иегі кемсендеп, бет әлпеті бұзылып кетті. Тынысы тарылғандай, тамағының түймесін ағытты. Сонан соң оқ тиген аңдай ыңыранып, етпетінен аунап түсті де, өзегі өртеніп бара жатқандай жанталасып, қолына ілінген шөпті жұла берді...

Төлеутай деп отырғаны – қарттың жалғыз немересі. Осыдан он шақты жыл бұрын мұқым елді жайлаған қалың

сүзекте ұлы мен қызы, кемпірі мен келіні қабатынан қайтыс болғанда, қу бұтаққа ілінген жалғыз жапырақтай осы Төлеутайы қалып еді қасында. Мұны осынау жарық дүниемен жалғастырып тұрған жалғыз дәнекер де сол немересі болатын. Жасқа жетпей жетім қалған сәбиді қолынан түсірмей, жалаңаш қойнына салып жүріп баққанды. Қарттың бағына қарай түлкінің күшігіндей сүйкімді боп өсіп еді өзі де.

Бұл жаққа келгелі қарттың кәсібі аңшылық болатын. Көнелеу бердеңке мылтығы бар-ды. Мынау Тарбағатайдың күнгей жағын ол аттылы-жаяу талай рет шарлаған. Қанжығасы майланып, табысы тәуір болған жылдары өзінен асып, көрші жарлы-жақыбайларға да қайырымы тиіп жүрді. Үнемі болмаса да ауылдастарының тырнағын жібітіп, сорпа-судан кенде қылмаған.

Кейін немересімен екеуі қалған кезінде де, аңшылықтан қол үзген жоқ. Рас, соңғы жылдары жасы ұлғайып, қайғы қажытты ма, мылтық ұстағанда қолы сәл қалтырап, көзі жасаурайтынды шығарды. Сілтегені тие бермей, мүлт кететін де боп жүрді. Бірақ, Төлеутайын тарықтырған емес. Түз несібесі – тәңірден. Ертемен мылтығын асынып кетеді де, кешке жақын талшық етер бірдене алып қайтады. Түзге шықса қара мылтығын, үйге келсе қара домбырасы мен немересін ермек етті.

Төлеутайы жетіге толып, мектепке барғаны бұл үшін үлкен мереке болып еді. Екі арқардың етін қазанға бірақ салып, маңайын шақырып той жасады. Иленген тау ешкінің терісінен немересіне әп-әдемі сумка жасап берді. Қашан үйреніскенше, мектепке өзі ертіп апарып жүрді.

Немересінің тілі қандай қызық. Зерек, әр нәрсені білуге құмар-ды. Қарттың есіне мына бір оқиға түсті. Бір жолы Төлеутайды таяу жердегі қарасуға үйрек атуға ертіп барған. Көктемгі құс келетін уақыт. Сол маңдағы шұқанақ көлдер мен Қарасуда шүрегей үйректер жыртылып айрылады. Шал бара салып екі үйрек атып алды.

Бір заматта қанаттары сартылдап, су жағасына жіпке тізген моншақтай бір топ қаз келіп қонды. Жол бастаушы көсемі қамшы салым бәрінің алдында жүр.

– Ата, мына қазды атайықшы, – деді Төлеутай қуанып. – Атшы анау алдында жүрген үлкенін.

– Жоқ, балам, бұл қаздарды атуға болмайды, – деді қарт басын шайқап. – Бұлар да жолаушы ғой, алысқа кетіп барады. Жолынан қалдырмайық.

– Алысқа дейсің бе? Қайда барады сонда? – деді Төлеутай таңырқап.

– Туған жеріне кетіп барады...

– Туған жері қайда?

– Алыста, сонау таудың ар жағында, – деп қарт, қазір өзі жатқан асуды нұсқап еді сонда.

Бала «түсіндім, онда атуға болмайды екен» дегендей, өзіне жараспайтын бір естиярлықпен ойланып қалған. Ақылы көп, зерек еді-ау, айналайын.

Өлгі қаздар бой жазып, суға қанып алды да, кешікпей аспанға көтерілді. Айналып ұшып, шарықтап көп жүрді.

– Әбден шарықтап, ана таудың деңгейіне көтеріліп алмақ, – деді қарт немересіне түсіндіріп, – аспандап алғасын терістікке қарай бір-ақ заулайды. Зайсан көлге, Қара Ертіске жеткенше қалай тоқтасын-ау, байғұстар! – Шал күрсінді.

Айтқанындай-ақ, қайтқан қаздар бұлардың төбесінен тағы бір айналды да, солтүстік қайдасың деп тартып берді. Қарт немересімен екеуі қаздар тобы көзден ғайып болып, аспан тұңғиығына сіңіп кеткенше кірпік қақпай қарап тұрды...

Сол немересінен қарт қапыда айрылды. Соңғы бірнеше жыл ұдайымен бұл өлкені жыландай жайлаған ашаршылық бұлардың қара лашығына ене алмай-ақ келіп еді. Маңайдағы ел аштықтан ісініп, көнек ауруына шалдығып, жаппай қирап жатқанда, бұлардың өзегі тала қоймаған. Қарт кәрі сүйегін сүйретіп, аң, құс атып әкеліп, аузыменен жем тасыған қарлығаштай немересін сақтап қалуға бар жанын салған. Көлдеңен кеселге килікпесе, Төлеутайын апаттан аман алып та қалатын еді. Бірақ, амал қанша, құдай оған жеткізбеді ғой.

Бір күні атып алған қояны мен кекілігін арқалап үйіне келгені сол еді, мұны екі полицей тосып отыр екен. Ай-

шайға қаратпай, шалдың қол-аяғын байлады да, арбаға отырғызып қалаға алып кетті. Мектепке кеткен немересіне де мойын бұрғызған жоқ. Тергеусіз, сұраусыз апарып түрмеге қамап тастады.

Бір айдай жауапсыз жатып қалды. Өзіне қандай айып тағылғанын да білмеді. Тек тергеуге әкелгенде ғана ұқты мән-жайды.

Біріншісі – «Аң аулағанды сылтау қылып, үнемі тау арасында жүреді екенсің. Бірнеше рет шекара бойына да жақын барып қайтыпсың. Сондағы мақсатын не?»

Екіншісі – «Сенде тығулы жатқан мылтық бар. Соны өкіметке тапсыруың керек».

Қандауырдай қадалған осы екі сұраққа жауап таба алмай, қарт түрмеде бір жыл жатты. Тек қыс өтіп, келесі көктемде ғана мұны қапастан босатты. Мылтығын тартып алып, аң аулауға тыйым салды да, бақылау астында ауыр жұмыс істеуге жіберді.

Алдында қандай қасірет күтіп тұрғанын бұл ауылға келгенде бір-ақ білді. Өткен қыста да ақ сүйек жұт болып, малдан тігерге тұяқ қалмаған. Адам шығыны да аз емес. Тірілердің қатары селдіреп, жотадағы зираттың қарасы молая түсіпті.

Қарт сол зираттың шет жағындағы кішкентай жас топырақты құшақтап, бір тәулік ессіз жатты. Өзі жоқта жалғыз жұбанышы – Төлеутайы аштыққа төзбей қыршынынан қиылыпты.

Жасы жетпіске келсе де, қайраты қайтпаған қарт сол күннен бастап күрт төмендеп кетті. Сақал-шашы бурыл ғана еді. Бір айдың ішінде аппақ болып тегіс ағарды. Ешкіммен сөйлеспей, мылқау кісіше жүрді де қойды. Қолқа жүрегін біреу суырып әкетіп, құр қаңқасы ғана қалған сияқты. Мына жарық дүниенің бұл үшін пәлендей қызығы, мән-мағынасы қалмаған еді.

Жатса-тұрса көзіне өлім елестеді. Есіне сонау алыста қалған туған жері түсе берді. Түсінде сол ғажайып өлкенің құшағында жүретін болды. Бірте-бірте түсі мен өңі шатасып, сандырақтап, бас-аяғы түсініксіз бір сөздерді ай-

тып қалатынды шығарды. Жұрт мұны алжығанға, есі ауысқанға жорыды.

Осындай үмітсіз шақта қалың мұңар арасынан бір жарық сәуле жылтылдап, бір өшіп, бір жанып, мұны өзіне шақырғандай болып еді. Қалтасындағы соңғы жармағын картаға салған құмаршыдай, шал ендігі қалған өз өмірін бір игілікті іске жұмсауға бел байлады. Ол— қырық жыл бойы көкірек түпкірінде жатқан осынау сапар болатын.

* * *

Түн ортасы жақындап, ай батып кеткен кезде қарт орнынан тұрды. Шекпенінің етегін түрініп, белін шарт буып алды. Сонан соң қоржынды иыққа салды да, адымдап басып алға жүріп кетті.

Мөлшерлі жерге жарты шақырымдай қалғанда, тың тындап, біраз бұғып отырды. Ешқандай дыбыс байқалмайды. Тек таяу жерде көкек пе, тақұдірет пе, бір құс анда-санда үн салып қояды. Дәл аяғының астынан тарақ құйрық сары тышқан жүгіріп өтті.

Түн түнегін жамылып, шал тағы да ілгері жылжыды. Қалың бүрген мен итмұрын аралас өскен өзешені өрлеп жарты сағаттай жүргенде, қарсы алдынан жалаңаш қоңыр бел көрінді.

«Әлгі мықтының өзіне жақындадым білем» деді жүрегі аузына тығылып. Атасының аруағына сыйынып, бірдеме деп күбірледі. Сонан соң сәл еңкейінкіреп алды да, аяғының ұшымен жүгіре жөнелді.

Кезеңге шыға келгенде, өкпе тұсында тұрған ала балағанды анық көрді ол. Дәл сызықтың үстіне келдім-ау деген кезде, өз еркінен тыс бір минуттай тұрып қалды. Бейне жалғыз құздың үстінде тұрғандай, көзі қарауытып, құлағы шыңылдап кетті... Жан дәрмен есін жинап алып, сайға қарай бүкендей жөнелді.

Қарт ескіше аздап хат танығанымен, географиядан хабары жоқ еді. Дүние жүзінің саяси картасын да қолына алып көрген кісі емес. Әйтеуір ел мен елдің арасында осындай бір сызық бары көңіліне аян. Сол қаһарлы да

катал сызықты оқымаған надан шаруа тағы да таптап өте шықты. Мұның ақыры неге соғарын ойлап, бас қатырып жатпады.

Ол сызықтан өте салысымен бүкендеп жүгіріп отырып, екі-үш шақырымдай ұзап кетті. Тобылғылы құр сайға жеткенде, «уһ» деп демін бір-ақ алды. Тұла бойын тер басып кеткен екен, дереу омырауын ағытып, терістіктен аңқылдай соққан самалға тосты. Әлдекімге мұнын шаққандай, еңкілдеп жылап жіберді. Сакалынан пара-пара жас ақты. Жер-ананы құшақтап сүйе берді. Біресе жылап, біресе күледі. «Айналайын, туған жер, сені де көретін күн болады екен-ау» деп тұншыға күбірлейді. Қалтыраған қолымен көңірсіген дымқыл топырақтың бір уысын алып, бетіне басады, танауына апарып қайта-қайта иіскей береді...

Ентігін басып, тынығып алған соң, тағы да ілгері жылжыды. Темірқазықты бетке алып, суыт жүріп келеді. Қанша жүргені белгісіз, әйтеуір бірнеше қырқаны асып түсті. Жер бедері бірте-бірте жылы ұшырап, таныс мекендер көзіне оттай басылды. Қарсы алдынан жанға жайлы алтын күрек самал жел есіп қоя берді. Бұл көптен сезінбеген жұпардай жағымды бір иіс келіп, танауын жарып жібергендей болды.

Етекке таман жақындап, Саршоқының мойнағына шыға келгенде, табанының астында жапырлап жанған отты көрді. Өкпе тұсынан жылқы кісінеді. «Жеттім-ау ақыры, – деді ол көкірегі қарс айрылып, – мынау дәуде болса, «Көкөзек» колхозының орталығы болар. Шамдары түнде де сөнбейді екен-ау бұлардың... Жұлдыздай самсап тұр».

Шығыс жақ құлан иектеніп, таң атуға айналды. Қарт тұла бойының қан қақсап ауырғанына қарамай, тістеніп, бар қайратын жинап, тағы да алға жылжыды.

Саршоқының түбіндегі Айнабұлаққа қарай бет түзеді. Дәл осы арада оның ата мекен – қыстауы бар. Сонда барып демін бір-ақ алуға бекіді.

Таң аппақ болып атты. Неткен сұлу, неткен ғажап таң еді бұл?! Сүт теңізіндей ақ сәуле тау басында бір сәт толқып

тұрды да, лықсып төгіліп кетті. Торғын шымылдықтай таңғы мұнар лезде айығып, айнала ап-айқын көрінді. Қарттың көз шарасына көкжиекпен астасқан шетсіз-шексіз кең дала еркін сыйып тұрды.

Анау көлбеп жатқан – қос Арғанаты. Мынау – Көкшілік, Нұра. Сол жағында кемер белбеудей созылып Қарғыба өзені ағып жатыр. Қарт қатар жарысқан қос өзенге қарап тұрып: «Қарғыба – Базарым, қалың ел – Назарым», – деді күбірлеп. Көкірегін қарс айыра, терең дем алды.

Жалғыз аяқ жол арқандай шұбатылып келіп, Айнабұлаққа құлады. Етекке түсіп, жарқыраған тас бастауды көргенде, қарттың жүрегі сыздап қоя берді. Қырық жыл бойы күндіз ойынан, түнде түсінен шықпайтын Айнабұлақ қой бұл. Анау төбедегі құлан зираттың ішінде мұның ата-анасының сүйегі жатыр. Шыр етіп жерге түскенде, арқасы осы топырққа тиген. Кіндік қаны осында тамған. Осы арады жалаң аяқ шаң бұрқыратып шапқылаған. Тұңғыш рет тайға мінген. Ат жаратып, көкпар тартқан. Құрбы қыз-келіншектермен ақ сүйек ойнап, талай таңды ұйқысыз атырған. Осының бәрі оның санасынан жарқ-жұрқ етіп өте шықты.

Осынау өлкеге келіп тұрғаным шын ба, өтірік пе дегендей айналасына тағы бір рет көз жіберді де, бастаудың басына келді. Қоржынын жерге қойып, қайың безінен шауып жасаған саптаяғымен толтырып іліп алды да, тістен өте шығатын тастай суық суды дем алмастан бір-ақ сімірді. Шіркін, бұл Айнабұлақтың суындай дүниеде су бар ма екен?! Таңдайына уыз татыған бір тұшы дәм келгендей болды.

«Алдымен зират жаққа барып, аруақтарға құран бағыштайын» деген ой келді қартқа. Аяғын әрен басып төбенің басына қарай аяндады. Бірақ ескі қыстаудың тұсына келгенде, дымы құрып, әрі қарай жүруге халі келмеді. Екі аяғы өзіне бойсұнбай, әлсін-әлі бүгіле берді. «Аятты осы арадан-ақ бағыштайын» деп, жол ортаға отыра кетті де, өзі білетін қысқа бір сүрені үш қайырып оқыды. Осы зиратта жатқан бүкіл үрім-бұтақ, зәуазаттарын тегіс атап, солардың рухына бағыштап бетін сипады.

Сонан кейін таяғына сүйеніп орнынан тұрды да, сүйретіле басып ескі қыстауға кірді. Үйлердің құлағын орны ғана тұр. Шөп басып, жермен-жексен болған. Ол бала кезінде өзі жататын бөлменің орнын көңіл көзімен әрең іздеп тапты.

Қарт шекпенін асықпай шешіп, бір бұрышқа қойды. Онан соң көйлегінің түймесін ағытып, жалаңаш етіне асып қойған бойтұмарын алды. Барқыттан тігілген кәдімгі үш бұрыш тұмар. Қарт тұмарды ерніне жақындатып, тәубе етті. Сонан кейін қалтасынан бәкісін алып, тұмарды сөкті де, төңкеріп сілікті. Тұмардың ішінен термен байланып қалған бір уыс қиыршық топырақ түсті жерге. Бұл – осыдан қырық жыл бұрын, жат өлкеге аттанарда, туған жерден түйіп алған топырақ еді.

Қарт ойына алған жұмысын түгел орындап шықты да, шекпенінің үстіне «уһ» деп жантая кетті. Бүкіл тұла бойының талып шаршағаны соншалық, ештеңені ойлауға да зауқы соқпады. Қыбыр етерге халі жоқ. Неше күннен бері оққа сүйенген андай ет қызумен түкті де байқамап еді. Әлдеқандай бір сиқырлы күш қолтығынан демеп, құстай ұшырып отырған. Ал, енді көздеген жеріне жетіп, арқасы кеңіген соң, сүйектері сырқырап қоя берді. Бейне бұрауы таусылған ойыншықтай буын-буыны босап, өне бойы салдырап бос қалды. Жаны мен тәні қалаған бір ғана тілек бар. Ол – тек жату, демалу.

Мамық төсегендей туған топырақ жамбасына біртүрлі жайлы тиді. Қарттың ақыл-ойы балға қонған шыбындай біраз малтығып жатты да, ұйықтап кетті.

Тәтті ұйқыда жатып, түс көрді ол. Баяғы жас кезі екен дейді. Осы Айнабұлақтағы ауылдан шығып, бұл бір жаққа кетіп бара жатқандай. Астында ақжал жирен аты бар. Тай күнінен тақымына басқан өзінің Ақжалы... Көңілі өскен жігіт ойнақы бір ән айтып келеді. Кенет қарсы алдынан алтай қызыл түлкі бұлаң ете түсті. Жігіт Ақжалға қамшы басты. Қызыл түлкі көшпелі алтындай анда-санда қылпын бір көрсетіп, заулап барады. Жігіт те тақымдап қалар емес. Сол бетімен қанша қуғаны белгісіз, бір заматта түлкі

калың жынысқа енді де, көз жаздырып кетті. Жігіт «қап» деп санын соғып қалды. Онан әрі түс шатасып тұманға айналды. Кенет сол тұман арасынан мұның көз алдына «Етікші» шыңы келіп тұра қалды. Енді бірде әлгі ақ бас шың адам бейнесіне көшіп, ақсақалды шалға айналды. Бірден тани кетті. Кәдімгі өзінің әкесі – Тұяқбай... Мұны ымдап өзіне шақырғандай. Бұл кінәлі адамдай қипақтап қасына жақындады. Құлағына әкесінің күмбірлеген дауысы келгендей болды: «Байтас, бұл сенбісің? – деді апанық, – көптен көрінбей кеттің ғой, қайда болдың? Адасып кеттін-ау, жаман неме... Мейлі, қамықпа, есің барда еліңді тапсаң болғаны... Айтпақшы, әлгі Ақжал қайда? – деді тағы да әлгі дауыс. – Сен бұл жақтан сол ат үшін кетпеп пе едің?.. Іші – бос, сырты – түк бір тайды қимағаның бекер болған. Ақжалға мініп кетіп ең, ақ таяққа сүйеніп қайта оралған екенсің... Жарайды, қамықпа, келе ғой қасыма» – деп қолын созды.

Қарт шошына басын көтеріп алды. Басында өзінің қайда жатқанын білмей аңырып қалды да, біраздан соң есін жинады. Таңғы салқында денесі ызғар тартып, тоңазып қалыпты. Кенет жаңа көрген түсі есіне түсіп кетті де: «О, туған жер! О, қасиетті атамекен! Торқадай топырағынды қия гөр адасқан ұлыңа... Ел шетіне бір жеткізсең, екі дүниеде арманым жоқ деген сертім бар еді. О, Алла, аманат жаныңды бүгін алсаң да ризамын!» – деді тәңірге жалбарынып.

Күн арқан бойы көтерілген. Сонау шырқау биікте, ақ шарбы бұлттардың арасында, аспанды күңгір-күңгір үнге толтырып, түйелі көштей тізбектелген тырналар қайтып барады.

Дәл осы кезде тайыншадай овчарканы алдарына салып, екі шекарашы Айнабұлаққа қарай түсіп келе жатты. Ізшіл ит шынжырын жүлқа ентелеп, ескі қыстауға қарай тартады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қаламгердің шығармашылығы туралы не білесіңдер?
2. «Қаздар қайтып барады» әңгімесін түсініп оқып, талдау жасаңдар
3. Қарттың туған жеріне асығу себебі не?
4. Қарт жолда көрген қиындықты қалай жеңді, не көмектесті?
5. Кейіпкердің түсі туралы не айтасыңдар?
6. Туған жердің топырағы, киесі дегенді қалай түсінесіңдер?
7. Туған өлкелеріңнің тарихы туралы қысқаша жазба жұмысын әзірлеңдер.

Әдебиеттер:

1. Қ.Алпысбаев. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. Алматы, 2008.
2. Қ.Әбдезұлы. Қазақ прозасы және ұлттық идея. Алматы, 2005.

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ

(1936 жылы туған)

Қазақстанның халық жазушысы Олжас Омарханұлы Сүлейменов Алматы қаласында дүниеге келген. Орта мектепті бітірген соң Қазақ мемлекеттік университетін геолог мамандығы бойынша бітіреді. Одан соң Мәскеудегі М.Горький атындағы Әдебиет институтында оқиды. О.Сүлейменовтің «Арғымақтар», «Нұрлы түндер», «Қыш кітап», «жалынның шалқуы», «Асқардан асу» т.б. өлеңдер мен поэмалар жинағы, «АЗиЯ» ғылыми еңбегі бар. Ақынның шығармалары туған жер, отан, азаматтық парыз, адамгершілік тақырыптарын қозғайды. Ақын өлең-поэмаларында туған ел-жеріне деген құрметін, перзенттік сүйіспеншілігін ұлттық рухта асқақ жеткізеді.

Ақынның туған жеріне деген үлкен махаббаты «Семей-Невада» халықаралық қозғалысына жетекшілік етуімен де

көрінеді. О.Сүлейменов қаншама уақыт халыққа қасірет әкелген Абай жеріндегі атом полигонын жабуға үлкен үлес қосты. Ақынның «Қыз қуу», «Арғымақ» өлеңдері оның ұлтжанды болмысын, халқының салт-дәстүрін қадірлейтін азаматтығын танытады.

ҚЫЗ ҚУУ

Ей, ер жігіт, ер жігіт,
Ей, өр жігіт, өр жігіт
Атыңа ерік бер, жігіт,
Қуып жетіп көр, жігіт!
Тұрып алмай именіп,
Қуып жет те,
Сүй мені!
Даланың жел, ит-құсы
Шулап қалсын,
Жүйткіші!
Өттеген – ай,
Өттеген!
Мәстек пе еді ат деген?!
Көндім-ау бұл азапқа,
Көндім-ау бұл мазаққа.
Мұндай мазақ – азаптан
Жеңіл шығар тозақ та!
Нағыз кәусар жігітті,
Нағыз қайсар жігітті,
Нағыз бұлбұл жігітті,
Нағыз дүлдүл жігітті
Тұлпар емес –
Бос өкпе
Қор ғып қойды-ау есекке!

АРҒЫМАҚ

Дала қандай!
Даладағы ат қандай!
Нөсер шөпке белшесінен батқандай.
Құйғытсам бір,

Дала,
Қала
Болады-ау
Көз алдымда аунап бара жатқандай.
От тигендей
Асау қанға,
Етіне,
Арғымағым,
Шығып желдің өтіне,
Шабуылдап,
Құрыш – болат тұяқпен
Пергілесі
Жалтақ жолдың бетіне!

Әдебиет теориясы. «Өлең» термині бірнеше мағынада қолданылады. Біріншісі – ән өлең, ән салып, ән шырқап айтатын – өлең, яғни музыкалық өнер мен сөз өнеріне ортақ туынды. ... Екіншісі – көбінесе жеңіл, ықшамды ғана әуенмен, мақаммен термелеп айтылатын өлеңдер, жырлар, яғни ауызша поэзияның туындысы. Үшіншісі – оқылатын, сөйлеп айтылатын өлең, яғни жазба поэзияның туындысы, әр алуан лирикалық шығармалар. Сонымен қатар, өлең деген сөзді кең мағынада алып, көлемі қысқалау келетін поэзиялық шығармалардың бәріне ортақ жалпылама атау ретінде олдану да жиі кездеседі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Олжас Сүлейменовтің өмір жолы, қайраткерлігі туралы не білесіңдер?
2. Ақын өлеңдеріндегі ұлттық сипатқа назар аударыңдар
3. Өлеңдердің ұлттық нақыш пен танымды анықтап тұрған бейнелі тіркестерді тауып, мәнін ашыңдар
4. 4.Қазақтың салт-дәстүрі туралы әңгімелендер

Әдебиеттер:

1. 60-90 жылдардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1998
2. О.Сүлейменов. Эссе, публицистика. Алматы, 1990

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ

(1937-1967)

Т. АйбергенOV Қарақалпақ елінің Қоңырат деген жерінде дүниеге келген. 1959 жылы Ташкенттің Низами атындағы педогогика институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітіріп, туған ауылында мұғалымдік қызмет атқарады. Низами атындағы Ташкент педагогикалық институтын бітірген (1959). 1959-62 жж. Қоңырат аудандағы орта мектепте мұғалім, 1962-65 жж. Шымкент облысының Сарыағаш ауданындағы кешкі жастар мектебінде директор қызметтерін атқарады. 1965 жылдан Қазақстан Жазушылар одағы жанындағы әдебиетті насихаттау бюросында қызмет істеді. Төлеген АйбергенOVтың өлеңдері республикалық баспасөзде 1957 жылдан жарияланды. Туған жерге деген албырт сағыныш пен мөлдір махаббатқа толы бір топ өлеңдері 1961 жылы шыққан «Жас дәурен» атты топтама жинақта басылды. Отанға, туған елге деген сүйіспеншілігін, замандастарымыздың рухани сезім байлығын, ізгі тілеу, ақ ниетін жарқырата ашқан, қазақ поэзиясында өзіндік жаңа ырғақ, тегеурінді екпін әкелген поэтикалық жыр кітаптары – «Арман сапары» (1963), «Өмірге саяхат» (1965), «Құмдағы мұнаралар» (1968), «Мен саған ғашық едім» (1970), «Аманат» (1975), «Бір тойым бар» (1981), балаларға арналған «Бақшаға саяхат» сурет-кітапшасы (1985) жарық көрді. Сондай-ақ орыс тілінде «Мир созвездья» (1987) деген атпен таңдамалы өлеңдері аударылып басылды. АйбергенOVтың «Ақ ерке, Ақ жайық», «Жаңғырған Маңғыстау», «Қазақстан», «Сені ойладым», «Мені ойла», «Ақ қайындар», «Бір тойым бар», т. б. өлеңдеріне жазылған әндер ел арасына кеңінен танымал. Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты (1974, қайтыс болғаннан кейін). 1997 ж. ақынның «Таңдамалы өлеңдер» жинағы мен ол туралы жазылған «Біргемін мен сендермен» атты естелік кітабы жарық көрді.

АНА

Арманыңды ақтарам ба жүрегімде тербесем,
Айға сіңлі, қарындассың қасиетті Жерге сен.
Мен өзінді теңдесі жоқ құдірет деп түсінем,
Сендік қуат мың есе артық Жердің тарту күшінен.

Сұлу әлем, әлем сұлу сен жаратқан адаммен,
Көк жолының қарсылығын қағып тастап барам мен.
Сендік қуат болар, бәлкім, басын иді көк маған,
Әр кез сенен туғанымды есіме алсам, тоқтаман.
Ал ұмытсам, ұмыт болып қаларымды білемін,
Ұмыт қалмау үшін менің шарқ ұрады жүрегім.

Шат жүріп-ақ қас қаққанша боламын мен шерменде,
Жетім емес кей ананың жетімдігін көргенде,
Көз алдымда жас дөңгелеп булығам да ызадан,
Маған тіпті сөз келмейтін ұяттардан қызарам.

Бұл дүниеге онсыз-дағы кеткен жоқ па көп есең,
О, аналар, кей пасықты жаратасың неге сен!
Тасбауырлар дүниеге келсін де, тез кетсін де,
Әлде өзгелер ондайлардан жиіркенсін дейсің бе?

Қай кеудені жылытады лапылдаған отпенен,
Өз кеудесін жылытуға құдіреті жетпеген.
Анаң саған керек болса, балаң да сен керек,
Кезекпенен ауысатын ғұмыр ғой бұл дөңгелек.

Ана керек, о, адамдар, ана керек адамға,
Анасыздар аң сияқты күн кешіп жүр ғаламда.
Пікірімді ұнатпаған таптық та дер дананы,
Даналықтың қажеті жоқ сыйлау үшін ананы.

II

Білмедім мен, сен әйтеуір ораласың көп тілге,
Киелі сүт құдіретімен әлде есейіп кеттім бе?

Ана десе әйтеуір мен өзге сөзді есітпен,
Құлағымға үн келеді қоңыраулы бесіктен.
Құлағымда ол үн менің көрген емес толастап,
Өйткені сен жылауыма қарсы болдың о баста-ақ..
Бүкіл әлем шуларына жіберді де сүңгітіп,
Өзің қаққан қоңыраудан кетті маған тіл бітіп...
Қоңыраулардың үні мені жетектеді қиянға.
Қоңыраулардың үні мені шомдырды сан қиялға.
Тұтқасынан ұстамақ боп дария – білім есіктің,
Мектеп бардым, онан да мен қоңырау үнін есіттім.
Ұстаз болдым. Сөз сөйлетті болашақтың мінбері,
Көз алдымда қызыл ала қызғалдақтар гүлдеді.
Дәл бүгін де нұрлы ертеңнің қоңырауы етіп тұр мені,
Өміріме өзің қаққан қоңыраудың үндері.
Өзің қаққан қоңырауда өмір жыры бар екен,
Оның үні тарқамайтын болды менің мерекем.
Сол үнменен тыным таппай бақытымды күреймін,
Өйткені мен мерекемнің тарқамауын тілеймін.

АРУАНА – БАУЫР ДҮНИЕ

Аруана жаудың қолына түссе ботасын шайнап өлтіріп,
Қаралы мойнын қайтадан артқа бұрмастай халге келтіріп.
Жеріне тартып отырады екен моншақтап жасы боздаумен,
Омырауын шерге толтырып.

Апталап– айлап таңдайын мейлі тасбауыр шөлдер
күрғатсын.

Қазығын таппай тоқтамайды екен мәңгілік тіпті
күн батсын.

Туған жер төсін аңсаумен өткен аруана – бауыр дүние,
Сен маған осынау ақ жүрегіңмен қымбатсың.

Бірақ мен оны жыр қылып қалай жаза алам,
Жетер ме адам сөзі оған!

Өмірде ұзақ жасауың үшін болғаныменен қайғың қас,
Туған жер, сен деп қайғыра алмасам тағдыр да мені
бай қылмас.

О бастан саған ынтызар туған аруана тектес ұл ем мен
Қазығын таппай қайрылмас.

Әрқашан ансап оралам саған тартпасын мені қай тарап,
Көгілдір көлге алқынып ұшқан аққудың даусын қайталап.
Оны да кешір, ойда жоқ сәтте жанардан ыстық жас болып.
Мәлт ете қалсам балапанымды шайқап ап...

Қашаннан жақын таныс хал маған болғанмен удай
бұл шарап,

Дидарың үшін қалдырдың артта қанша бақ!
Мен сенің бүгін қойныңа жеттім сабылып ұшып,
туған жер,

Сарғайып ұшып, жүректі тоқсан пәршалап.
Қайғырған жоқпын баратқан қалып малға да,
тіпті басқа да,

Гүл шығады ғой тасқа да,
Тауға да керек астана,
Тасқа да керек астана.
Басқаша сені айта алман,
Әнім бұл менің басқа сөздермен сан рет салып қайтарған.
Сәнім бұл менің жамылып шығар жаңғырған басқа
тойларға,

Жүрісім менің басқа жорғамен шайқалған.
Кеудемде жүрген, зердемде жүрген ынтызар ықлас от өріп,
Сен мұны менен бетер ұқ!
Түкпірімдегі дір ете қалғыш осынау құйттай жүрекпен
Келем мен бүгін қасиетті байтақ Қазақстанды көтеріп!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ақын Т.Айбергеновтың шығармашылығы туралы әңгімелендер.
2. Ақын өлеңдерінің басты идеясын қалай түсіндіңдер?
3. Ақын адам баласына ең қымбат жан туралы қалай толғанады?
4. Ақын туған жері, оның табиғаты туралы қалай жырлайды?
5. Екі өлеңнің бір-біріне үндестігі бар ма?
6. Ана, туған жер туралы мақал-мәтелдер жаттандар.
7. «Кең байтақ елім, Қазақстан» тақырыбына ой толғау дайындап, бір-бірлеріңмен сұхбаттасындар.

Әдебиеттер:

1. 60-90 жылдардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1998.

ТӨЛЕН ӘБДІК (1942 жылы туған)

Жазушы Төлен Әбдік 1942 жылы бұрынғы Торғай (қазіргі Қостанай) облысының Жангелдин ауданында туған. Қазақ мемлекеттік университетін бітірген (1965). Шығармашылық жолын 60-жылдардың ортасында бастаған қаламгер – бүгінде көпшілікке танымал әлденеше әңгіме-хикаят жинақтарының, «Өліара» (1985), «Ақшоқыда қыс қатты» (1987), «Парасат майданы» (2002) романдарының авторы. Мемлекеттік сыйлықтың,

Ф.Кафка атындағы халықаралық сыйлықтың иегері.

Т.Әбдік көркем туындыларында халқымыздың озық салт-дәстүрін ардақтап, адамгершілік, ізгілік мәселелерін көтерген. Мәселен, «Қонақтар» атты әңгімесінде жазушы оқыған, қалада тұратын Сапабектің қарт әке-шешесіне салқын қарым-қатынасын суреттеу арқылы әлпештеп өсірген ата-ана алдындағы баланың перзенттік парызы туралы ой қозғайды.

Алыстағы ауылда тұратын, өзін сағына күтетін қарт әке-шешесіне жылына бір рет, онда да курорттан қайтар жолда бір-ақ күнге соғатын, ертеңіне қалаға асығатын Сапабек ұлтымыздың дәстүр-салтынан қол үзіп қалған, перзенттік борыш-парызды жеңіл түсінетін жан ретінде суреттеледі. Жылына бір рет келгенін, азын-аулақ сәлем-сауқат әкелгенін ол өзінің ата-ана алдындағы борышын өтеу деп түсінеді. Қарияларға керегі – Сапабектің сыйлығы емес, жалғыз ұлдың амандығы, оның өздері қартайған мына мазасыз шақта қастарында болып, камқорлық жасауы, жан жылуын төгуі. Ал бір күнге келген Сапабектің қариялардың халін сұрауға да уақыты жоқ, айтар әңгімесі де басқа: геология, асыл тастар сыры, шетел сапарлары, т.б.

Сағына күткен баласының болымсыз әңгімесіне көңілі толмаған әкесі оның сөзін тоқтатып, ауылдасы Аспандиярдан ән айтуын өтінеді. Қарияның ендігі бір үміті – немересі Жеңісті алып қалып тәрбиелеу. Бірақ баласы мен келіні ауылда «орыс мектебінің жоқтығын» сылтау етіп, қартты бұл қуанышынан да айырады.

Сапабектің жүріс-тұрысына, сөздеріне, асығыстығына, қарияларға қатынасына қарап, олардың бұл үйдің ұлы мен келіні емес, осы үйге келіп кеткен қонақтар деп қабылдауға болады. Шынында да, Сапабектердің қонақтардан қандай айырмашылықтары бар? Әңгіменің «Қонақтар» деп аталуы да осыған меңзейді.

ҚОНАҚТАР

(Ықшамдалып алынды)

Курорттан қайтып бара жатқан сапарларында жолай үйге соқпақ болған балаларын күтіп Ерғабыл шал түн ортасы ауғанда жатса да, ертеңіне күн шықпай ояныды. Алагеуімде үндемей жүріп киініп алды. Мәсісін де, шұлғауын да ешкімнен сұраған жоқ. Кенет әжептәуір катал дауыспен:

– Әй, шақшам қайда?– деді ұйқылы-ояу жатқан кемпіріне.

Кемпір естіді ме, естімеді ме,– міз бақпады. Ерғабыл оның үстіне сәл төне түсіп:

– Кемпір, шақша көрмедің бе?– деді жұмсарып.

– Байғұс, «қайдалайды да» жүреді екенсің. Қойған жерінді ұмытып қаласың ба?.. Мә!

Ерекең ләм-мим демей, алдымен бір атым насыбайды ерніне тастап, шақшасын қалтасына салды. Кемпірі басын ұстап, қайтадан төсегіне жантайды.

– Басым сынып өлейін деп жатырмын, мазалай бермеші.

– Өлсең, Бағила кемпірді алып келемін,– деді шал бағанадағыдай емес, көңілденіп.

– Иә, жетісерсің! Бала бір жақта, біз бір жақта. Мына ку моладан сүйегімізді табар бір күні. Осы Қаратүбектің

басында жұмақ тұрғандай, екі елі қия баспайсың... Бүгін келсін балалар, көрерсің, еріп кетемін. Қал жалғыз өзін омалып.

– Кеше ноктаның сағағын байламапсың ғой, кер құлын ағытылып кетті.

– Иә, бұған бірдеңе айтсаң, бұл бірдеңе айтады.

– Е, не қыл дейсің маған. Бала... ыһ... тартып жіберші мына шетін, көтерсейші басыңды... мықтап ұста... ешқайда кетпес, оралар... Туып-өскен жері, елі... Ұста деймін, қаттырақ ұста. Қарайған малды тастап қайда барасың?

– Сен, шал, алжисың. Осы ғой, міне, алжыған деген осы шығар. Екі бие сенің басыңа көктас қоя ма, а-а-а? Осыны алмаған Құдайдың тамағы тоқ.

Ерекең ыңырана әндетіп таяғына сүйенді. Сыртқа шықты. Күншығыс аппақ. Ауа сәл-пәл дымқыл екен. Қолын көлегейлеп маңайына қарады. Көкжиек шыңылтыр ашық болатын. Бірақ шалға тұмантып көрінді. «Кешке кер құлынды бастау қосақтап едім, оралып қалмады ма екен?»– деп ойлады ол. – Анау Қарабидайықтың табанында жүрген солар шығар. Тұсауымен сонша жерге кетеді. Бұл иттерді байлап қоямын ба, не істеймін?»

Бір қолымен белін ұстап, шық басқан көк шөптерді таяғымен анда-санда қағып қойып, шабылған бидайықтың жиегімен келе жатты. Лезде белі ұйып, шаршап қалды. Таяғына сүйеніп аз тұрды да, буындары сытырлап, сүрлеу жиегіндегі төмпешікке келіп отырды.

– Кәрілік! Е-е, жарықтық-ай! Уһ!– Орамалын алып, терін сүртті. –Күн жылынған шығар,– деп, жұқа барқыт бешпентін шешіп, қолына алды. Уқаланған өңірін жазып жатып: «Ертең сүйегіңе шапан жетпей қалса,– деді ішінен, – Бектемірден қалған жалғыз Ерғабылдың басында түк болмады деген атаққа қалармын».

Әлдеқалай шалдың көз алдына өлгеннен кейін мұны жұрттың қалай шығарып салатыны елестеді. Елестегенде, «құданың құдіретімен» өткендегі Айтбай шалдың сүйегін шығарғандағыдан бір айнымайды. Бірақ мұның жұртқа үлестіретін киімі одан көп екен. Акқұдық пен Сарыөзек

тегіс келген секілді. Бата оқырын бергеннен кейін атпен жарысып мүше алып қашқандар да бар. Жұрттың бәрі:

– Е-е, қайран дүние кімге опа берген, бұл кісілер де кетті-ау дүниеден. Мұндай кісілер енді тумайды, тумайды,– деп аза тұтып, енді біреулері:

– Шіркін, бала деген осы ғой. – Сапабек әкесін қандай қып жөнелтті, ә! Ойпыр-ай, мұндай ұлы дүбірмен біздің елде әлі ешбір шал аттанбаған шығар,– десіп, таңғалысып бара жатқанға ұқсайды.

Шал күлімсіреп таяғын ұстады. «Айдалада өлген кәрі касқырға ұқсамай, ел-жұрттың алдында абыроймен өту-осыдан артықтың енді керегі жоқ». Орнынан тұра беріп:

– Сапабекжандар кеше келмегені несі?– деді күшене сөйлеп.– Телграмда кеше еді ғой.

Әлсін-әлі дамылдаумен Қарабидайықтың табанына келді. Бағанағы ойы бекер екен. Жылқылар әріде – Шайтанкөлдің маңында жүр...

Ерекең қайтып жаяу жетпесін білді де, кер құлынды ағытып, биені тұсауымен нөкталап алды. Арықтың ішіне енгізіп, жиектен асылып мінді. Өрең дегенде түзеліп отырды.

– А-а-а, жетпіс бес,– деді дауыстап, көзге көрінбейтін тап сондай біреумен сөйлесіп тұрғандай, – сен болар ма екенсің мені алып кететін, жоқ, сексен бес пе екен? Түсімде айырып ести алмағанымды қарашы. Фью-фью, әй, жетер түнімен оттағаның...

Кер бие үйреншікті желінің басына тоқтады.

– Немене, ұзап кетіп пе?– деді кемпірі құлынды байлап жатып. – Қажыған шығарсың, шай қояйын ба, мызғып аласың ба?

– Шөлдедік. Шайынды қой.

Ерекең есік алдындағы бөгетке шықты. Әлдебір мұнды енді ыңылдай айтып, таяғына сүйеніп біраз тұрды. Өзен жиегіндегі қыстауын көріп, бағанағы кемпірінің сөзін есіне алды: «Осы Қаратүбек басында жұмақ тұрғандай, екі елі қия баспайсың. Балаларға еріп өзім кетем».

«Әй, кемпір,– деді ішінен, бағанағы жерде айтатын сөзі ойына жаңа түсіп,–азды-көпті ғұмырымның ішінде

талай бақтан айырылып, талай баққа қолым жетті. Дүние бірде алдын берсе, бірде артын береді. Бірақ әкем көрген, әкемнің әкесі көрген қара орнымнан айырылып көрген күнім жоқ. Не тантип отырсың!» Ерекең желі басында әлі күйбеңдеп жүрген кемпіріне зекіп жібергісі кеп, уыттана шақшия қарады. Кенет оның түк жазығы жоқ екені есіне түсіп, сабырмен ойға шомды.

Ертеректе, осыдан алпыс жылдай бұрын, сонау қыстау маңы тізілген үйлер болатын. Бектемір әулеті тегіс осы араны қыстайтын. Өмір бақи жан-жаққа пышырап көрген емес, ағайыншыл еді ғой бәрі де. Көктемде ел қыстаудан көп ұзамай, өзен жиегіне қаз-қатар киіз үй тігеді...

Ол күндердің куәсі боларлық бір пендені тірі күйінде кездестірем бе деген үмітінің шындыққа үйлеспейтінін сезген шал өзін-өзі сөгіп, қай-қайдағы ойдың қайдан келетініне кейіп, шошынып, «алжыппын» деп мойындап, бөгеттен түсті. Жерошақ басынан қолын шайып, шайға отырды. Ерекең шай үстінде көп сөйлемейтін. Сол әдетімен үнсіз тұқиып, қолдарының білеуленген тамырларын ұстап, ақ селеу сақалын сипап ойланып отыр. Бас жағында сүйеулі тұрған ескі домбыраға шұқшиып қарады, қолына алған жоқ.

– Бір құй,– деді тершіген ақшыл білегімен кесесін нұсқап,– шөл қанатын емес. Ішім кеуіп кетті.

– Сапашжандар неге кешікті екен. Кеше емес пе келем дегені.

– Келетін шығар бүгін.

– Сен шал, осы жөніңді айтшы дұрыстап. Осы келгенде Жеңістайды алып қаламын деп тұрсың ба? Жоқ, әлде еріп өзіміз кетеміз бе?

– Бос сөз сөйлеме.

– Несі бос сөз. Менің өлейін деп отырғаным мынау. Шай қайнатып беруге де шамам келетін емес.

– Ыһ. Баяғыда қосыларда кәрісініп ең, жарамауға айналдың ба?..

Кемпір жауап қатпай, самауырды алып шығып кетті. Ерекең шалқасынан жатып, ашық түндіктен аспанға қарады. Ақ шарбы бұлттар көшпей бір орында тұр екен.

– «Қара арғымақ арыса, қарға адым жер мұң болар», – деп мақалдап көзін жұмды. Ерекең ұйықтамаса да көзін жұмып отыруды ұнататын. – Уақыт шіркін зымырап өтті де шықты. Тәңірінің құдіреті күшті-ау! Енді, міне, тірліктегі ырыздық несібенің таусылуы да тақады. Әйтеуір артымызда бір жаман бар. Тұяқсыз пенде емеспіз... Жылда қолдарына шақырады, – Ерекеңнің ойына кемпірінің сөзі түсті. – Уай, ақымақ кемпір. Өлер шақта тұрмыс қуып тентіреп жүре алмаспын. Ағайын-жұрт, өз еліндей елді табамын деп отырсың ба басқа жақтан... Айдаладағы бір қаладан.

Ерекең уақыт қуалап, өзінің ұзақ ғұмырындағы бірлі-жарымды ерлік істерін көз алдынан өткізіп жатты. Сөйтіп жатып Ерекеңнің көзі ілініп кетті.

Машинаның гүрілінен оянды. Шаңқай түс. Іргеге созылған сол қолына күн сәулесі түсіп, қыздырып тұр.

– Ойбай, бала келіп қалды, – деп, кемпір үйге жүгіріп кірді. – Әй, біліп ем ғой бүгін келерін.

Заматта гүріл үй сыртына келді. Бір-екі рет үстемелете арылдап өшіп қалды. Машинаның улап-шулап түсіп жатыр. Бала дауысы, әйел дауысы... Ерекең қапелімде тұра алмай қалды. Тырбаңдап қолымен жер тіреп жатқанда: – Ассалаумағалайкүм, – деген бірнеше дауыс қатарынан шықты. Ауыл жігіттерінің бірі болу керек: – Ұйбай-ұйбай, шалды қара, тұра алмай жатыр, – деп шикылдап күліп жіберді.

– Қуаныш қой, қуаныш. «Қуанған мен қорыққан бірдей» дейді ғой.

– Қуаныш құтты болсын!

Ерекең жаңа қаз тұрған балаша тәлтіректей көтеріліп, ат жақты қапсағай сары жігітті құшағына қысты. Одан соң омырау, жеңдері ашық шұбар көйлек киген, шашын қидырған, топ-толық, ақ сары, ажарлы келіншекті шіміркеніңкіреп маңдайынан сүйген болды.

– Әлгі жаман қайда? Әкеліп пе едіңдер?

– Әкелдік қой. Әй, Жеңіс қайда? Жеңіс!

Жаюлы сөреден құрт алып үлгерген аяқ-қолы шидей, көзі қитар, алтылар шамасындағы ұл бала табалдырықты кесіп тұра қалды.

– Бар, бар, атаға бар.

Шал өзіне зорға келген немересін бауырына басып, бетінен сүйді. «Ой, тентек, атаны сағынбайсың-ау», -деп, жаулықтай үлкен ақ орамалының шетімен көзін сүртті.

– Кел, келе ғой, әй!– деді есік жақтан көрші кемпірлердің бірі қолын созып. – Шалдың баласысың ғой, кел.

Қиқар ұл енді ешкімге бармады. Тіпті қайта шақырған Ерекеңнің өзіне де жолаған жоқ.

– Келсейші, ей, жаман неме. Өзі қазақша білетін бе еді, Сапабекжан?– деп әлгі кемпір қапсағай сары жігітке қарады.

Сапабек алдына келген баланың қысқа кекіліне қолын тигізіп:

– Ептеп түсінеді,– деді.

– Қой, қазақша үйретіндер.

– Алдымен анау отырған шешесі қазақша білмейді, қайта бұған кінә жоқ,– деп, Сапабек қазақша білмейтініне риза болғандай күлімсіреп, ақ сары келіншегіне қарады. – Тома, мынаның бет-аузы кір, жуындыршы,– деді орысша лап.

Көп ұзамай ауыл қонақтары да жиналып қалды. Ерекең сыртқа шығып, қой-ешкілерін жинап, бір семіз тоқтысын ұстап, бауыздап, «қолыңның қаруы бар ғой» деп кепкесін теріс киген бір жігітке терісін іретіп, мүше-мүшеге бөлдіріп, қалғандарын қатындарға тапсырып, үйге кіргенде бағанағыдай емес, әңгіме қыза түсіпті. Көрші ауылдан шалдар келген. Сөйлеп отырған Сапабек:

– Жалпы, геология халық тіршілігінің ең басты қажеттілігіне айналды,– деді ол, «мұны тындап алыңдар, бұл өте қажет жері» деп балаларды өзіне қаратқан мұғалімдей жастар жағын көзімен шолып. – Мынау тұрған жердің асты тұнған байлық. Біздің Қазақстанда өте сирек кездесетін элементтер бар. Асыл тастар қаншама! Меруерт, маржан, інжу, жақұт, гауһар – не керек, бәрі бар. Гранитке байланысты пайда болатын мөлдір, қызыл көк түсті слюда, ашық қызыл микролин, мөлдір көк флюорит, қою жасыл турмалин, қан қызыл граниттердің өзі неге тұрады!

Бұл жөнінен бар ғой, бұл жөнінен біздің Қазақстан бүкіл дүниежүзіне әйгілі.

– Шырағым-ау,— деді қатар отырған қоңқақ мұрынды Абыл қарт. – Сол тасыңнан өзі пайда бар ма? Маған біреуін әкеп берсеңші.

Тілі ащы шалдың қикар сөзіне бұрын күліп үйреніп қалғандар қарқылдап күлісіп алды.

– Оның пайдасы деген шаш етектен, ақсақал. Мәселен, сонау Украина гранитті бізден алады. Оны өндеу тәсілін шығарған да біздің ғалым. Жалпы, мұның мазмұны деген маңыз тіптен керемет.

– Қайдам,— деді Ерекең осының маңызына онша түсінгісі келмей,— осы тастардың соңында кеттің ғой өзіңмен өзің боп. Тым болмаса жылына үйге бір апта да түнеп кетпейсіңдер.

Сапабек әлденеге қынжыла күлді...

Бұдан соң Сапабек дүйім жұртты аузына қаратып, өзінің Лондонға, Будапешке, Мароккоға, Италияға барған сапарларын әңгімеледі. Бөтен, жат халықтардың дәстүрін, мәдениетін, адамдарын мақтады. Италиядағы кедейлердің ауыр тұрмысына аяныш білдірді. Шалдарға бұл әңгімені түсіну тым қиын еді. Сондықтан олар жастарға араласпай, өздеріне түсінікті басқа әңгімеге ауысты. Босағада отырған Тома мүлде жалғыз қалды. Қала қыздарына тән епсіздікпен кішкентай қиықша көрпенің үстінде қалай отырамын білмей, біресе қолымен жер тіреп, біресе бір жамбастап, жұрттың сөздеріне толық түсіне қоймай, әркімге бір қарап үнсіз отырды. Кенет енесінің самауыр көтеріп келе жатқанын көріп, жүгіріп барып:

– Аже, бер, дайте мне, дайте,— деді елпектеп. Бұрқырап самауыр келді. Қызыл жолақ дастарқан жайылып, майы шалқыған күрең бауырсақтар төгілді. Шайды Тома құйды. Кемпір онша сеніңкіремей, қарсы отырып, қосарланып сүт құйып: «Былай, былай, иә, солай, сүт құй, ақ су, шай»,— деп, бір-біріне байланыспайтын бір сөздерді айтып отыр. Сөйтсе жақсырақ түсінеді деп ойлайтын секілді. Сапабек жастыққа шынтақтай жатып:

– Геологияның болашағы деген болашақ керемет қой. Әрине, ешбір қоғам мұңсыз күн көре алмас еді,-дегенде, әзілқой шалдардың бірі Ерекеңе:

– Өлетін кезің болды. Кезек сенікі, енді неге өлмейсің?-деп қолқалап отырған кезі еді.

– Иә, иә, Қазыбай тұқымында жетпіс беске келген ешкім жоқ. Мына Бектеміс жетпіске жаңа жетті. Кезек өзіңдікі. Киімдеріңді қимай отырсың ба? Бөркінді, есінде болсын, өзім аламын,- деді шокша сақалды қара шал кулана күліп.

Ерекең көзі жұмулы, риза болғандай: «Е-е»,— деп жымыып қояды...

Даладан жүгіріп келген қикар ұл Томаның жанына тізерлеп отыра кетті:

– Мама, мама, ребята идут на озеро...

– Ты что, с ума сошел!— деді Тома әрі сөйлетпей. Даусы шаңқ ете қалғандай болды, өйткені осы кезде шалдар оқыс жалт қараған еді. Тома ұялғандай болып, баласының құлағына зәрін төгіп сыбырлады.

– Біздің мынау да геолог боламын деп жүр,— деді Сапабек иегімен ұлын көрсетіп.

– Әке жолын қуайын деген ғой.

– Бос сөз сөйлемендер! – Ерекең жастар жағына зекіп қалды. – Әке жолын қуса, мына менің жолымды қусын! Ие болсын мына қу шаңыраққа!

Жұрттың бәрі тым-тырыс.

– Жастардың бәрі сол, Ереке,-деді Абыл күрсініп. – Менің әлгі кішкентайым, Құдай-ау немене дейді... бірдеңе боламын дейді. «Мені бақпайсың ба?»— десем, хе-хе-хе, «Бақпаймын»,— дейді. Хе-хе-хе.

– Eh-eh-eh... сол-сол. Ерекең күлген жоқ.

– Сонда бұлар кім үшін туған?— деді кейіп, – Кімге керек сонда бұлар?

Сапабек осы сөздердің тура өзіне айтылып отырғанын мойындағандай, маңындағыларға көзін қысып, жымыып қойды.

Жұрттың бәрі шай ішіп болып, Ерекең бәле-жаланың бәрін жатқа жіберіп, бақ пен ырыс, несібені отбасы, ошақ

касына қалдырып, шаңырақтың амандығын тілеп, бата қайырды. Шалдар да, жастар да, тіпті Тома да қолдарымен бетін сипады.

Күн еңкейіп, шаңырақтан құлаған ақ сәуле жоғарғы туырлыққа шығып кетті. Шалдар құбылаға қатар тұрып бесін намаздарын оқыды. Біраздан соң ет келді. Сапабек жастар жағына шабаданынан югославиялық коньяк алып құйды. Жұртқа бұрандалы тығынын көрсетіп, югославиялықтардың коньякты сол тығынға құйып ішетінін айтты. Жалпы еуропалықтардың ішімдік жағына жоқ халық екенін әңгімеледі. Ауыл қонақтары еттен соң тарап кетті. Кешкілік тағы да қонақтар келді. Тағы да ет асылды, югославиялық коньяк құйылды. Югославиялықтардың бұрандалы тығынға құйып ішетіні айтылды.

Ерекең еттен соң ұзын сүйір аршасымен тісін шұқып отырғанда, Сапабек қайдағы бір қар адамы жайында, Америкадағы ұлттардың теңсіздігі жайында, қазіргі жетілген техника жайында қызық бір әңгімелерді соғып отыр еді.

– Әй, доғаршы енді,– деді Ерекең шыдай алмай. –Анау өзіміздің Аспандиярға домбыра берші, ән салсын.

– Ал, ән тыңдайық,– деп, қисайып жатқан жұрт бастарын көтеріп алды.

Иегі шығыңқы, ірі, қапсағай жігіт кішкене ескі домбыраның ішектерін арбиған саусақтарымен еріне шертіп, құлағын бұрады. Біраз дыңылдатып отырып, сен үшін айтып отырмын дегендей, Сапабекке қарап, жуан қоңыр дауыспен жеңіл бір әнді былқылдатып бастап кетті. Әнді толық айтпай, ортасынан үзіп тастап, домбырасын қайта бұрады.

Ерекең ашық түндіктен жұлдыздарға қарап жатқан. Әлдеқалай көңілі онша көтерілмей, немересінің шақырғанға келмегеніне, келінінің аяқ-қолының жалаңаш отырғанына, Сапабектің таусылып бітпейтін мылжың әңгімесіне қырыстанып отырған.

– Әй, айтатын болсаң, айтсаңшы!-деді ақырып. – Кешегі әкең Дүйсенбі домбыра саусағына тиер-тиместен айғайлайтын. Неден мұнша жаман болып тудыңдар?

Аспандияр бағанадан осы сөзді күтіп отырғандай, домбыраны тырнаңқырап қағып-қағып жіберіп, тамағын кенеп алды. Кенет соншалықты зор, биік дауыспен шырқай көтеріп тынып қалып, домбыраны қайта сөйлетті. Одан соң алғашқы ащы айқайға түк қатысы жоқ жоғарғы ішектен күмпілдеген бір әнге ілесіп кетті:

– А-а-а-а...

Неғылып жөнге келмей тұр,
Домбыраның пернесі...
Ерекеңнің көзінен бір от жылт етіп:
Е, осылай термене бас,— деді.

Балалы арқар баурайды,
Баласыз арқар зарлайды.
Атасы жаман қандай-ды?
Бас білмейтін нардай-ды.

– О, шіркін, сөз-ақ қой!

Аспандияр термені аяқтап, домбырасын қайта тыңқылдатып аз-кем отырды. Сырттан ән тыңдауға келген қыз-келіншектерге есік жақтан орын болмай, қайсыбіреулері үйге кірмей, даладан сығалап тұр.

– Қарағым, басшы айқайға,— деді Ерекең қуана күлімсіреп.

Аспандияр іркілген жоқ. Бағанағыдан да зор, айбарлы, биік үнмен:

– Ей, қалқа-а-а, а-а, а-а,— деп толқынлатып созып әкетті. Көмекей бұтақтары қан толып, білеуленіп, күреңітіп кетті. Ерекең тұла бойы шымырлап, өтіп кеткен бір оқиғаны айқынырақ көргісі келіп, көзін жұмды...

Ән бітті. Сапабек қайран қалып, басын шайқады:

– Тамаша, тамаша! Не істейсің қазір, Аспандияр?

– Тракторшы,— деді басқа біреу ол үшін.

– Трактористпін, — деді содан кейін Аспандияр өзі.

– Мынау дауысты құртуға болмайды. Мынау деген нағыз оперный баритон ғой. Так же, Тома? Тебе как, нравиться?

– Мощный голос,— деді Тома басын шайқап.

Біраздан соң қонақтардың бәрі тарқап, үй іші өздерімен өздері қалды. Өз төсегінде малдас құрып отырған Ерекең:

– Тағы бір қонып кетесіңдер ме? Жоқ, боласыңдар ма біраз?– деп еді, баласына тура қарап.

– Ертең жүруіміз керек. Отпускамыз бітті, көке–ау. Онсыз да кешігетін болдық. Курорттан қайтарда сіздерге соға алмай кетеміз бе деп, әбден састым өзім. Жол бойында ұшаққа отырудың өзі Құдайдың бір азабы, халық көп...

– Баланы ше? Жеңісті тастап кетпейсіңдер ме? Екеуден-екеу қашанғы отырамыз сойдиып.

– Оны өздерің білесіңдер, мазаларыңды алады демесеңдер...

Ерекең үндеген жоқ. Төсегін салдырып жатып қалды. Бірақ ұйықтамады. Мазасы кетіп, жүрегі қатты соғып, әлдебір қолайсыз жағдайға тап болғалы тұрғандай, өреки берді. Біресе кемпірінің баяу қорылына, біресе шымылдықтың ар жағында сыбырласып жатқан баласы мен келінінің орысша сөздеріне құлақ түріп үнсіз жатыр. Ештеңеге түсінген жоқ. Бірақ келінінің ашынған батыл үніне қарап, онша жағымды бірдеңе айтып жатпағанын сезген еді. Сезіп қана қойған жоқ, анық білді.

Ертеңіне тұрысымен, Сапабек қайтуға жиналды. Әкешешесіне алған базарлықтарын, біраз жинаған ақшаларын қалдырды.

– Осының бәрі Томаның жинап жүргені. Сіздерге деп осы шыбын-шіркей болып жүреді. Мен болсам, қалтама түскен затты сол күні құртам ғой,—деп қойды. Осыдан барысымен посылка салатынын айтты. Одан соң: – Ал, енді мына балаларың,— деді Жеңісті көрсетіп,— бір түйір қазақша білмейді. – Шабаданының аузын жаба алмаған болып біраз қиналды. – Таттанып қалған ба, немене?.. Ал енді оқу уже басталып қалды. Бұл арада орыс мектебі жоқ. Мұны қалай оқытамыз деп отырсыңдар? Биыл жетіге келді.

Ерекең төмен қарап үн-түнсіз ұзақ отырды.

– Алып кет өзіңмен бірге,— деді бір кезде даусы қарлығып. – Оқыт, өзіндей қаңғыбас етіп шығар.

Сапабек тағы да қынжыла күлді.

– Ой, көке-ай, мені бір баласырап барады деп ойлайсың ба? Орыс мектебінің жоқ екенін айтып отырмын ғой. Әйтпесе...

– Бар, бар, алып кет,– деді Ерекең. – Жолдарың болсын!

Түстен кейін жалдап алған мәшинелерінің кабинасына Жеңіс пен Томаны отырғызып, сыртқа Сапабектің өзі отырып, әке-шешелерімен тура өткен жылғыдай сүйісе қоштасып: «Ренжімендер»,– деп ақыл айтып, ауылдан шығып кетті. Мәшине қарасы үзілген кезде ғана кемпір үн-түнсіз жаулығының шетімен көзінің жасын сүртті.

– Көзің ағарсын сенің,– деді шал ақырып,– жылама!

* * *

Келесі күні Ерекең кетпенін алып: «Қысқа отын жоқ, бар кезінде қи ойып алайын»,– деп, қыстау жанындағы қораға кетті. Уайымын басу үшін, тағы да жігіттік дәуренін, бұрынғының адамдарын еске түсірмек болды. Қаншайымды, баяғы Сырға көшкен ағайын-жұртты ойлады. Бірақ құлазыған көңіліне ештеңе алданыш болмады...

Әдебиет теориясы. «Повесть» – орыстың көне дәуірден келе жатқан сөзі. Бұл өмірде болған оқиғаларды жылнама, шежіре беттеріне тізіп жазу дегенді білдіреді. Повестің жанрлық ерекшелігі туралы ұғымды әңгімемен салыстыра отырып беруге болады. Повесте бірнеше эпизодтық әрекеттер суреттеледі, сюжет желісі күрделі, кейіпкерлер саны көп болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ерекең қандай адам, арманы не?
2. Баласын сағына күткені баяндалатын тұсқа мән беріндер
3. Сапабекке мінездеме беріндер
4. Ауыл адамдары мен Сапабектің отбасы арасында қандай айырма бар?
5. Ерекең неге ренжіді?
6. Әңгіме неге «Қонақтар» деп аталған?
7. «Ата-ананың қадірі» деген тақырыпта әңгіме дайындаңдар

Әдебиеттер:

Р.Тұрысбек. Қазіргі қазақ әдебиеті. Алматы, 2012

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ

(1942 жылы туған)

Қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, жазушы, драматург Дулат Исабеков Оңтүстік Қазақстан облысының Арыс ауданында дүниеге келген. Шығармашылық жолын XX ғасырдың 60-жылдарында бастаған. Қаламгер Д.Исабеков көптеген прозалық, драмалық шығармалардың авторы. Оның «Әпке» пьесасында адам бойындағы ізгі қасиеттер көрінеді. Ата-анадан айырылған бес баланың

ішіндегі ересегі Қамажай бауырларын бағып-қағады, оқытып, тәрбиелейді. Солардың жолында өзінің бақытын да, жастығын да ұмытады. Тіпті өзін ұнатқан Қабенге де келісім бермей, өзінің өмірін бауырларына арнайды. Қамажайдың іні-сіңілілерінің бәрі өмірден өз орындарын табады. Пьесадағы әрбір кейіпкердің мінез-болмысы, сөйлеу ерекшелігі көрінеді.

ӘПКЕ

Екі бөлімді драма

(Ықшамдап алынды)

Қатысушылар:

Қамажай

Омар – інісі

Темірбек (Тимур) – інісі

Ермек – інісі

Нәзила (Наз) – сіңілісі

Гауһар – Назиланың құрбысы

Кәмила (Кама) – Тимурдың сүйген қызы, кейіннен әйелі
Сұлтан – Тимурдың досы
Сұлухан (Светлана) – Сұлтанның қасындағы қыз
Қабен
Көрші әйел

Бірінші акт

Үстел басында Қамажай, сіңлісі, сіңлісінің құрбысы тамақ ішіп отыр.

Нәзила: Илансаң бар ғой, әпке, таңертеңнен бері Гауһар екеуміз дым сызған жоқпыз

Қамажай: Немене, ақшаларың болмай қалды ма?

Нәзила: Жоқ, өзің берген ақшам да болды. Гауһар да құралақан емес. Уақыт жоқ. Ательеге барып едік, қырғын адам көп екен, шаршап өле жаздадық. Так что, әпкешка, бүгін алдымызға күнжара қойсаң да жей береміз.

Қамажай: Ақшаларың болмаса, ательеге неге барып жүрсіндер?

Нәзила: Бұрынғы ақшалы кезім есіме түсіп... Ательеге ақшалы адамның баруы жаңалық емес. Қолыңнан келсе, ақшасыз барып көр (күліп). Жай айтқаным ғой. Әпке деймін, ательеге маркизет түсіпті. Гауһарда азын-аулақ ақша бар екен, мен одан қарыз ала тұрмақ едім. Жете алмадық. Жете алмағанымыз да дұрыс болды. Әйтпесе кейін қайдан тауып берер едік?

Қамажай: Неге?.. Тауып береміз... Тимур ертең айлық алады.

Нәзила: Оның айлығы өзінен артылмайтын болды ғой. Өткен жолы мен оны паркте бір қызбен көргем. Меніңше, финанс жағын сол кісі басқаратын болуы керек. Ал енді іске кірісейік.

Екі құрды сықылықтай күліп тамақтан қарбытып жеуге кірісті.

Қамажай: Ойбай-ау... сендердің қарындарың аш екенін білмей қалдым ғой, тамақты мол жасайтын едім. Әлгі Темірбек бір жолдасымды ертіп келем деп еді.

Сол екеуінің... Жарайды, сол екеуінің сыбағасын салып берейін.

Гайһар: Жо-жоқ, апа, керек емес. Бізге осы да жетеді.

Қамажай: Азаннан бері дым сызбасандар қайдан жетсін?! Оларға котлет қуырып бере салармын. Әкеліндер ыдыстарыңды.

Нәзила: Біздің әпкешка бала сияқты. Не айтсаң, соған сене береді.

Үйге Темірбек және гитара көтерген бір жігіт пен екі қыз сау етіп кіріп келеді. Бәрі көңілді. Қамажай тамақ қамын ойлап, аңырып тұрып қалады.

Нәзила: Әпкешка, котлетті көбірек қуыр.

Темірбек: О-о, біздің үйде той боп жатқан-ау, шамасы. Мамуля, мен білмейтін бұл қандай той?

Қамажай: Ә-ә,.. той емес... Жай өзіміз. Жігіттер, қыздар, жоғары шығындар. Ермекжан, сен өз бөлмеңе бара ғой, кәне (Ол кетеді). Ал, төрлетіндер.

Темірбек: Мамуля, біздің үйде той жоқ дейсің, неге той жоқ? Той бар. Енді болады. Бүгін екі жылдан бері бір зауытта істеп келе жатқан менің ең жақсы досым Сұлтанның туған күні. Және ол біздің босағаны бірінші рет аттап отыр. Демек, біздің үйде бір емес, екі той өтуі тиіс. Ал, Кәмила, шығар сумкадағыларыңды.

Кәмила: Құп болады.

Қамажай: Темірбек-ау, мынауың... Күнібұрын неге айтпадың? Ұят боп қалды-ау, ә? Ылғи да асығыс. Тым болмаса, телефонмен бірауыз айта салсаң етті.

Темірбек: Ничего, ничего, мамуля. Қуаныш атаулы қуаныш емес. Эффектісі аз болады. Ал, Сұлтан, бұл кісі – менің әпкем, өзім мамуля деп атап кеткем. Мына қыз – қарындасым, оның қасындағы – подругкасы. Екеуі институтта бірге оқиды. Ал мына екі қыз – Кәмила және Светлана. Қазақша аты – Сұлухан. Аты не очень удачный ат. Сондықтан Светлана деп кеткенбіз. Все мы уже знакомы, моя миссия окончена, теперь прошу за стол.

Бәрі үстелге отырады.

Қамажай: Ал, туған күнің құтты болсын, інішек. Қуаныштымыз. Темірбекжанның досы болсаң, менің де туған інімсің. Ал өздерің отыра тұрыңдар, мен барып котлет... імм... тамақ дайындап жіберейін.

Шығып кетеді.

Темірбек: Наз, сен де осы үйдің қонағымысың? Мамуляға көмек бермейсің бе?

Нәзила: Мынау экстра ма?

Темірбек: Болса қайтейін деп ең?

Нәзила: Сағат жетіден кейін арақ сатылмаушы еді ғой?

Кәмила (жеңілтек үнмен): Біз оны рестораннан алдық.

Нәзила: У-у, неткен байлық! Ал біз Гауһар екеуміз ақшаның жоқтығынан күні бойы тамақ іше алмадық.

Темірбек: Байлық еш уақытта жұртқа бірдей бөлінбейді.

Нәзила: Таба алмай жүрген асыңның

Ит жегенін көресің...

Ретсіз бөлген дүниенің

Айтшы, құдай, төресін...

Темірбек: Тоқтат! Тіліңді кесіп, язык отварной жасаймын.

Нәзила: Таптырмайтын деликатес. Менің тілім, міне (тілін көрсетеді), кішкентай-ақ. Төртеуіңе жете қояр ма екен? Жарайды. Өзім, закуска болғанша, асүйге барып бірдеңе әзірлесейін, жоғары мәртебелі таксыр... (иіліп тағызым етеді).

Темірбек: Жоғалт көзіңді!

Лып етіп шыға жөнеледі.

Темірбек: Сендер оның сөзін көңілдеріңе алмай-ақ қойыңдар. Ол былай... аздап... ненормальныйлау.

Светлана: Дегенмен бізді ұнатпай қалғаны анық. Тілінің уы бар қыз екен.

Кәмила: Қазіргі заманда жұрттың бәріне ұнай беру шарт емес. XX ғасыр – ғылыми-техникалық ғасыр ғана емес, субъективті пікірдің де ғасыры. Біреуге ұнау үшін әрекет жасау бекершілік (сигарет тұтатады).

Сұлтан: Біреуге ұнамауды мақсат ету де адамды рухани тұйықтыққа итермей ме?

Кәмила: сен мені түсінбей қалыпсың. Біреудің қасқабағына қарап, соның ақылымен өмір сүру, қайткен күнде де оған өзің жайлы жаман пікір қалдырмауға тырысу – адамды ой бостандығынан айырады. Ал ой бостандығы болмаған жерде... айталық, сен қолыңа гитара ұстап, туған күніңді думандатып, маған қарсы дау айтып отырғаныңа қарамастан, тіпті он екі мүшесі сау, қаланың ортасынан алған үш бөлмелі пәтеріңе, жергілікті комитеттің мүшесі екенің қарамастан, мына сен... сыртын терімен қаптай салған тұлып болар едің.

Сұлтан: І-мм, С-солай де. Ашулануға тұрарлық сөз екен. Бірақ жақын досымның үйіне алғаш рет келіп отырғандықтан, шаңырақтың шырқын бұзғым келмей отыр. Дегенмен, айта қойшы, жұрттың бәріне бірдей ұнамауды мақсат еткен адам ғана ой бостандығының иесі санала ма? Объективті пікір деген бар ғой.

Светлана: Жоқ.

Сұлтан: Қалайша?! Объективті пікірді жоққа шығарғың келе ме?

Светлана: Жоққа шығарғым келмейді. Өйткені ол болған емес. Объективті пікір деген – субъективті пікірлердің жиынтығы.

Сұлтан: Ай әйтпесе, жиырмасыншы ғасырдың жойқын нигилисі арамызда жүр екен ғой (Гауһарға қарап). Бұған сіз қалай қарайсыз, қарындас?

Гауһар: Мен бейтаныс адамдардың алдында пікір айтпаймын.

Сұлтан: Бұл да өзінше жаңалық екен. Қалыс қалудың сәті табыла кеткен түрі ғой.

Темірбек: Жолдастар, айтысты тоқтатуларыңызды өтінемін.

Светлана: Жо-жоқ, жалғастыра берсін. Мен үшін өте қызық. Меніңше, дастарқан басындағы адамдардың сөзінен-ақ бүтін бір қоғам мәдениетінің даму деңгейі көрінеді. Білімді жастардың айтысы да, тартысы да

әлеуметтік биіктен басталуы керек. Объективті және субъективті пікір дегенді мен күнде естіп, сол сөзді өзім қолданып жүрсем де, анығына жете алмаймын. Сұлтан, ол жөнінде сенің ойың қандай?

Сұлтан: Сен өз сұрағыңа өзің жауап беріп отырсың ғой. Мен өз пікірімді айтсам, демек, ол – субъективті пікірім, ал көпшілікке ұнайтын ойымды айтсам, ол – объективті пікір.

Кәмила: Бұл – слишком арифметикалық жауап. Екіні екіге қосқанда, төрт болады деген сияқты. Бұлай бастауыш мектептің оқушысына ғана түсіндіру керек. Айтпақшы, жақында бір бала мұғалімнің: «Екі алмаға үш өрікті қосқанда қанша болады?» деген сұрағына ойланбастан: «Компот болады», – деп жауап беріпті. Мен сенің жауабыңа толық қанағаттана алмадым. Әлгі баланың жауабы сияқты жаңа мотивировка жоқ.

Сұлтан (гитарасын қағып-қағып жіберіп): Мен үшін бұл соншалықты маңызды мәселе емес.

Кәмила: Неге? Біздің әрбір құбылысқа деген өз пікіріміз болуы керек. Онсыз адам болудан қаламыз. Өз пікірі, өз ойы болмаған адам алдына ешқашан мақсат қоя алмайды. Демек, ол өз бақыты үшін қалай күресуді, өз ғұмырын қалай құруды да білмейді.

Нәзила келіп, үстелге ыдыс-аяқ қояды.

Сұлтан: Ал, сен өзің, сен өзің білесің бе?

Кәмила: Білемін, О-о, мен жақсы білемін. Мен өз бақытым үшін күресе аламын.

Сұлтан: Ал, сен сол «Бақыт» дегеннің не екенін білемісің?

Кәмила: Оны де білемін. Бақыт деген... Бақыт деген мына сендер түсінетіндей, ылғи қуаныш, ылғи сәттілік емес. Бақыт деген – азап.

Темірбек: Азап?.. (Күледі).

Кәмила: Иә, азап. Бірақ, ол – бос сергелден, күйбең тіршіліктің азабы емес, үлкен мақсатқа жолға барар жолдағы азап. Циалковский, Достоевский, Королев... Қалай ойлайсындар, бұлардың бәрі рақат тұрмыс кешті

дейсіңдер ме? Олардың бүкіл ғұмыры азаппен өтті. Адамзат үшін, ғылым үшін азап шекті. Міне, бақыт – сол.

Сұлтан: Дұрыс. Олардың бәрі ұлы жаңалық ашты. Ал сен ше? Сен қандай жаңалық ашасың?

Кәмила: Мен ешқандай жаңалық ашпаймын.

Сұлтан: Сондағы сенің айтпағың не? Жаңалық ашпайсың, диссертация қорғамайсың, демек, азаптанбайсың. Сөйте тұрып, өз бақытым үшін күресе алам дейсің? Ол қандай бақыт, қандай күрес?

Кәмила: Ол – өз дегенімізше өмір сүру. Адам адам болып жаралғалы сол үшін күресіп келеді. Олар не үшін күресті, не үшін құрбан болды: сол күрес атаулыны – қарулысы бар, қарусызы бар – бәрін жиып-теріп, келесі ұрпаққа қалдыру үшін ғана ма? Жоқ, сол күрестер мен жеңіс атаулының жемісі – мына бізбіз. Алдыңғы ұрпақ соңғы ұрпақтың бақыты үшін мәңгі күресіп келеді ғой, солардың тыныш ұйқысы үшін, солардың бейбіт тіршілігі үшін, керек болса, солардың бейқам өмірі үшін де күресті ғой. Сол бақытты ұрпақ – мына біздерміз. Біз қалауымызша өмір сүруге тиіспіз

Сұлтан: Тырнақтап жиғанды етектеп төгіп алмаймыз ба?

Кәмила: Төкпейміз.

Нәзила: Өмір көрсетер оны. Жалпы, жалынды сөйлеген адамнан күдіктенемін. Өйткені, олар көп ретте жалған айтады. Меніңше, бақыт деген – сөз бен істің бірлігі, демек, жалған сөйлемеу. Біз дастарқан басында ғана ақылдымыз, дастарқан басында сұлу сөйлеуді әбден меңгергенбіз. Ал өмірде сол айтқанымыздың бірде-біреуін орындай алмаймыз. Сөзіміз бен ісіміз алшақ. Бұл – бақыт емес, сор.

Светлана: Бұл сіздің өмірден түйген философияңыздан гөрі бізге деген күдігіңізге көбірек ұқсайтын сияқты. Кама дұрыс айтады. Әңгіме жаңалық ашуда емес. Менің атам 1818 жылы Ақтөбеде ақтармен шайқаста қаза тауыпты. Баламның бақыты үшін депті. Баласы, яғни, менің әкем, Отан соғысында Сталинград түбінде белгісіз төмпешік болды. Балаларымның бақыты үшін деп мерт бопты.

Енді...енді... біз неге бақытты тұрмыс құрмаймыз. Бүтін бір-екі ұрпақ ғұмырын қиғанда келмейтін ол не деген бақыт? (Осы кезде Қамажай тамақ әкеп, үстелге қояды). Келіңдер, жолдастар, бәріміздің бақытымыз үшін бокалдар шарапқа толсын.

Бәрі: Міне, ғажап сөз. Ал, құйыңдар.

Сұлтан: Кәне, апай, қарындастар, сіздер де бокалдарыңызды толтырыңыздар (құя бастайды).

Қамажай: Жо-жоқ, мен мұндайды аузыма алған емеспін. Болмайды, болмайды.

Светлана: Болады, болады. Осы уақытқа дейін аузыма алмадым дегенге өз басым иланбаймын. Қазір үйренбесеңіз, кейін кеш болады.

Мына іні-қарындастырымыздың бақыты үшін алмауыңыз күнә.

– Міне, міне, солай.

– Тағы, тағы.

– Аяғына дейін, бәрекелді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Д.Исабековтің шығармашылығы туралы әңгімелендер.
2. Қаламгердің қандай әңгіме-хикаяттарын білесіңдер?
3. «Әпке» драмасындағы басты тартыс қандай?
4. Қамажай, Тимур, Кәмила т.б. диалогі туралы айтып беріңдер.
5. Пьесадағы өздеріңе ұнаған кейіпкерге толық мінездеме беріңдер.
6. Отбасы, туған-туыс, құрбы-дос туралы айтылған нақыл, шешендік сөздерді тізіп, мағынасын айқындандар.

Әдебиеттер:

1. 60-90 жылдардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1998.
2. Р.Тұрысбек. Қазіргі қазақ әдебиеті. Алматы, 2012.

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ (1928-2008)

Шыңғыс Төрөкұлұлы Айтматов Қырғыз Республикасы Талас өңірі, Шекер ауылында туған. – жазушы, қоғам және мемлекет қайраткері. Қырғызстанның халық жазушысы, Қырғызстан Ғылым Академиясының, Еуропа Ғылым Академиясының академигі, Социалистік Еңбек Ері.

«Аспалы көпір», «Жәмила», «Алғашқы ұстаз», «Қош бол, Гүлсары», «Ертегіден соң», «Ерте қайтқан тырналар» тағы басқа әңгіме, повесть жинақтары, «Жанпида», «Боранды бекет» романдары жарық көрді. «Көктөбедегі кездесу» (Қ. Мұхамеджановпен бірге) спектаклі көптеген елдердің театр сахналарында қойылды. Айтматов жазушы Мұхтар Әуезовтің мол салалы, кең арналы шығармашылығы туралы «Ұстаз туралы сөз» атты мақаласында (Біздің Мұхтар. – А., 1976) «Абай жолы» эпопеясының бас кейіпкері – Абай тұлғасына тоқтала келіп: «Абай секілді ой-арманы азат, шетсіз ақындық, шексіз адамдық тұлғаның өзін қоршаған о жар, топас тоң мойын топпен тартысқа түсуі және мұндағы сирек ұшырасатын жаңалық пен тазалық Абайды дүниежүзілік трагедияның шыңына шығарады...» – деп жазды. Жазушы Ш.Айтматовтың көптеген шығармасы қазақ тіліне аударылған. «Найман-Ана» шығармасында жау қолына түсіп, ауыр жапа да, жаза да шеккен ұлын іздеп барған, мәңгірт болып қалған ұлының санасына сәуле түсіремін деп жанталасқан, соңында сол ұлының қолынан қаза тапқан ана бейнесі туралы аңыз баяндалады.

НАЙМАН-АНА

(«Ғасырдан да ұзақ күн» романынан үзінді)

... Ана-Бейіттің өз тарихы бар-ды. Атадан қалған аңыз бойынша, әнгіме өткен ғасырларда жуан-жуандардың Сарыөзек даласын басып алуынан басталды. Олар қолға түскен тұтқындарды адам айтқысыз азапқа салатын болған. Реті келсе, жуан-жуандар өз тұтқындарын көрші елдерге құлдыққа сатады екен, ал ондай тұтқындар жолы болған пенделер көрінеді, өйткені олар, әйтеуір бір қашып шығып, сәті түссе, туған еліне оралады екен. Ал енді жуан-жуандардың қолында құлдықта қалған тұтқындардың күнін Құдай көрсетпесін. Жуан-жуандардың ондай құрбан құлдардың басына кепеш кигізіп, айуан азаппен ақыл-есінен айырады. Әдетте, мұндай азапқа қолға түскен жас жауынгерлер ұшырайтын. Ең әуелі олардың шашын бір қылпық қалдырмай тақырлап тұрып ұстарамен қырып алады. Шашын алып бола берген тұста, жуан-жуанның жалаңдаған қасапшылары таяу жерде ең сидаң аяқ түйені сойып тастайды. Түйенің терісін сыпырып жатып, ең қалың деген төстік көнтерісін бөлек кесіп алады. Сол көнді кесіп-кесіп, әлі жып-жылы буы бұрқыраған қалпында тұтқынның жап-жаңа шашы алынған тақыр басына қаптай қойған кезде, осы өзіміздің қазіргі заманда суға жүзгіштердің басына киіп алатын резеңке шәпке сияқты сып-сығыр желімдей жабыса қалады. Басқа көн қаптау деген осы екен. Мұндай сықпытқа ұшыраған пенде не өліп кетеді, не бұл азапқа шыдай алмай, ақылынан ада-сып, өткен-кеткенін мүлде ұмытып, өмір бақи мәңгүрт-құлға айналады.

Бір түйе төс терісінен бес-алты кепеш шығады екен. Басына кепеш қапталған сорлының мойнына ағаш мойынтұрық кигізіп қояды. Ондағы амал: тұтқын пенде басын жерге жеткізе алмауы керек. Осы бір кейіпте әлгі тұтқынды жуан-жуандар аяқ-қолын тырыстырып байлап, шақшиған күннің астына, ассыз-сусыз, айдалаға апарып тастайды. Өйткені әлгі тұтқын, жаны қысылғанда,

кұлындай шырқырап, өлердегі даусы шығып, жуан-жуандар ауыл-аймағының тынышын алады. Бұл тозақ бірнеше тәулікке созылатын болған. Кепеш бас жатқан жердің ұрымтал тұстарында тұтқынды руластары келіп құтқарып алып кетпесін деп қарулы қарауылда тұрады. Бірақ қыбыр еткен құрт-құмырсқа көрінетін жазықта ондай әрекет, сірә, некен-саяқ кездескен. Алда-жалда «солай да солай, бәленше жуан-жуандардың қолына түсіп, мәңгүртке айналып айналып кетіпті» деген қауесет шыға қалған күннің өзінде, әлгі сорлының ең жақын туыстары оны құтқарып, не барымта беріп алуға ынтыға қоймаған. Өйткені, бәрібір енді елге бұрынғы ер-азамат емес, құр сүлде қайтарын олар білген. Тек ел есінде Найман-Ана атанып кеткен найманның бір әйелі ғана өз ұлының әлгіндей халге ұшырағанына шыдамаған. Ол туралы Сараөзекте сақталған аңыз да бар. Ана-Бейіт атты зират содан қалған.

Тұтқынның басын кесіп алу немесе оның зәр түбіне жіберу үшін басқа бір кез келген жаза деген-Құдайдың рақаты ғой. Дүниедегі жаза біткеннің сұмдығы адамда ақыл-есінен айыру да. Ақыл-ой-адам өле-өлгенше өзімен бірге болатын жалғыз қазына ғой. Біреудің қолында бар байлық басқа біреуде де бар болар, ал ақыл-ой тек саған ғана тән, басқалардікінен бөлек жалғыз асылың.

Бұл оқиға көшпелі Азиядан Ысырылған жуан-жуандар солтүстікке қарай лап қойғанда болып еді. Жуан-жуандар Сарыөзекті көпке дейін жаулап алып, онымен де қоймай жер көлемін ұлғайтпақ болып, әрі десе қолға құлдар түсірмек болып, жан-жағындағы елдермен үздіксіз жауласа берді. Ә дегенде тұтқиылдан шабуылдап, Сарыөзекке жақын жатқан тайпаларды талай-талай ер-азаматын, тіпті қатын-баласын да қолға түсірді. Бәрін де құлдыққа салды. Бірақ басқа тайпалар бірте-бірте есін жиып, бас көтере бастады. Жуан-жуандар Сарыөзектен кетпек былай тұрсын, қайта малға құт осы кең далаға қазық қаққысы келіп жан-таласты. Ал, жергілікті халық болса, басқыншыларды қуып шығып, өз жерін ерте ме, кеш пе, әйтеуір қайтарып алуды өздеріне парыз санап, бұл қиянатқа көңгісі келмеді.

Қалай дегенде де, ірілі-ұсақты ұрыстарда біресе анау жеңіп, біресе мынау жеңіп соғыс созыла берді. Бірақ сол созалаң соғыстың өзінде де ара-тұра тыныштық орнаушы еді.

Сондай бейбітшіліктің бірінде мүлік артқан, керуен тартқан саудагерлер найман еліне келіп, дастарқан басында әңгіме-дүкен құрып, өздерінің Сарыөзектен кедергісіз өткенін айтады. Әңгіме арасында олар бір жас түйешіні көргендерінескеалады. Саудагерәлгі түйешімен сөйлескісі келген екен, сөйтсе, ол мәңгүрт екен. Былай қарасаң, сапсау сияқты, тіпті ақыл-есі жоқ деп ойламайсың. Бір кезде ол да шешен, зерек болған шығар, өзі әлі жап-жас, мұрты енді-енді тебіндеп келеді, түр-тұлғасы да тәп-тәуір. Ал сөйлесе кетсең кеше туған бала сияқты. Байғұс не өзінің, не әке-шешесінің атын білмейді. Өзіне жуан-жуандардың не бәле істегенін де сезбейді. Өзінің туған ел-жұртын, руын да білмейді. Не сұрасаң да, үндемей тұрып-тұрып; не «иә» не «жоқ» дейді, бар айтары сол. Басындағы кепештен қолын бір алмайды-ау, алмайды. Бірақ ақымақты ақымақ дерсің-ау. Ал мәңгүрт шаруасына тас-түйін, керуен әбден ұзап кеткенше қалың түйе келелерін қас қақпай күзетіп, алшиды да тұрды. Осы әңгіме үстінде саудагерлерге шай құйып беріп бір әйел отырған. Ол Найман-Ана еді.

Саудагерлер көп ұзамай өз жолымен кете барды. Найман-Ана Сарыөзекке барып, әлгі мәңгүрт түйешіні іздеп тауып, өз баласы емес екеніне көзі жеткенше жаны жай таппайтын ұқты. Біржолата күдер үзерге жайраған жалғыз ұлдың жұлыны жұлынғанын өз көзімен көру керек. Өлген екен, әне, сонда тағдырдың салғанына кім таласпақ? Ана жүрегінің бәрінен де күпті қылған жайт – ұлының ереулі атының үшті-күйлі жоғалып кетуі еді.

Жолға аттанар сол бір түн. Найман-Ана үйден бір шығып, бір кірді. Түн сықпытына тесіле қарап, тыңдап бағдар бағамдап, ойран болған ойын жинақтап, ұзақ тұрды. Аспан ашық, ай сүттей жарық, жер бетіне әлжуаз нұрын себелейді. Жолға кеш бата-ақ жиналған. Ас-су дайындаған. Суды көбірек алды. Сарыөзекке жет-

кенде, бірден құдық табыла ма, жоқ па деп, екі мес су құйып алды... күн батар-батпастан Ақ інгенді мама ағашқа байлап қойды. Бір үміт артар жалғыз жолдасы сол.

Найман-Ананың аттанғанын үйдегі қызметші қайын сіңілісінен басқа ешкім сезген жоқ. Ұйқысыраған қайын сіңілісі есінеп тұрып жеңгесін жалғыз шығарып салды. Найман-Ана қайын сіңілісіне: «ертең төркіндеріме аттанамын, біраз күн қонақтап, егер жол серік табылса, Қыпшақ еліне асып, Түркістан барып, қасиетті Әзірет сұлтан Қожа Ахмет Иассауи мешітіне тағызым етемін», – деп кеше ескерткен...

Сарыөзектен адам іздеп табу деген оңай ма екен: адам да бір, бір түйіршік құм да бір. Ал, енді кең өрісте жайылып мыңғырған мал жүрсе, оны әйтеуір ерте ме, кеш пе табасың. Соны тапсаң бақташысы да табылады. Найман-Ананың есебі солай еді.

Өзектің арғы бетінен бір адам көрінді. Аулақтан кім екенін айыру қиын. Қолында ұзын таяғы бар. Үстіне қоржын, торсық артқан мініс түйесі жетегінде, әлгі бақташы сабалақ тымағын баса киіп, жақындап келе жатқан жолаушыға бей-жай қарап, қозғалмастан тұра берді.

Таяп келіп, Найман-ана өз ұлын танығанда, түйе үстінен қалай аунап түскенін өзі де білмей қалды. Ақ інгеннен құлап түскендей болып еді. Оны елер шама жоқ!

О, ұлым, менің құлыным! Мен сені іздеп шарқ ұрдым! – Ол киіздей тұтасқан баялышты кеше-меше ұмтылды. – Мен сенің анаңмын!

Жүрегі түскір зу-у-у ете қалды. Аяғымен жер тепкілеп, аузы-басы кемсеңдеп, өзін-өзі тежей алмай, ал кеп бір аңырасын, боздасын сорлы ана. Мені таныр ма екен деген ынтызар үмітпен ұлының жанарына жалбарына көз тігеді. Өз анасын тану деген қиын емес қой, Құдай-ау!

Бірақ анау бұл әйелді осы даладан күнде көріп, әбден көзі үйреніп кеткендей-ақ, бұл жолаушының алыстан арып-ашып келгеніне де мән берген жоқ. Түйесін жетектеп, тасыраңдаған жас табын алыстап кетпеді ме екен деп, түйелер жакка қарай аяңдап кете барды.

Жападан-жалғыз қалған Найман-Ана жүресінен отыра кетті де, өксігін баса алмай, қос қолымен бетін мыжып, басы салбырап, сансырады да қалды. Ақыры, әл-дәрменге келіп, сабыр сақтауға тырысып, баласының артынан барды.

– Отыр, сөйлесейік, – деді сорлы ана аһ ұрып күрсініп алып.

Екеуі жерге отырады. Мәңгүрт басын шайқайды.

– Сенің атың кім?

– Мәңгүрт

– Мәңгүрт деп сені қазір атайды. Ал бұрынғы атың есінде ме? Есіңе түсірші шын атыңды.

Мәңгүрт үнсіз. Бірдеңені есіне түсіргісі келіп, ышқынып-ақ отыр. Тіпті қиналғанынан кеңсірігі терлеп те кетті. Бірақ көз алдында дір-дір еткен тұнжыр тұман тұтты да тұрды. Сірә, көз алды ештеңе көрсетпес қалың қапас қаптап алса керек, ештеңені есіне түсіре де алмады, елестете де алмады...

– Құдай-ау, қандай күйге душар қылған сені! – деп сыбырлап, ана мұңлық қайтадан еріксіз аузы кемсеңдеп, ыза мен қайғыға булығып, өзін-өзі басқара алмай, өксіп-өксіп, үзіліп-үзіліп боздай берді. Ана қайғысы мәңгүртке шыбын шаққан құрлы көрінген жоқ.

– Ау, жерді, суды тартып алса – мейлі, байлығыңды тартып алса – мейлі, тіпті жаныңды алса да мейлі,-дейді ана үнін шығарып. -Ау, адамның ақыл-ойын тартып алу-ды қандай қара жүрек ойлап тапты, құдай-ау?! О, Құдай, бар екенің шын болса, мұндай сұмдықты жұртқа қалай дарыттың? Жер бетінде басқа сұмдық аз ба еді.

Сонда мәңгүрт ұлына қарап тұрып, Найман-Ана ай мен күн, күллі әлем туралы, өзі туралы атақты жоқтау жырын айтты дейді. Сарыөзек жөнінде сөз болғанда, осы жырды жатқа айтатын білгіштер де бар.

Мен ботасы өлген боз мая,

Тұлыбын келіп иіскеген...

Осылайша күйініп, Сарыөзектің қиырсыз, меңіреу даласын жұбанышсыз, шексіз жоқтау жырымен күңіrentкен екен...

– Сенің атың – Жоламан. Естимісің сен. Сен – Жоламансың. Әкеңнің аты – Дөненбай. Әкеңді ұмытып қалдың ба, құлыным? Ол саған тиіттейінен садақ атуды үйретіп еді ғой. Мен – сенің анаңмын. Сен – менің баламсың. Сен найман руынан боласың, ұқтың ба? Наймансың сен...

Баласы үндеген жоқ, оған бәрібір.

Найман-Ана сол түнді өзінің соры қайнаған мәңгүрт ұлының маңайында жападан-жалғыз өткерді. Ұлының жанына жақындап баруға сескенді. Содан сорлы ана «ұлымды мұнда қор етіп қалдырмай, не де болса, алып кашайын», – деп түйді. Мәңгүрт де болса – өз перзенті, мәңгүрт болғаны – баласының кінәсі емес, тағдырдың салғаны, жойпаң жаудың қатыгез қара жүректілігі; бірақ ана өз балапанын жау қолына құлдыққа қалдыра алмас. Көрсін наймандар? Қолға түскен жігіттерін тасжүрек жалмауыз жау қалай азаптайтынын, қалай қорлайтынын, ақыл-есінен қалай айыратынын көрсін.

– Жоламан! Құлыным менің, Жоламан, қайдасың? – деп шақырды Найман-Ана.

Ешкім көрінбейді, тырс еткен дыбыс та жоқ.

– Жоламан! Қайдасың! Мен анаңмын ғой! Қайдасың?

– Жан ұшыра жан-жағына қарап тұрып, түйе тасасында өзіне қарай адырнасын тарта садақ көздеп, тізерлеп отырған мәңгүрт ұлын байқамай да қалды. Мәңгүрт ұл атайын десе, күннің соңғы сәулесі көзіне шағылысып, енді ол оңтайлы сәтті күтіп отыр еді.

– Жоламан! Ұлым менің! – деп дауыстады, оған әлдене болып қалды деп абыржыған анасы. Түйе үстінен бұрыла беріп көріп қалды: -Атпа! – деп, Ақ інгеннің басын бұра бергенше болмады, садақтың өткір жебелі оғы зың-ң-ң етті де, сол жақ тар қолтықтың асына келіп кірш ете қалды.

Аяусыз ажал оғы солай тиді. Найман-Ана інгеннің мойнын кұша жайлап барып құлап түсті. Құлап түсерден бұрын, басындағы ақ жаулығы ұшып түсті де, бірден құсқа айналып, аспанды шарқ ұра шырылдап: «Ойланшы, кімнің баласысың? Атың кім? Сенің әкең Дөненбай! Дөненбай! Дөненбай! – деп зар қақсады.

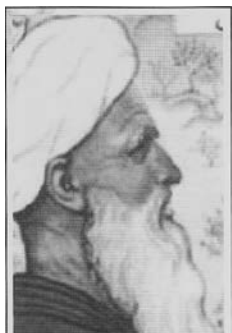
Найман-Ана сүйегі қойылған жер Сарыөзектің Ана-Бейіт мазары деп аталып кетті.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ш.Айтматов шығармалары туралы әңгімелендер.
2. Қаламгер шығармаларында кездесетін аңыздарға назар аударыңдар.
3. Найман-Ананың қасіретіне кінәлі кім?
4. Жоламанды мәңгүрт еткен кім?
5. Мәңгүрттік дегенді қалай түсінесіңдер?
6. Халқымыздың салт-дәстүрі, тілі мен өнеріне қатысты мақал-мәтелдерді тауып, мәнін ашыңдар.

ӘБІЛХАСАН РУДАКИ

(858-941)

Парсы-тәжік ақыны Әбілхасан Рудаци Самарқан маңындағы Панжрудак аталатын таулы өлкеде туған. Атақты Әбунасыр әл-Фараби мен ибн Синаның замандасы. Ақынның жүз мың бәйіттен тұратын бай мұрасынан мыңға жуық бәйіттері жеткен. Оның ішінде үндінің «Калила мен Димна» деп аталған ертегілер кітабынан жасаған аудармасы, тағы басқа дастандарынан үзінділер, рубаилар, лирикалық өлендері бар.

Рудаци жасынан аса қабілетті болған. Сегіз жасында Құранды жатқа біліп, өлең жазған. Салмақты ойларымен жұртты таңғалдырған, ән айтып, музыкалық аспапта ойнаған. Осы қабілет-талантының арқасында Хорасанның билеушісі оны өз сарайына шақырады. Оның өлеңінің әсерлілігі мен ақындық шеберлігі, дауысының әуезділігі сондай – бір күні чанг аспабына қосылып, әмірді аспандата мақтап тұрып: «Әмір-ай, Бұхара – аспан ай аспанға телміреді; өмір – кипарис, Бұхара – бақ, кипарис баққа қарай сап түзейді», – деген кезде толқып кеткен әмір тағынан жалаңаяқ түсе салып, жүйрік тұлпарына мініп, Бұхараға қарай шаба жөнелген екен.

Рудаки араб халифатының қол астында болған иранның ұлттық мүддесін, тәуелсіздігін, тіл дербестігін қолдаған. Ақын жырлары өмірдің алуан түрлі тақырыптарын қозғап, адамшылық пен ізгілікке, имандылыққа шақырады. «Жамандықпен жапса әзәзіл (шайтан) бір есік, жақсылықпен ашатын бол мың есік», – дейді. Рудаки шығыстың санаулы ұлы ақындарының бірі ретінде танылған.

ӨЛЕҢДЕРІ

Өмір маған ақыл айтты – сол ізгі,
Қарап тұрсаң, өмір – ақыл теңізі.
Өмір айтты: бақытты деп өзгелер,
Күйінбесең, саған рақат тез келер.
Қанағат көр басыңдағы бағыңды,
Аңсар көп жұрт сенің сол бір шағыңды.
Өмір айтты:
«Токтата біл ашуды,
Опа таппас бұл дүниеде ашынған.
Сөйлеген жан бұғау салар тіліне,
Бұғаулатар екі аяғың түбінде».

* * *

Үш күндік бұл фәниде келген пенде,
Байлама жүрегінді пейіл берме.
Бәрібір жатар жерің – сыз қара жер,
Жібекке оралсаң да керіп кеуде.

Не пайда қармалап жұрт қазір жүрсе,
Қу басың қара жерге жалғыз кірсе?
Біліп қой, көлгірсіген тұрмыс қалар,
Достарың – көрде құрт пен құмырсқалар.

Болса да шашың сүмбіл, басың бұйра,
Болса да сансыз алтын, күміс солар.
Қуарып жатқанында қаусап бәрі,
Мұздар-ау жүрегі де, мәңгі солар.

* * *

Қара сен ой көзіңмен дүниеге бұл,
Қарама күнде көрген көзіңнен құр.
Дүние – ол бір теңіз ақниетпен,
Кеме істеп, сол теңізді аралай біл.

* * *

Қанағат ет, пайда қуып аттанба,
Әм әділ бол, сәнқойлықтан сақтан да.
«Анау менен артық-ау» деп күндеме,
«Мынау менен төмен ғой» деп мақтанба!

* * *

Жақсы мінез, жарқын жүрек, парасат,
Һәм денсаулық, әркімге де жарасад.
Алла кімге бұл төртеуін сыйласа,
Ол өмірден табар мәңгі рақат.

*(Аударғандар: Қ.Бекхожин,
Т.Жароков, Ғ.Қайырбеков)*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ақынның өмір жолы туралы не білесіңдер?
2. Рудаки өлеңдерінің басты идеясы не?
3. Өмір, тіршілік, адамгершілік туралы қалай толғанады?
4. Өздеріне ұнаған шумақтарды жаттап алыңдар.

Әдебиеттер:

Ө.Күмісбаев. Шығыс шайырлары. Алматы, 1988.

ОМАР ҺАЙЯМ (1040-1123)

Омар Һайям – ақын, математик, ойшыл. Ол Нишапур маңында туған. Жасынан зерек, ғылым қуған жігітті Бұхара әкімі өз сарайына алдырады. Ол 25-30 жас шамасында алгебра туралы ғылыми еңбек жазып танымал болды. Сол заман Исфаханда аса ірі обсерватория болған, Омар соны басқарған. Мұсылман елдері қолданып келген ай күнтізбесінің орнына күн күнтізбесін енгізеді.

Омар Һайям астроном ғана емес, ұлы математик, емші де болған. Көне грек геометрі Евклидтің ережелерін түсіндірген трактат жазады. «Медицина каноны» деп аталатын еңбек жазған шығыс ғұламасы ибн Синаның философиялық шығармасын парсы тіліне аударды. Өзі де емшілікпен айналысқан.

Омар Һайямның (Әлем және оның міндеттері), «Тіршілік туралы», «Алгебра туралы» трактаттары, философиялық еңбектері бар. Ғылыми кітаптарын араб тілінде, өлеңді парсы тілінде жазған. Жан-жақты талантты, кемеңгер ғалымның еңбектерімен қатар, ақын ретіндегі орны ерекше.

Оның 300-ден астам рубаилары бар. Онда ақынның өмірдің мәні, уақыттың өткіншілігі, жақсылық пен ізгілік, надандық пен ғылым іздеу, о дүние жайлы толғаныстарын жазды. Дін ғылымын шала білетін діндарларды сынайды. Сопылық поэзия дәстүрін жалғастырады.

РУБАИЛАР

1

Даналар ой маржанын жіпке тізген
Кеңесіп құдай жайын текке бізбен.
Шеше алмай сыр түйінін ақырында,
Кетті ғой талай надан келген ізбен.

2

Жаһанда жан тең келмей туған дана,
Жұлдыздай жұрттан биік тұрған дара.
Өмірге ол сорлы да қайран болып,
Өтті ғой, өкінішпен бар ма дауа!

3

Жас та өтер, бірте-бірте, кәрі де өтер,
Баянсыз бұл жалғанның бәрі бекер.
Жаһанда мәңгі жасар жан жоқ, сірә,
Кетеміз, кетті, келер, тағы кетер.

4

Дариға-ай, қартайдық қой бостан-босқа,
Қайғы-мұң құдай бізге қосқан баста.
Жоқ болдық қас қақанша, о, сұм өмір,
Жете алмай көп арманға тосқан баста.

5

Мінім жоқ, тал шыбықтай, бойым сұңғақ,
Қойғандай екі бетім нұрмен сырлап.
Білмеймін, құдай шебер неге маған,
Осынша берді аямай түр мен сымбат?

(Аударған Қ.Шаңғытбаев)

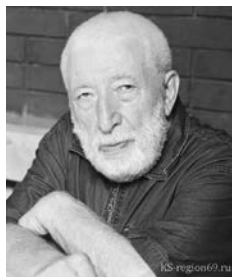
Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Омар Наям туралы әңгімелеңдер
2. Ақын рубайларының идеясы неде
3. Ақын жырларындағы ізгілік, адамгершілік, өмірдің мәні туралы айтқандарын жаттап алыңдар

РАСУЛ ҒАМЗАТОВ

(1923-2003)

Р.Ғамзатов Дағыстанның халық ақыны. Ақын жырлары қазақ жұртшылығына да жақсы таныс. «Жарық жұлдыздар», «Менің Дағыстаным» кітаптары оқырмандарға танымал. Қаламгердің «Тау қызы» пьесасы театр сахнасында қойылды. «Менің атам» – бүлдіршіндердің сүйіктісі болды. Шынында, Расул Ғамзатов жырларынан адамға деген соншалық бір табиғи жылылық сезіледі. Кейіпкерлердің мінез-әрекеттері, мәрттігі, қайсарлығы мен қайырымдылығы қазақ болмысына ұқсап тұрады. Р.Ғамзатов шығармаларында шынайылық мол, не айтса да ағынан жарылып айтады. Ол жазу мәнерімен, ұлттық бояуымен, жеңіл әзілімен ерекшеленеді. Туған топырақтың бар маңызын бойына сіңірген Расул екі сөзінің бірінде өз халқының дана қасиеттерін, кесек мінездерін алға тартады, да ел мен жерге деген іңкәрлікті, сүйіспеншілікті жырлайды. Ол бұрынғы аңыздар мен бесіктегі жазуларға дейін қисынын тауып құлпыртып, осы бір перзенттік құштарлықты ғибрат етеді.

МЕНІҢ ДАҒЫСТАНЫМ

(бірінші кітаптан үзінді)

Күндердің бір күнінде Парижде бір дағыстандық суретшіні кездестірдім. Революциядан кейін іле-шала оқуға кетіпті де, италян қызына үйленіп, үйіне қайта алмай қалыпты. Тау ішіндегі дәстүрге үйреніп қалған әлгі дағыстандық жігіт көпке дейін өзінің жаңа отанына үйрене алмай жүріпті. Жер жүзін талай шарлап, алыстағы бөтен елдердің жарқ-жүрқ еткен астаналарында болыпты. Бірақ қайда барса да өз туған елін аңсап, зарыққан сезім соңынан қалмай қойыпты. Осындай сезімнің бояу арқылы

бейнеге қалай айналдырғанын көргім келеді де: «Өзін салған суреттерді көрсетші», – деп өтіндім.

Бір суреттің аты «Елді аңсау» екен. Суретте байырғы авар киімін киген итальянка (суретшінің әйелі) бейнеленген. Ол тау ішіндегі бұлақтың басында тұр. Қолында – атақты Гоцатлин шеберлері нақыштап жасаған күміс құмыра. Тау баурайында – қайғырып, тұнжырап тұрған авардың тас ауылы. Ауыл үстінде төніп тұрған таулар бұдан да бетер қайғырып, тұнжыраулы. Тау төбесін тұман басқан.

Тұман, – деді суретші, – ол – таудың көз жасы. Таудың баурайын тұман басқанда, тастың тілім-тілім әжімін бойлап, мөлдір тамшы ағады ғой. Тұман – ол мен.

Екінші суреттен тікенек бұтаның басында отырған құсты көрдім. Ал бұта болса, жалаңаш тасты қақ жарып шығып, өсіп тұр. Құс сайрап тұр да, оған өз үйінің терезесінен қайғылы бір тау қызы қарап тұр. Менің суретке назар аударғанымды байқап қалды да:

Бұл аварлардың көне аңызының желісі бойынша салынған сурет, – деп түсіндірді суретші.

– Қандай аңыз бойынша?

– Құсты ұстап ап, торға қамап қойыпты. Торға түскен құс күні-түні бірдей: «Елім, елім, елім, елім, елім», – деп қақсай беріпті... Соңғы жылдар бойы тап осылай қақсап жүрген мен сияқты... Құс иесі ойлапты: «Мұның елі қандай екен, ол қайда болды екен. Мүмкін оның елі, жұмақтағы ағаш өсіп, жұмақтағы құс мекендейтін гүл жайнаған тамаша бақ секілді шығар? Мен осы құсты далаға қоя берейін де, оның қай жаққа ұшып кететінін көрейінші. Сонау алыстағы ғажап елдің жолын көрсетсін маған». Сөйтіп ол тордың қақпағын ашыпты. Құс қақ жарып өсіп тұрған тікенек бұтаға қоныпты. Осы бұтаның жапырағының арасында ұясы бар екен оның. Мен де өз еліме өзімді-өзім қамаған тордың терезесінен қарап жүрмін ғой, – деп аяқтады әңгімесін суретші.

– Елге неге қайтқыңыз келмейді сіздің?

– Кеш қой. Кезінде туған жерімнен жанып тұрған жас жүрегімді алып кетіп едім. Енді еліме тек қаудыраған

ку сүйегімді қайтаруға хақым бар ма менің? Парижден оралысымен-ақ, әлгі суретшінің туған-туысқандарын іздеп тауып алдым. Таңғалғаным сонша – оның шешесі тірі екен әлі. Суретшінің туған-туысқандары тоқал үйге жиналып, өздерінің елден безіп кеткен, туған жерін жат жерге айырбастап жіберген ұлы жайындағы әңгімемді күңіреніп, қайғы-қасіретпен тыңдады. Олар ұлына кешірім еткен секілді боп көрінді маған. Олар оның тірі жүргеніне қуанды ма, қалай, әйтеуір, кенеттен шешесі:

– Сендер аварша сөйлестіндер ғой? – деп сұрады менен.

– Жоқ. Біз тілмаш арқылы сөйлестік. Мен – орысша, ал сенің ұлың – французша.

Ұлының өлгенін жаңа естігендей боп, бетін қара орамалмен жауып ала қойды суретшінің шешесі. Үйдің шатырын тырсылдатып, далада жаңбыр жауып тұр. Біз Аварияда тұрамыз. Жердің екінші жағында, Парижде, Дағыстанның адасқан ұлы да, мүмкін, жаңбырға құлақ салып отырған шығар тап осы сәтте. Біз біраз үндемей отырғаннан кейін, суретшінің шешесі айтты:

– Сен қателестің, Расул, менің ұлым баяғыда өліп қалған. Сенің көргенің – менің ұлым емес. Менің ұлым өзім үйреткен, авар анасы үйреткен тілді ұмытуға тиіс емес (Аударған К.Шалабаев).

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Расул Ғамзатов туралы не білесіңдер?
2. Туған жері, туған тілі туралы толғаған өлеңдерін жаттап алыңдар.
3. «Менің Дағыстаным» әңгімесінің мәні неде?
4. Анасы неге ұлынан бас тартты?

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІ	4
АЛЫП ЕР ТҰҢҒА (Б.З.Б. VII-II ғ.)	8
ОРХОН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ	11
ӘЛ-ФАРАБИ	31
АХМЕД ИҮГІНЕКИ	37
ҚОЖА АХМЕТ ЙАСАУИ	42
ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН	48
МАХМУТ ҚАШҒАРИ	52
НАСРЕДДИН РАБҒҰЗИ	56
СӘЙФ САРАИ	62
МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ	72
ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ	79
МАЙЛЫҚОЖА СҰЛТАНҚОЖАҰЛЫ	85
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ	88
ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ	96
ТҰРМАҒАНБЕТ ІЗТІЛЕУҰЛЫ	113
ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ	117
МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ	129
МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ	137
МҰХТАР ӘУЕЗОВ	139
ТАХАУИ АХТАНОВ	145
КҮЙ АҢЫЗЫ	146
МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ	155
ШЕРХАН МҰРТАЗА	168
ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ	178
ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ	195
ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ	198

ТӨЛЕН ӘБДІК.....	202
ДУЛАТ ИСАБЕКОВ.....	215
ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ.....	223
ӘБІЛХАСАН РУДАКИ	230
ОМАР ЫАЙЯМ.....	233
РАСУЛ ҒАМЗАТОВ	235

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

**Жалпы білім беретін 11 жылдық орта мектептің
8-сыныбына арналған оқулық**

Авторлары:

**Ж.Ә. Аймұхамбет, Қ.М. Байтанасова,
С.Б. Жұмағұлов**

Редакторы *Сәндібек Жұбаниязов*
Көркемдеуші редакторы *Нұрлан Тазабеков*
Техникалық редакторы *Зайра Бошанова*
Компьютерде беттеген *Дилярам Мансурова*

Басуға 07.08.2015 қол қойылды. Қалыбы 84х108^{1/32}.
Офсетті басылыс. Қаріп түрі «Times New Roman».
Баспа табағы 15,0.

Қазақстан Республикасы, «Жазушы» баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: Zhazushi@mail.ru